

ՀԱՅՈՅ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՅԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

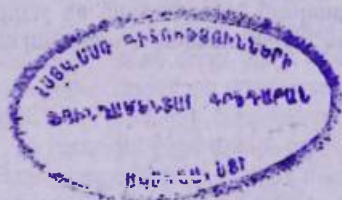
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՂՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

2

A II
86.538

ԳԻՏԱԿԱՆ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ԳՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆԻ
ИЗДАТЕЛЬСТВО "ГИТУТЮН" НАН РА

Ե Ր Ե Վ Ա Ն Ե Ր Ե Վ Ա Ն 2 0 0 1

789 041(470.25)

ԳՄԴ 63.3(27)

7 282

Ժողովածուն տպագրվում է 77 ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Պատասխանատու խմբագիր՝ 77 ԳԱԱ.ակադեմիկոս Գ. Ա. Ավետիսյան
խմբագրական կոլեգիա՝ պ. գ. դ. է. Լ. Ղանիբեյան
պ. գ. ք. Ա. Ա. Սելբոնյան
պ. գ. ք. Կ. Գ. Խաչատրյան

7 282

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ /Գիտական հոդվածների ժողովածու/
ՀՀ ԳԱԱ- եր., ՀՀ «Գիտություն»

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Հայոց պատմության հարցեր» խորագրով գիտական հոդվածների երկրորդ ժողովածուում գետեղված են աշխատություններ, որոնք աղբյուրագիտական լայն հենքի վրա լույս են սփռում Հայոց միջնադարյան, նոր և նորագույն պատմության մի շարք վիճահարույց հիմնահարցերի վրա: Ժողովածուն նախատեսված է պատմաբանների և հայագետների համար:

7 0503020913 2001
703/02/2001

ԳՄԴ 63.3 (27)

**ՎՈՍՄՇԱՂՈՒՆ ԱՐՔԱՅԻ ՂԵՏԱԿԱՆ
ՄՈՏԵՅՈՒՄԸ ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԻՆ**

Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարով կատարված հայ գրերի գյուտը իր դարակազմիկ նշանակությամբ, ամփոփելով հազարամյակների խորքից եկող Հայոց էթնոհոգևոր լեզվամտածողության արգասիքները, նոր լիցք հաղորդեց քրիստոնեությանը հոգեւցված դրա հետագա ընթացքին՝ պատմության փորոկալից ավիքների վրա հայտնված հայ ժողովրդի համար լինելով ազգապահպան վահան: Ս. Մաշտոցը (361-440) իր աստվածաշնորհ գործունեության մեջ միայնակ չէր. նրա մեծ գործին աջակից և սատարող եղան Հայոց Վռամշապուհ արքան (388-414) և Ս. Սահակ Պարթև կաթողիկոսը (388-439):

Այդ մեծ իրադարձությունը հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցավ այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանի պարսկահռոմեական առաջին բաժանումից /385/ հետո Մեծ Հայքի թագավորության հետագա գոյությունը վտանգվեց և Վռամշապուհ արքայից մեծ խիզախություն պահանջվեց այդ կարևոր գործի իրագործմանն ուղղված Հայոց աշխարհի ուժերի հովանավորը լինելու:

Այս առումով անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել մի հանգամանքի վրա, որը քաղաքական բնույթի էր: Վռամշապուհը իր գահակալության ժամանակաշրջանում ի սկզբանե կաշկանդված է եղել իր եղբոր՝ Խոսրովի ձերբակալմամբ պարսից արքունիքի կողմից: Պարսից արքա Շապուհ III-ը (383-388) Հայաստանի արևելյան մասը իր ազդեցության տակ պահելու համար, Խոսրովին թագավոր ուղարկելով, Վռամշապուհին, փաստորեն, պատանդ էր պահել արքունիքում: Նույնը տեղի ունեցավ, երբ նրան, որպես թագավոր ուղարկելով Հայաստան, Խոսրովին ձերբակալեց: Պատճառը եղել էր նրա ձգտումը՝ թագավորել Հայաստանի բաժանված երկու մասերի վրա, ինչպես նաև Սահակ Պարթևին առանց Տիզբոնի՝ Սասանյան արքունիքի համաձայնության Հայոց կաթողիկոս ճանաչելը: Խոսրովը՝ Վահրամ IV-ի (388-399) և Հագկերտ I-ի (399-421) գահակալության օրոք, մինչև 414 թ. պահվեց Պարսկաստանում և միայն Վռամշապուհի մահվանից հետո վերադարձավ Հայաստան և գահակալեց մեկ տարվա ընթացքում: Խոսրովի ձերբակալությունը նաև նախազգուշացում էր Վռամշապուհին՝ իր հետագա ինքնուրույն քայլերը սահմանափակելու համար: Այդ իրավիճակում Հայոց արքան սատար եղավ հայ նշանագրերի ստեղծման և պետականորեն ընդունման գործին: Այդ ուղղությամբ քայլերը այնպիսի հմտությամբ էին կատարվում, որ պարսից արքունիքը ոչ մի խոչընդոտ չհարուցեց այդ գործը իրականացնելու ճանապարհին:

Ինչպես հետևում է պատմիչների հաղորդումներից, թե՛ Սահակ Պարթևը, և թե՛ Վռամշապուհը մինչ այդ գործում Մաշտոցին սատարելը, իրենք ինքնուրույնաբար կանգնել էին հայ գրեր ունենալու անհրաժեշտության առջև: Հայոց կաթողիկոսի մտահոգությունը պարզ էր, քանի որ հոգևոր թելերով Աստվածաշունչը կապել ժո-

դրվողի հետ նշանակում էր այն՝ նրա լեզվամտածողությանը հարազատ ոճով հասցնել հայ ժողովրդի հոգուն, ինչին խանգարում էր միայն օտար լեզուներով Ս. Գրքի առկայությունը: Ուստի Վռամշապուհ արքան և Սահակ Պարթև կաթողիկոսը արդեն մտահոգ էին հայ նշանագրերի խնդրով, երբ Մեսրոպ Սաշտոցը նրանց դիմեց դրա իրագործմանը ձեռնամուխ լինելու առաջարկով:

Ըստ Կորյունի, Սաշտոցը Գողթնում եղած ժամանակ, ավետարանելիս լեզվական դժվարությունների առջև կանգնելով, մտածումըների մեջ ընկավ, «եթե որպիսի՝ արդեօք ելս իրացն գտանիցե»: Սահակ Պարթևին Սաշտոցը «պատրաստական գտանելը նմին փութոյ հաւանեալ... Ապա ելանէր նոցա պարգեւական յամենաբարին Աստուծոյ ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդն երանելի միաբանելոցն, եւ ի գիւտ նշանագրաց Յայաստան ազգին հասանել»: Սաշտոցը եւ Սահակը իրենց մտածումըների մասին տեղյակ պահեցին Վռամշապուհ արքային, որը նրանց հայտնեց ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մասին, «որոյ յանկարծ ուրեմն գտեալ նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի»²:

Այսպիսով, հայերեն նշանագրերի ստեղծման այդ փուլին վերաբերող Կորյունի շարադրանքից հետևում է, որ Սաշտոցի մոտ հայ գրեր ունենալու անհրաժեշտությունը առաջացավ հենց իր ավետարանական առաքելության ընթացքում, Սահակին նա պատրաստ գտավ այդ գործի համար, իսկ Վռամշապուհը տեղյակ էր Դանիել ասորու ստեղծած գրերի մասին:

Ըստ Մովսես Խորենացու, Գողթնում և Սյունիքում եղած ժամանակ Սաշտոցը, ուսուցանելիս, բավականին նեղություն կրեց, որովհետև ինքն էր կարդացողն ու թարգմանողը, և եթե իր բացակայության ժամանակ ուրիշն էր կարդում, ապա աստվածաշնչական խոսքը անհասկանալի էր մնում ժողովրդին՝ թարգմանիչ չլինելու հետևանքով: Ուստի նա վճռեց հայերեն լեզվի համար տառեր ստեղծել:

Մովսես Խորենացուց իմանում ենք մի մանրամասնություն, որը լրացնում է Կորյունի հաղորդումը Վռամշապուհ արքայի մասին: Հսրել քահանան խոստացել էր Դանիել եպիսկոպոսի կողմից հայերեն լեզվի համար հարմարեցված տառերը բերել, քանի որ Վռամշապուհը հույներին եւ պարսիկներին հաշտեցնելու համար մեկնելով Միջագետք, բավական նեղություն էր կրել քարտուղարի պատճառով այն օրից, երբ Մեսրոպը արքունի դռնից հեռացավ: Թագավորը ոչ մի ճարտար դպիր չէր կարողանում գտնել, որովհետև պարսկական գիր էին օգտագործում: Վռամշապուհը, վերադառնալով Յայաստան, «գտանէ ժողովեալ ժողովեալ առ մեծն Սահակի եւ Մեսրոպի զամենայն եպիսկոպոսունս, հոգեալ զգիւտ դպրութեան Յայոց, զոր զգացուցին արքային. եւ նա պատմեաց նոցա զասացեալսն վանականին: Ջոր իբրեւ լուան թախանձէին զնա փոյթ զանպիսեացն առնել պիտոյից»: Վռամշապուհ արքան խորունկ տոհմից Վահրիճին ուղարկում է և Հաբելի միջոցով Դանիելից բերում են «կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յուրեանականին զվաղնշուցն գրեալ շարագիր» տառերը և հանձնում Սահակին և Սաշտոցին: Նրանք այդ տառերով ուսուցանում են, սակայն առանց դրական արդյունքի, քանի որ «ոչ լինել բաւականին այնու նշանագրօք ստոյգ հոլովել

¹ Կորյուն, Վարք Սաշտոցի, Երևան, 1981, էջ 88:

² Նույն տեղում, էջ 90:

զիեզեմայ բառից հայկականաց հագներգարք»¹: Այսպիսով Խորենացուց իմանում ենք, որ Վռամշապուհը ինքնուրույն էր եկել հայերեն գրեր ունենալու պահանջին, իսկ Սահակն այդ գործում արդեն Մաշտոցի կողքին էր:

Ըստ Ղազար Փարպեցու, ասորերեն լեզուն չհասկացող եկեղեցականների ու ժողովրդի ջանքերը ապարդյուն էին դառնում եւ երանելի Մաշտոցն այդ մասին երկար խորհելով մտածում էր. «Մանաւանդ թէ զոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյս, որով հնար է ինքեան ծայնիւ եւ ոչ մուրացածոյ բարբառով, շահել զոգիս արանց եւ կանանց առ հասարակ յամենայն եկեղեցիս բազմութեամ»²: Մաշտոցն իր մտահոգութեան մասին հայտնում է Սահակին, որը քաջալերում է նրան և ավելացնում. «Քան զաւուրս ինչ յառաջ ոչ բազումս, առեալ բանք յեկեղեցուջ յաղագս կարօտութեան այդպիսի պիտոյից ասացեալ է ուրեմն ցարքայ, թէ տեսի նշանագիրս հայերէն առ ումեմն եպիսկոպոսի ի զծօղ միում եւ թագաւորն յիշէր զասացեալսն, քանզի եւ ինձ նա պատմեաց»³: Այնուհետև Սահակն ու Մեսրոպը գնում են Վռամշապուհի մոտ, նրան հայտնում գործի կարելիության մասին: Թագավորը, հիշելով Չարելի խոստումը, դեսպան է ուղարկում նրա մոտ՝ Դանիելից գրերը բերելու համար⁴: Ուրեմն, Փարպեցին հաղորդում է, որ Մաշտոցը ենթադրել է, որ կային հայերեն լեզվով նշանագրեր, ինչը չի կապվում Դանիելի մոտից բերված տառերի հետ, որոնց մասին նա հետո է իմանում:

Կարելի է տեսնել, որ գրերի գյուտի նախապատմությունը Կորյունի, Մովսես Խորենացու և Ղազար Փարպեցու երկերում տարբեր կարգի մանրամասնություններ են պարունակում, որոնք միմյանց լրացնելով, հնարավորություն են տալիս մանրամասնորեն պատկերացնել Վռամշապուհ արքայի, Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի և Ս. Սահակ Պարթևի մտածումնքներն ու գործողությունները: Ասանավորապես պարզվում է, որ Վռամշապուհը՝ նախքան Ահակի և Մաշտոցի իրեն դիմելը, արդեն ուղիներ էր փնտրում հայ նշանագրեր ունենալու համար, քանի որ Չայոց թագավորությունը կառավարելիս խիստ կարիք ուներ մայրենի լեզվով արքունի գործերը վարելու, իսկ այդ նշանակում էր հայ գրեր ունենալու անհրաժեշտությունը: Ուստի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցն իր մտահաղացումն իրագործելիս՝ ի դեմս Վռամշապուհ արքայի, գտավ ոչ միայն պաշտոնապես սատարողի, այլև զաղափարակցի: Այսպիսով, Վռամշապուհ արքայի և Ս. Սահակ Պարթևի կողմից Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի առաքելության սատարումը բխում էր ինչպես Աստվածաշնչի և եկեղեցական արարողությունների թարգմանության, այնպես էլ երկրի պետական գործերը մայրենի լեզվով վարելու անհրաժեշտությունից:

¹ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1991, էջ 325-326:

² Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց: Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Երևան, 1982, էջ 30:

³ Նույն տեղում, էջ 32:

ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻՆ ԱՆԳՐԱԳԱՌՆԱԼՈՒ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ԴԱՏՄԱ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴԸ

Մովսես Խորենացին իր «Պատմութիւն Հայոց»-ում, անդրադառնալով Աստվածաշնչից կատարված վկայակոչումներին, ղեկավարվել է պատմա-համեմատական մեթոդով: Աստվածաշնչական թեմաների կիրառման անհրաժեշտությունը, ինչպես հետևում է Խորենացու երկից, թելադրված էր թե՛ համաշխարհային պատմության մեջ Հայաստանի տեղը ցույց տալու և թե՛ Հայոց պատմությունը հոգևոր ամբողջականության մեջ շարադրելու անհրաժեշտությամբ:

Արդեն իսկ Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի երեք գրքերում Աստվածաշնչից քաղված նյութերի հիմնան վրա կատարված շարադրանքի հաջորդականությունից երևում է Պատմահոր աշխարհայացքային ընկալումներից բխող գիտահետազոտական հայեցակարգը, որի հիմնական առանցքն էր Հայոց տեղաբնիկ տոհմաբանության և այդ հիմքի վրա բարձրացած ազատագրական պայքարով պահպանվող պետականության գաղափարը:

Առաջին գրքում քննության նյութ դարձնելով Հին Կտակարանի թեմատիկային ուղղակի կամ անուղղակի առնչվող նյութերը, Պատմահայրը, ըստ այդմ, Հայոց հնագույն պատմության շարադրանքը միահյուսել է համամարդկային ազգաբանությանը, ցույց տալով՝ հայ ժողովրդի ծագումնաբանությունից սկսվող Հայաստանի պատմության տեղը հին աշխարհի երկրների պատմության մեջ: Այդ խնդիրը լուծելու համար Մովսես Խորենացին, նույնիսկ ընդլայնելով իր հետազոտության աղբյուրագիտական հենքը, ընդգծել է, որ նաև Սուրբ Գրքից դուրս՝ հին պատմություններից է քաղելու հավաստի տեղեկություններ Նոյի սերունդների ազգաբանությանն անդրադառնալիս: Այս կապակցությամբ նա գրել է. «Աստուածայնոյն Գրոյ զիւրսն ի բաց հատեալ յինքն սեպհական ազգ՝ ելիք զայլոցն իբր զարհամարելեացն և իւրոց անարժան կարգելոց բանից: Զորոց մեք սկսեալ ճառեսցուք՝ որքան է կարողութիւն, որպէս գտաք զհաւաստին ի հնոց պատմութեանց, մերով մասամբ ամենեկին անսուտ»¹:

Հայ պատմիչներից Մովսես Խորենացին առաջինն էր, որ Հայոց աշխարհի ամբողջական պատմությունը, իր ժամանակի առումով, դիտել է Աստվածաշնչի համատեքստում: Այսպես, գրելով Հայկի բնակեցրած տեղի մասին, նա նշել է. «Եւ ինքն խաղայ, ասէ, այլով աղիսին ընդ արևմուտս հիւսիսոյ, զայ բնակ է ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշտին Հարք, այս ինքն թէ հարք են աստէն բնակեալք՝ ազգի տանն թորգոմայ»: Ինչպես նաև, մեկ այլ տեղ գրել է. «... վկայէ և Երեմիա մարգարէ ի բանս իւր, հրաւիրելով ընդդէմ Բաբելոնի ի պատերազմ. «Հրաման տուր, ասէ, Այրարատեան բազաւորութեանն և Ասքանազեան զնդին»:

Կորյունն իր շարադրանքում *Ասքանազյան* անվանումը որպես պատմական իրողություն է դիտել Հայոց աշխարհի և ազգի կապակցությամբ. «ԶԱԶԲԱՆԱԶԵԱՆ

¹ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1991, էջ 17:

² Նույն տեղում, էջ 33, 67:

Ազգին և զՎայաստան աշխարհին զաստուածապարզեւ գրոյն...»¹, իսկ Ազաթանգեղոսը. («Ընթերցեալ զԹորգոմայ ազգիս, զՎայաստան աշխարհիս զաստուածապարզ և անտեացն անտարանին քարոզելոյ բանին կենաց», «... թխեցին Չայոց տանն Թորգոմայ շնորհք քարոզութեան Անտարանին պատուիրանացն Աստուծոյ», «... բիրաւորք ի մէջ Վայաստան աշխարհի տանն Թորգոմայ») և Փավստոս Բուզանդը («... տան որդւոց Թորգոմայ աշխարհին Չայոց»²) Թորգոմայն անվանումը:

Կորյունն արդեն իսկ որպէս Չայոց պատմութեանը վերաբերող պատմական փաստ է ներկայացրել *Ասքանազյան ազգ-Չայոց ազգ* նույնացումը³, այն թխեցնելով աստվածաշնչային խոսքից «Այրարատեան թագաւորութեանցն և Ասքանազեան զնդին» մասին, որը հայ պատմագիրներից առաջինը Մովսէս Խորենացին Չայոց պատմության առումով էր դիտարկել, գրելով. «Արդ այժմ անցից ի թիւ մերոց արանց, մանաւանդ թէ թագաւորաց, մինչև ցտէրութիւնն Պարթևաց: Քանզի ինձ այսոքիկ արք ի մերոց թագաւորաց են սիրելիք, որպէս բնիկք և իմոյ արեան առուք և հաւաստի հարազատք⁴: ... եւ զի արդարև զայնու ժամանակաւ էր ազգիս մերոյ թագաւորութիւն վկայէ և Երեմիա մարգարէ ի բանս իւր, հրաւիրելով ընդդէմ Բաբելոնի ի պատեղազմ...»⁵:

Աստվածաշնչի գրաբար բնագրի («Պատուէր տուք յինէն Այրարատեան թագաւորութեանցն և Ասքանազեան զնդին»), «Այրարատեան» անվանման հետ «թագաւորութեանցն» բառի կիրառումը հոգնակիով հիշեցնում է նույնպէս հոգնակիով ներկայացված «ի լեռինս Արարատայ» արտահայտությունը⁶:

Մովսէս Խորենացու և Ազաթանգեղոսի հիշատակած «Ազգ տանն Թորգոմայ», «Թորգոմայն ազգ» և Կորյունի «Ասքանազյան ազգ» անվանումները ծագում են Նոյի որդի Չաբեթի թոռների՝ Թորգոմի և Ասքանազի անուններից, որոնք Չամերի որդիներն էին⁷:

Մովսէս Խորենացու տեքստի վերոհիշյալ երկու հատվածները վկայում են Աստվածաշնչի, որպէս սկզբնաղբյուրի նկատմամբ նրա պատմաբնական մոտեցման մասին: Եթէ առաջինի դեպքում մա, Չին Կտակարանի համապատասխան մասերը նկատի ունենալով, այն դիտել է գրված «սեպհական ազգ»-ի համար, ապա նույն

¹ Պատմութիւն վարդուց և մահուան առ երանելոյ սրբոյն Մաշտոցի վարդապետի մերոյ թարգմանչի ի Կորին վարդապետէ, Երևան, 1981, էջ 70:

² Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Տիպիս, 1909, էջ 12-13, 403, 415:

³ Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Զ Պատկանյանի, Երևան, 1987, էջ 104, 284:

⁴ Նույն տեղում, էջ 302, ծան. 2: Ասքանազ անունը հիշատակված է Աստվածաշնչի մաս Ծննդոց (Ժ 3) և Ա Մնացորդաց (Ա 5) գրքերում, որպէս Յաբեթի թոռ:

⁵ Գ. Մարգարյանը նշել է, որ Մովսէս Խորենացին իր երկում հանդիս եկող երկու հարստութիւններից՝ այստեղ նկատի է ունեցել առաջինը, որն սկսվում էր Սկայորդու որդի Պարտյրով՝ հայերի մախնի Հայկի սերնդից, իսկ երկրորդը՝ Արշակունիների հարստութիւնն էր, որն առաջացել էր պարթև Արշակունիներից (Мовсес Хоренаци, История Арменян, перев. с древнесарм. языка, введение и прим Г. Саркисяна, Ереван, 1990, с. 228-229, прим .144):

⁶ Մովսէս Խորենացի, էջ 66- 67:

⁷ Երեմիա, ԾԱ 27:

⁸ Ծննդ., Ը 4:

⁹ Ծննդ., Ժ 2-3:

Հին Կտակարանի երեմիայի մարգարեությունից քաղված այս հատվածը խորենացին ներկայացրել է որպես Հայոց հնագույն պատմության որոշակի ժամանակաշրջանին (մ. թ. ա. VI դար) վերաբերող ծանրակշիռ փաստ, քանզի գրել է. «Եւ այս հաւաստի գոլոյ մերոյ թագաւորութեանն առ այնու ժամանակաւ»¹:

Պատմահոր երկի առաջին գրքի բովանդակության գլխավոր առանցքն է Հայոց ծագումնաբանական արժատների դիտարկումը աստվածաշնչային հավատության տեսանկյունից: Այսինքն, Մովսես խորենացին, յուրաքանչյուր կերպարի, կամ դրվագի մասին խոսելիս, Աստվածաշնչի վրա հիմնված ուղղակի և արտաքին սկզբնաղբյուրներից եկող անուղղակի փաստարկների միջև նույնիսկ հակասությունների առաջացման դեպքում, լուծումները փնտրում է՝ հաշվի առնելով Աստվածաշնչից բխող ընկալումները:

Ավգրնաղբյուրային ոչ-ստույգ բնույթի տեղեկություններից առաջացող հակասություններից խուսափելու անհրաժեշտությունից ելնելով, Պատմահայրը յուրաքանչյուր դեպքում իր պատմաքննական մեթոդից բխող ուրույն վերաբերմունքն է ցուցաբերել, գրելով. «Եւ այսոքիկ զրոյցք սուտ կամ թէ արդարև լեալ՝ մեզ չէ ինչ փոթ»²: Այստեղ խոսքը Զսիսութրոսի և նրա որդիներից Սիմ-Ձրվանի, Տարբանի մասին զրույցն է: Մովսես խորենացու մոտ նաև այլ տեղեկություններ կան, որոնք նույնպես պետք է զրույցներից քաղված լինեն: Այսպես Գնթունիների տոհմանվան ծագման մասին պատմելիս, խորենացին գրել է, որ Վաղարշակ թագավորը. «Եւ զգեցուցանողս իւր զծեռնս ի գաւակէ Քանանացուց. և անուն կոչէ ազգին Գնթունիս»: Այն, որ այս կարգի տեղեկությունը կասկած է հարուցում, նշել է ինքը՝ Պատմահայրը, ընդգծելով. «... ոչ գիտեմ էր աղագաւ»³:

Ավելին, Մովսես խորենացին խիստ բացասական գնահատական է տվել պարսից առասպելակերպ զրույցներին: Դիմելով Սահակ Բագրատունուն, Պատմահայրը գրել է. «Բայց զի՞նչ արդեօք տարփանք քեզ՝ և Բիւրասպեայ Աժդահակայ փծուն և անճոռնի առասպելքն իցեն. և կամ է՞ր սակս զմեզ Պարսից անյարմար և անոճ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն անբանութեան, առնես աշխատ, և անբարի առաջնոյ նորա բարերարութեան, և դիւաց նմա սպասաւորութեան, և ոչ վրիպեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն և զսուտն... Ձի՞նչ քեզ այսոքիկ կարօտութիւն առասպելք սուտք, կամ զի՞նչ պէտք անմիտ և անհաճար բանից յարմարանք»⁴:

Պատմահոր այսպիսի բացասական դիրքորոշումը պարսից առասպելների նկատմամբ պետք է բացատրել թերևս այն հանգամանքով, որ նա դրանցում տեսնում էր Աքեմենյանների ժամանակաշրջանում գտնվող այն ակունքները (մ. թ. ա. VI դ.), որոնք սնունդ էին Սասանյանների կողմից Պարսկաստանում III դարի երկրորդ կեսին պետական կրոն հռչակված զրադաշտականությանը⁵: Իրանի գահին հաստատվելու

¹ Մովսես խորենացի, էջ 67:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 110:

⁴ Նույն տեղում, էջ 89:

⁵ Фрай Р., «Наследие Ирана», М., 1972, с. 302.

հենց առաջին տասնամյակներից Սասանյանները ձգտեցին իրենց ազդեցությունը տարածել հարևան երկրների, մասնավորապես Հայաստանի վրա¹:

Մովսես Խորենացին մանրամասն գրել է այն բռնությունների մասին, որոնք III դ. 60-70-ական թվականներից, երբ Հայոց գահը ժամանակավորապես անցել էր պարսկական արքունիքի հսկողության տակ, զորաշտակյա մոզերը գործադրեցին Հայաստանում ի կատարումն Սասանյանների նվաճողական քաղաքականության: Պատմահայրը, պատմելով Հայաստանում սասանյան արքայազն Որմիզդ-Արտաշիռի գահակալության տարիների մասին, գրել է. «Իսկ Արտաշիռ... զիուրն որմզդական, որ ի վերայ բազմին որ ի Բագաւան, անշէջ հրամայէ լուցանել: Բայց զանդրիսն, զոր արարա Վաղարշակ պատկեր իւրոց նախնեացն հանդերձ արեգակամբ և լուսնիւ յԱրմաւիր, և փոխեցան յԱրմաւրայ ի Բագարան և դարծեալ յԱրտաշատ՝ զայնոսիկ փշրէ Արտաշիռ»: Հայաստանում հոգևոր ասպարեզում կատարվող ավերածությունները կազմում էին Սասանյանների կողմից կիրառվող բռնազավթման քաղաքականության մասը, քանի որ, նրանք ուժեղացրին ճնշումը նաև վարչաքաղաքական և տնտեսական ասպարեզներում, ինչպես տեղեկանում ենք Մովսես Խորենացու շարադրանքի շարունակությունից. «Եւ զերկիրս գրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ, և ամենևինք զիւր անունն հաստատէ: Նա և զսահմանս հաստատեալս յԱրտաշիսէ, զքարինս յերկրի կացուցանելով, նորոգեաց, և յիւր անունն փոխելով Արտաշիռական անուանեաց; Եւ կալաւ զաշխարհս մեր որպէս զմի յաշխարհացն իւրոց, պարսիկ զործակալօք, ամս քսան և վեց»: Այս ժամանակաշրջանը Մովսես Խորենացին անվանել է «յամս անիշխանութեան»²: Տրդատ Մեծի գահակալությամբ³, և, հատկապես, Մծբինի 40-ամյա պարսկա-հռոմեական պայմանագրի (298 թ.) կնքումից հետո Մեծ Հայքի թագավորությունը վերականգնեց իր անկախությունը:

Պարսկահռոմեական նվաճողական քաղաքականության հետևանքով անկում ապրած հայ Արշակունիների թագավորության ժամանակակիցն էր Մովսես Խորենացին, որը ակնատես եղավ թե՛ քաղաքական և թե՛ կրոնական բնագավառներում, նվաճողների իրականացրած բռնությունների: Հենց՝ Խորենացուց ենք իմանում, հատկապես, Սահակ Պարթևի կաթողիկոսության ընթացքում Սասանյանների կիրառած խարդավաճքների մասին: Շապուհ III-ը և նրան հաջորդած Արտաշիռը չհանդուրժեցին Խոսրով IV-ի ինքնուրույն քայլերը: «Շապուհ էր ցասմամբ ընդ Խոսրովայ ի բարեկամանալն Արկաղեայ անծամբ, յանհրաման կարգել յեպիսկոպոսութիւն զմեծն Սահակ. վասն որոյ յղեալ մեղադրութիւն հանդերձ սպառնալեօք... Եւ Արտաշիռի ընկեցեալ զնա ի տէրութենէն, փոխանակ կացուցանելով զՎռամշապուհ զեղբայր նորին»⁴: Վռամշապուհի և մի քանի ամիսների ընթացքում նրան հաջորդած Խոսրով IV-ից հետո Հայոց գահին Հազկերտ I-ը նստեցնում է իր որդուն՝ Շապուհին, որի գահակալությունը Պատմահայրը բնութագրել է. «... անարգաբար թագաւորեալ Հայոց Շապուհոյ»⁵. Վերջին պաշտոնական հարվածը Սահակ Պարթևի կաթողիկոսական իշ-

¹ Երեմյան Ս., Նախշ-ի Ռուստեմի «Քաաբա ի Չարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին, ՊԲՀ, 1966, N 2, էջ 68, Лыковъ В. Г., Иран в III в., М., 1979, с. 6-7:

² Մովսես Խորենացի, էջ 215-216:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 320-321:

⁵ Նույն տեղում, էջ 321, 332:

խանությանը հասցրեց պարսից արքա Վռամ (Վառահիրան) V-ը (421-439 թթ.): Արտաշես-Արտաշիր Արշակունունը թագավորական իշխանությունից զրկելուց և ձերբակալելուց հետո, Վռամը «նոյնպես և զմեծն Սահակ, և զտունն կաթողիկոսական ունել յարքունիս, և տալ փոխանակ նորա յաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն Հայոց զՍուրմակն զայն»¹:

Սասանյանների բռնությունները կրոնական ասպարեզում բխում էին նրանց ձգտումից թուլացնել Հայ եկեղեցին, որը, հանդիսանալով Ընդհանրական եկեղեցու բաղկացուցիչ մասը, միևնույն ժամանակ, արդեն իսկ IV դարի ընթացքում անկախացել էր Դռոնեական կայսրության սահմաններում գտնվող Կեսարիայի միտրոլիտների ազդեցությունից և, փաստորեն, կայացել որպես ազգային եկեղեցի²: Սասանյանները, գիտակցելով Հայ եկեղեցու ազգապահպան և միավորիչ նշանակությունը հայ ժողովրդի կյանքում, պառակտիչ գործողություններ էին ձեռնարկում կաթողիկոսական իշխանության դեմ: Այդ ուղղությամբ կատարվող քայլերից էր Սուրմակի կարճատև աթոռակալությունից հետո ոճն ասորի Բրքիշոյի աթոռակալումը: Նրա օրոք Հայ եկեղեցուն հասցրած վնասի մասին Խորենացին գրել է. «Սա եկեալ վատթար ընկերակցօք, ածեալ ընդ ինքեան և կանայս տնկալուչս, անժուժաբար և աւելորոջք և յափշտակութեամբ վախճանեցելոցն վիճակաց վարեալ ամս երիս»³:

Այս ժամանակաշրջանում, նույնիսկ պարսից արքունիքի հետապնդումների պայմաներում, այնքան մեծ էր Սահակ Պարթևի հեղինակությունը, որ Բրքիշոյից հետո, Վռամը, խիստ սահմանափակություններ նշանակելով, թույլ տվեց վերադառնալ Հայաստան մեկ՝ այլ ասորի դրածոյի հետ: Ինչպես Խորենացին է գրել. «Եւ զմեծն Սահակ արձակեալ՝ թողու ի նա գեօղոս սակաւս ի նորին տանէ, զի նստցի միայն ինքեան վիճակի, իշխանութիւն ունելով միայն վարդապետութեան սովորական կրօնիցն, և ձեռնադրութեան զայնոցիկ՝ զորոց և Շամուլէն յանձն առնուցու»⁴: Շմուելը, ինչպես և սպասվում էր, շարունակեց Բրքիշոյի անփառունակ գործը, ինչի մասին վկայում է Պատմահայրը, որը Հայ եկեղեցուն և հատկապես Սահակ Պարթևին բաժին հասած հալածանքների ականատեսն էր⁵: Շմուելի մահվանից հետո, երբ նախարարները խնդրեցին Սահակ Պարթևին կրկին բարձրանալ կաթողիկոսական աթոռին, նա չհամաձայնվեց, իր հրաժարումը հիմնավորելով իրեն երևացած տեսիլքով⁶: Իհարկե, Սահակ Պարթևի հրաժարման պատճառներից պետք է լիներ այն անբարենպաստ մթնոլորտը, որը ստեղծվել էր իր կաթողիկոսության տասնամյակների ընթացքում պարսից

¹ Մովսես Խորենացի, էջ 349:

² Տես՝ Հարությունյան Բ., Հայոց արքունիքի դերը Հայոց եկեղեցու անկախության գործում. - «Հայոց եկեղեցի և պետություն», Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2000, էջ 28-48: Ա.Մուշեղյանը գրել է. «Պապ թագավորի ջանքերով Հայ եկեղեցուց վերացավ Կեսարիայի աթոռի գերիշխանությունը, իսկ Հայաստանը դադարեց լինել «Կեսարիայի աթոռի նահանգ», ինչպես համարվում էր Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրման ժամանակից ի վեր» (Նույն գրքում՝ Մուշեղյան Ա., Հայ եկեղեցու և Հայոց պետության փոխհարաբերությունները V դարի հայ մատենագրության մեջ, էջ 53):

³ Մովսես Խորենացի, էջ 349:

⁴ Նույն տեղում, էջ 350:

⁵ Նույն տեղում, էջ 354:

⁶ Նույն տեղում:

արքունիքի վարած քաղաքականության հետևանքով¹, որը, ծգտելով թուլացնել Հայ եկեղեցին, հող էր նախապատրաստում Հայաստանում մազդեզականություն տարածման համար: Այսպիսի իրողությունով պետք է թելադրված լիներ Մովսես Խորենացու խիստ քննադատական մոտեցումը պարսից առասպելներին:

Միևնույն ժամանակ, առասպելների մասին խոսելիս, Մովսես Խորենացին, կիրառելով համեմատական մեթոդը, պարսկական առասպելներից զանազանել է հունական առասպելները, նշելով. «Մի՞ արդեօք յունական պերճ ողորկ առասպելք իցեն հանդերձ պատճառաւ...»: Այս նախադասության շարունակությունում Պատմահայրը խիստ կարևոր ընդհանրացում է կատարել այս կարգի առասպելների պատմական արժեքի մասին, ինչը նրա կիրառած պատմա-համեմատական մեթոդի արգասիքը կարելի է համարել հին զրույցների առասպելների ուսումնասիրության բնագավառում: Պատմահայրը գրել է. «... որք զճշմարտութիւն իրաց այլաբանաբար յինքեանս ունին թաքուցեալ »:

Մովսես Խորենացին հնագույն ժամանակներից եկող՝ նախաքրիստոնեական-հեթանոսական և քրիստոնեական դարաշրջանների Հայոց պատմությունը ընդգրկող շարադրանքի հիմքում դնում է Աստվածաշունչը, գրելով. «Եւ սկսայց՝ յորոց և այլքն, որք յեկեղեցուք և ոյք ըստ Քրիստոսի, աւելորդ համարելով զարտաքնոցն երկրորդել յազգս ակզբանն առասպելս, բայց եթէ զկնիսն՝ ժամանակս ինչ արդեօք և զարս յայտնիս, որում և աստուածայինքն ի ճահ զայցեն պատմութիւնք բանից. մինչև ի հարկէ երթեալ հասանիցեմք ի հեթանոսականսն զրուցատրութիւնս. սակայն և ի նոցանէ՝ զոր ինչ հաւաստին կարծեմք, առնուլ»²: Այսինքն, այս տողերը, փաստորեն, ներկայացնում են Մովսես Խորենացու պատմագիտական հայեցակարգի ծրագիրը՝ իր կողմից օգտագործվող սկզբնաղբյուրների հանդեպ:

¹ Սահակ Պարթևը, շնայած պարսից արքայի կողմից գրկվել էր կաթողիկոսական աթոռից, այնուամենայնիվ, իր հնարավորության սահմաններում շարունակում էր հոգևոր-կրթական գործը, ինչպես հաղորդում է Խորենացին. «Այլ մեծն Սահակ ոչ ինչ կասեաց զհոգևոր կաթնն դիեցուցանել մանկանց եկեղեցույ հանդերձ Մեսրոպաւ, զոր թողեալ խարսխեաց յեկեղեցուցն կաթուղիկէ, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի, ինքն կալով ի Բագրևանդ գաւառի, ի տեղուցն՝ ուր ծագեաց լոյս յերկնից ի մկրտել սրբոյն Գ-իրգորի օՏրդատ արքայ և զբոլոր Հայս» (Նույն տեղում, էջ 354):

² Նույն տեղում, էջ 89-90:

³ Նույն տեղում, էջ 12:

**ՀԵՏՔԱՂԿԵԳՈՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԻ /V ԳԱՐԻ II
ԿԵՍ-VI ԳԱՐ/ ԳԱՎԱՆՔԱՐԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՅԵՐԻ
ՇՈՒՐՁ**

Եկեղեցու պատմության հետքաղկեղոնական ժամանակաշրջանի կարևորությունը պատմական, գրական, փիլիսոփայական, անշուշտ մաս աստվածաբանական տեսանկյունից արդեն իսկ ընդունվել և արժեքավոր ուսումնասիրման է ենթարկվել որոշ հայտնի գիտնականների կողմից¹:

Հետքաղկեղոնական ժամանակաշրջանը շարունակական մի պայքար է միաբնակ և երկբնակ հատվածների միջև: Եվ այս պայքարում ակնհայտ է հակաքաղկեղոնական հատվածի մեծացող հզորությունն ու աճող գերակշռությունը Քաղկեղոնի կողմնակիցների նկատմամբ: 451թ.-ից հետո «միաբնակները հաղթանակող կուսակցություն էին եկեղեցու ներսում գրեթե մի ամբողջ սերունդ»²:

Քաղկեղոնի ժողովը լայն արծագանք գտավ Արևելքի բոլոր նշանավոր թեմերում, առաջացնելով մի ճգնաժամ, որը դժվար էր վերահսկել: Հարցն արդեն սուկ աստվածաբանական բանավեճ չէր և կամ եկեղեցական հեղինակությունների ու պատրիարքական իրավասությունների միջև գնացող պայքար: Իրականում այն իրենից ներկայացնում էր մի կոնֆլիկտ՝ Բյուզանդական կայսրության ողջ եկեղեցական քաղաքականությունն արտահայտող: Քաղկեղոնի ժողովը «դարձավ պրոբլեմ բառի կատարյալ իմաստով, փաստորեն՝ ժամանակի պրոբլեմը»³:

Պայքարը Քաղկեղոնի ժողովի շուրջ ամենակին էլ չէր սահմանափակվում Կ. Պոլիս մայրաքաղաքով, այն տարածվեց ողջ Բյուզանդական կայսրության մեջ՝ ընդհուպ մինչև Եգիպտոս: Ինչպես Ձաքարիա Միտիլենացին էր գրում, այն «ցնցեց ողջ աշխարհը, և գումարեց չարիք չաիրքի վրա և լցրեց աշխարհը երկպառակությամբ»⁴:

Ժողովին մասնակցած և նրա դավանաբանական որոշումների տակ ստորագրած եպիսկոպոսների մեծ մասն իրենց թեմերը վերադառնալով հանդիպում էին տեղական հոգևորականության թշնամական վերաբերմունքին: Նրանք համարվում էին դավաճաններ ավանդական հավատի նկատմամբ: Թեմական իրավունքները

¹ St' u W. A. Wigram, The separation of the monophysites, London, 1923. Dragnet, Julien

d' Halicarnasse, Louvain, 1924.

² W. A. Wigram, Op. cit., p. 147.

³ Karekin Sarkissian, The council of Chalcedon and the Armenian Church, London, 1965, p. 45.

⁴ F. I. Hamilton, E. W. Brooks, The Synac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene, London, 1899, bk. III, ch. I, p. 41. Ձաքարիա Միտիլենացու «ժամանակագրության» 7-12-րդ գրքերը թարգմանված են հայերեն, տե՛ս Ձաքարիա Միտիլենացի «ժամանակագրություն», Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Աստրական աղբյուրներ, թարգմանությունը քննադրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Գ. Սեյքունյանի, Երևան, 1976:

վերստին ստանձնելու համար այդ եպիսկոպոսները կամ պետք է անընդիստ գտնվեին կայսերական իշխանությունների պաշտպանության ներքո, կամ /ինչպես շատ հաճախ պատահում էր/ միավորվեին ընդդիմությանը: Խռովություններ են լինում Երուսաղեմում, Ասորիքում, Սիջագետքում, Ալեքսանդրիայում: «ընդարձակ մարզերում ժողովը մերժվեց միանգամից և ոչ մի տեղ, բացառությամբ Յոնմի, որևէ խանդավառություն չկար նրա վարդապետության նկատմամբ»¹:

Օրինակ, Երուսաղեմում իրավիճակը սրվում է այն աստիճան, որ պատրիարք Յոբնադիոսը ստիպված էր վերադառնալ Կ. Պոլիս՝ օգնություն խնդրելու կայսրից: Խռովություններն Ասորիքում ծավալվում էին արագորեն, թեպետ Անտիոքը հանդիսանում էր Քաղկեդոնում սահմանված քրիստոնեության երկաբնակ դպրոցի պատվարը: Անհամաձայնությունը Քաղկեդոնի դավանաբանական որոշումների նկատմամբ սաստկացավ այնպես, որ ավելի ուշ, արդեն VI դարում Անտիոքը դարձավ միաբնակության ամենազլխավոր կենտրոններից մեկը: Իսկ օրինակ, արյունոտ միջադեպերն Ալեքսանդրիայում, որ անմիջապես հաջորդեցին Քաղկեդոնի ժողովին, հիշատակվում են անգամ «Յենոտիկոն»-ում, բազմիցս նաև Տիմոթեոս Կուզի «Յակաճառության» մեջ: «Յենոտիկոն»-ում հետևյալ բառերն են ակնարկում այդ արյունոտ տեսարանները. «... առ մարդկային անխնայ պառակտելի վախճանն հասանել մահուն բազում անգամ իշխեցեալ գործել հեղձամբ արեամբ պղծեալ գերկիր, և ոչ գերկիր միայն, այլ և զաւրդ»²: Տիմոթեոս Կուզի «Յակաճառության» մեջ բնորոշումներն ավելի պարզորոշ են. «... և զուղղափառսն ի Քրիստոսասէր քաղաքին Աղեքսանդրի և յամենայն Եգիպտոսի և ի Պաղեստինէ և յայդս քաղաքս, սպանին և սպանանեն մինչև յայժմ և հալածեն...»³, և կամ «քանիք հազարք սակս այսորիկ խողխողեցան վասն Քրիստոսի, և յնղեքսանդրիա և յեգիպտոսի և յերուսաղէմ, զի ոչ հաւանեցան հաւասարել ժողովոյն Քաղկեդովնի, այդ զսա նզովէին համարձակութեամբ»⁴: Յենց իր Տիմոթեոս էլուրոսի փոթորկալից կյանքը կարող է նույնքան փոթորկալից ժամանակաշրջանի նկարագրման լավագույն օրինակը հանդիսանալ:

Բոլոր այս խլրտումների հիմնական պատճառը Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանական որոշումների նկատմամբ ունեցած թշնամական վերաբերմունքն էր⁵, «ժողովի նոր ձևակերպումների նկատմամբ աստվածաբանական անսովորությունը»⁶, որովհետև ժողովում որպես «Յավատո սահման» /Regula Fidei/ ընդունված Յոնմի Լևոն պապի «առ Փլաբիանոս» ուղղված թուղթը, ընդհանուր առմամբ հայտնի որպես «Լեոնի Տոմար», ինչպես նաև քաղկեդոնական սահմանումը քրիստոսաբանության դիֆֆիզիտ ուղղության անթաքույց գաղափարներ էին պարունակում: IV տիեզերական ժողովում ընդունվել էր Քրիստոսի մեջ առկա երկու բնությունների գաղափարը,

¹ W. A. Wigram, Op. cit., p. 16.

² Տե՛ս Գիքք Թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 270:

³ Տե՛ս Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ «Հակաճառություն» առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդովնի, ի լոյս ըմտայեալ աշխատութեամբ Կարապետ Վարդապետի եւ Երուսաղ Վարդապետի, Ս. Էջմիածին, 1908, էջ 43:

⁴ Նույն տեղում, էջ 149:

⁵ Թեև որք զիտմականների կողմից այս հակառակության դրդապատճառը դիտվում է արևելյան եպիսկոպոսների «ռեպիկ արևելյան համառությունը», տե՛ս, R. V. Sellers, The council of Chalcedon: A historical and doctrinal survey, London, 1953, p. 116.

⁶ Karekin Sarkissian, Op. cit., p. 50.

կենտրոնական բանաձևը՝ «Մի Քրիստոս, յերկուս բնութիւնս», ի տարբերություն նախորդ, Եփեսոսի 431թ. III տիեզերական ժողովում ընդունված «Մի բնութիւն բանին մարմնացելոյ» բանաձևի: Դուալիստական երանգավորում ունեցող այս նոր վարդապետությունն անհարաբիր էր «արևելյան ավանդական քրիստոնեական մտածողությանը, որը որպէս այդպիսին, գերակշռորեն հետևում էր Ալեքսանդրիայի քրիստոսաբանական դպրոցին»¹: Դետաբար զարմանալի չէ, որ աստվածաբանական մտածողության երկու հակադիր՝ Ալեքսանդրիայի և Անտիոքի դպրոցների բախումը վերջնականապես առաջ եկավ հատկապես Քաղկեդոնի ժողովից հետո: Ինչ վերաբերում է հայ եկեղեցու պատմության այս շրջանին, ապա այն առանձին ուսումնասիրության առարկա է: Դաշվի առնելով այն հանգամանքը, թե V դարն առհասարակ որքան ճակատագրական ժամանակաշրջան էր հայ ժողովրդի և հայ եկեղեցու համար, կարելի է հասկանալ, թե ինչու հետքադքեդոնական առաջին շրջանում հայոց եկեղեցին որևէ մասնակցություն չունեցավ Քաղկեդոնի ժողովի պատճառով ծավալված դավանաբանական սուր պայքարին: Երվ. Տեր-Մինասյանի դիպուկ խոսքերով, «հայերն ամենից առաջ պետք է աշխատեին դեռ առհասարակ քրիստոնյա մնալ»²: V դարի II կեսից ընդհուպ մինչև VI դարի սկիզբ, երբ գումարվեց Բագբեն Ութմեսցի կաթողիկոսի գլխավորած եկեղեցական ժողովը /506թ./ և ուր հայ եկեղեցին առաջին անգամ որոշակիորեն իր վերաբերմունքն արտահայտեց Քաղկեդոնի ժողովի նկատմամբ, հայ եկեղեցու կողմից որևէ հետաքրքրություն չենք տեսնում դավանաբանական հարցերի նկատմամբ: Դետաբար, Քաղկեդոնի ժողովի մերժման հանգամանքը հայ եկեղեցու կողմից արդեն VI դարի կեսին, Ներսես Բագրևանդու գումարած Դվինի II 554թ. ժողովում, ավելի է կարևորվում հատկապես այն առումով, որ հայոց եկեղեցին երբևէ ուղղակիորեն չի ներառվել քաղկեդոնական պայքարի մեջ՝ չմասնակցելով ոչ նախաքաղկեդոնական և ոչ էլ հետքաղկեդոնական բուն վեճերին:

Մարկիանոսի բոլոր հաջորդները՝ Լևոնը /457-474/, Բասիլիսկոսը /475-476/, Ձենոնը /476-491/, Անաստասը /491-518/, Դուստինոս I-ը /518-527/, Դուստինիանոս I-ը /527-565/, առանց բացառության, ներգրավվել են քաղկեդոնական պրոբլեմի մեջ: Վերջինս չլուծվեց անգամ Դուստինիանոս I-ի օրոք: Ավելի ուշ բյուզանդական կայսրերը կրկին բախվեցին այնքան վիճահարույց այս հարցին, որն արդեն կորցրել էր իր աստվածաբանական կարևորությունը, դառնալով սոսկ եկեղեցու պրոբլեմը՝ քաղաքական հիմքերի հարաբերակցությամբ:

Եվ ամենաուշագրավն այն է, որ վերը նշված կայսրերի մեծ մասը կա՛մ հովանավորում էր հակաքաղկեդոնական շարժումը, կա՛մ էլ պատրաստ էր զնալ փոխգիջման՝ Քաղկեդոնի ժողովի կարևորությունը նվազեցնելու ճանապարհով: Եվ եթե նրանք ընտրեցին քաղաքական այս գիծը, ապա զխավորապես հակաքաղկեդոնականների հզորությունը նկատի առնելով:

482թ. հրապարակվում է նշանավոր «Դենոտիկոնը»՝ «Միության գիրքը», երկու կողմերի հաշտեցման մի եղևտ: Այն հրապարակվում է Ձենոն կայսեր անունով, սակայն նրա իրական հեղինակն ու նախագծողը ժամանակի Կ. Դուլի պատրիարք Ակակիոսն էր /471-489/: Վերջինս երկու կողմերը միավորելու միտում ուներ և այդ

¹ Նույն տեղում, էջ 56:

² Երվ. Տեր-Մինասյանց. «Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները Ասորոց եկեղեցիների հետ», Էջմիածին, 1908, էջ 64:

նպատակով համագործակցում էր Ալեքսանդրիայի պատրիարք Պետրոս Առնոսի հետ, որն, իմիջայրոց, Տիմոթեոս Կուզի ջերմ հետևորդն էր: Ակակիոսի և Պետրոսի թղթակցությունը պահպանվել է Գիրք Թղթոցում¹:

Ալենիայտ է, որ «Յենոտիկոնն» եթե անզամ հակաքաղկեդոնական ձեռնարկում չէր, ապա, անկասկած, Քաղկեդոնի հեղինակությանը մեծապես դիպչող ակտ էր: Այն վերականգնեց նախաքաղկեդոնական վարդապետությունն այնպես, ինչպես շարադրված էր Եփեսոսի III տիեզերական ժողովում: Թեպետ Քաղկեդոնը չմերժվեց ուղղակիորեն, այլ այլևս անհրաժեշտ չէր ուղղափառության պահպանման համար /որպես այդպիսիք պարտադիր էին համարվում Նիկիայի /325թ./ I և Եփեսոսի III տիեզերական ժողովները/: Ավելին, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու քրիստոսաբանության տերմիններում արված հավատի համառոտ մեկնաբանումից հետո, նրանում նշվում էր. «Իսկ զայնպիսիս, որ օտար ինչ խորհեցան կամ խորհին, կամ այժմ կամ այլ ուրեք եւ կամ ի Քաղկեդոնի, կամ յորում եւ իցէ ժողովի, նզովեմք»²: Քաղկեդոնը հիշատակվում էր ընդամենը մեկ անգամ, բայց այնպես, որ զրեթե հավասար էր դատապարտության:

«Յենոտիկոնը» պատճառ հանդիսացավ Ղոզմի և Կ. Պոլսի միջև 482թ.-ից, իսկ ավելի փաստացի՝ 484-518թթ. տևող խզման: 484թ. Ղոզմի պապ Ֆելիքս II-ը բանադրեց Ակակիոսին և Պետրոսին. այն հանգամանքը, որ պապի զայրույթը ոչ թե Ձեռնոկ կայսեր, այլ հատկապես Ակակիոսի դեմ էր, մի անգամ ևս հաստատում է, որ վերջինս էր «Յենոտիկոնի» իրական հեղինակը:

Ղոզմի պապն ընդդիմացավ «Յենոտիկոն»-ին ոչ որովհետև այնտեղ արտահայտվող քրիստոսաբանությունն այլադավան էր, այլ որովհետև այն իր բովանդակությամբ արհամարհում էր Քաղկեդոնի ժողովը: Եվ եթե վերջինս քրիստոնեական ուղղափառության հիմնաքար էր Ղոզմի համար, քանի որ «Ղոզմը մնաց համառորեն քաղկեդոնական»³, ապա սույն ժողովը նույն նշանակությունը չունեի Արևելքի քրիստոնյաների համար:

IV տիեզերական ժողովը պաշտպանելու Ղոզմի համառությունն ավելի որոշակիորեն դրսևորվեց հաջորդ VI դարում այսպես կոչված «Երեք գլուխների» վրա վիճաբանության ժամանակ, որի մասին կխոսվի ստորև:

Քաղկեդոնի վճիռները կայսրության քրիստոնյաներին պարտավորեցնելու քաղաքականությունն ավելի վճռականորեն, քան Յուստինոս I-ի գահակալության ժամանակ, իրագործում է Յուստինիանոս I-ը /527-565թթ./: Յուստինիանոսը, որ վճռական դեր խաղաց արևելյան քրիստոնեության պատմության մեջ, հատկապես միաբնակների և քաղկեդոնականների հաշտեցման կապակցությամբ, կատարելապես գիտակցում էր այն իրական դժվարությունները, որ զգացվում էին միաբնակներից: Նա ուներ իր նախորդների ողջ փորձառությունը: Յետևաբար, անհրաժեշտ էր ճանապարհներ փնտրել՝ հաշտեցնելու միաբնակներին քաղկեդոնականության հետ: Եվ Յուստինիանոսին հաջողվեց զտնել իսկական խոչընդոտը, ի դեմս մետոքականության, որը վերացնելուց հետո կհարթվեր հաշտեցման ճանապարհը: Թեպետ մետոքականությունը դատապարտվել էր և՛ Եփեսոսի, և Քաղկեդոնի ժողովներում հա-

¹ Գիրք Թղթոց, էջ 243-276:

² Տե՛ս Գիրք Թղթոց, երկրորդ հրատարակություն, Երուսաղեմ, 1994, էջ 117: Այս հավելումն առկա է միայն «Յենոտիկոնի» հունարեն քննազրում:

³ W. A. Wigram, Op. cit., p. 19.

վասարապես թե՛ միաբնակների, և թե՛ երկաբնակների կողմից, այն բանադրվել էր միայն մի մարդու: Նեստորի անվան ներքո: Մինչդեռ այդ վարդապետությունը Նեստորինը չէր, այլ պատկանում էր Անտիոքի հռչակավոր դպրոցին: Նեստորը սոսկ այդ քրիստոսաբանական համակարգի մի ներկայացուցիչ էր, որն այն բերեց բաց կոնֆ-լիկտի ալեքսանդրյան քրիստոսաբանության հետ:

Նեստորի դատապարտումը Եփեսոսի ժողովում 431թ. հունիսի 26-ին, աքսորը, ինչպես նաև 435թ. կայսերական հրամանը, որով հավաքվեցին և կրակի մատնվեցին Նեստորի գրվածքները առաջ չբերեցին նրա վարդապետության մարում, որովհետև այն, շարկապաված լինելով իր ամենաակնառու ուսուցիչների՝ Դիոդորոս Տարսուսացու և Թեոդորոս Մոպսուեստացու հիշատակի հետ և բավական երկար պատմություն ունենալով, չէր կարող մարել այդպես հանկարծակի:

Առհասարակ, Նեստորն ու նեստորականությունն ամենևին էլ նույնական չէին: Հնարավոր էր հավատարիմ մնալ վարդապետությանը, ճանաչված որպես նեստորականություն, կամ որ ավելի ճիշտ է՝ դուալիստական քրիստոսաբանություն, առանց անհրաժեշտորեն լինելու Նեստորի հաջորդը բառի ճշգրիտ իմաստով: Անտիոքյան դպրոցի բազմաթիվ հետևորդների համար պարզ համոզմունք դարձավ այն հանգամանքը, որ կարելի է փրկել իրենց վարդապետությունը՝ սահմանազատելով այն Նեստորի անունից: Ուստի Նեստորի դատապարտման վերահաստատումն արդեն Քաղկեդոնի ժողովում այլևս որևէ լուրջ նշանակություն չուներ. Նեստորը պատկանում էր անցյալին: Կային այլ ուսուցիչներ, որոնք կարող էին իրենց անվան ներքո պատսպարել վարդապետությունը: Արդեն հետքաղկեդոնյան շրջանում նեստորականությունը վահանով ծածկվել էր այնպիսի հեղինակավոր անունների տակ, ինչպիսիք էին Թեոդորոս Մոպսուեստացին, Թեոդորետոս Կյուրոսցին և Իբաս Եղեսացին:

Թեոդորոս Մոպսուեստացին /Մոպսուեստիայի եպիսկոպոս /391/392-428թթ./ Անտիոքյան դպրոցի մագիստրոսն էր և համարյա նույն կարգի դիրք ուներ քրիստոսաբանության անտիոքյան դպրոցում, ինչպես մեծահռչակ Կյուրեղ Ալեքսանդրիացին՝ ալեքսանդրյան: Քանի որ հատուկ կայսերական հրամանագրով արգելվել էր ուղղափառ եկեղեցու հետ հաշտ ու խաղաղ մահացած եկեղեցականների անունները հիշատակել վեճերի մեջ և նրանց վերաբերմամբ նզովական որոշումներ կայացնել¹, նրա անունը չշոշափվեց Քաղկեդոնի ժողովում: Վերջինիս լռությունն էլ ավելի բարձրացրեց Մոպսուեստացու հեղինակությունը:

Ինչ վերաբերում է Թեոդորետոս Կյուրոսցուն և Իբաս Եղեսացուն՝ Նեստորի ջերմ կողմնակիցներին, ապա նրանք երկուսն էլ ուղղափառ ճանաչվեցին Քաղկեդոնում: Իմիջիայլոց, հիմնական չափանիշը, որով պետք է «ստուգման» ենթարկվեր նրանց ուղղափառությունը, բանադրանքն էր Նեստորի դեմ, որ նրանք արտասանեցին²: Նրանց վերադարձվեցին իրենց եպիսկոպոսական թեմերը՝ Կյուրոսի և Եղեսիայի, որոնցից զրկվել էին 449թ. Եփեսոսի ժողովում բանադրվելով Ալեքսանդրիայի պատրիարք Դիոսկորոսի կողմից: Իր ժամանակին Դոմոնի պապն այդ ժողովը բնորոշել էր «ավազակային»:

¹ J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio. t. V. G.- Austria, 1960, p. 1009.

² St'v Acta Conciliorum Oecumenicorum, ed. by E. Schwartz, 1914, t.III, vol.I, pt.3, p. 9.

Հատկապես վերջին երկուսի՝ Թեոդորետոսի և Իբասի ուղղափառության ճանաչումը IV տիեզերական ժողովում հիմնական խայծն էր միաբնակների ձեռքին՝ նույնացնելու քաղկեդոնականությունը նեստորականության հետ:

Գուստինիանոս I-ը որոշեց, որ այս երեքը պետք է դատապարտվեն: Այստեղից «Երեք գլուխների» պրոբլեմը: «Երեք գլուխները»՝ Թեոդորոս Մոպսուեստացին և իր մեծքանակ գրվածքները¹, Թեոդորետոս Կյուրոսցին և նրա հակակյուրեղյան գրվածքները² և Իբաս Եղեսացու նամակը Պարսկաստանի Արդաշիր քաղաքի եպիսկոպոս Սարհիմ³ դատապարտվեցին եկեղեցու կողմից 4. Պուլիս V տիեզերական ժողովում 553թ.: Այս ակտով ինչ-որ չափով կայունություն ու խաղաղություն հաստատվեց կայսրության մեջ ընդհանրապես, եկեղեցու ներսում մասնավորապես:

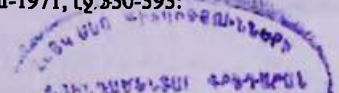
Դռոմն ընդդիմացավ նաև «Երեք գլուխների» դատապարտմանը, ինչպես բանավեճերի ընթացքում, այնպես էլ բանադրումից հետո: Հիմնական պատճառն այն էր, որ դատապարտել «Երեք գլուխները», հատկապես Թեոդորետոսի և Իբասի գրությունները, նշանակում էր անտեսել Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները:

A II
85538

¹ Իր ժամանակին Մոպսուեստացին ճանաչվել էր որպես Սուրբ գրքերի մեկնիչ:

² Թեոդորետոսի գրվածքները ուղղված են եղել գլխավորապես Կյուրեղ Ալեքսանդրացու և նրա աստվածաբանության դեմ: Բացի «12 նզովքների» դեմ ուղղված գրքից, որը գրվել է 431թ. սկզբին, Թեոդորետոսը գրել է երկուսը ևս Եփեսոսի III տիեզերական ժողովից հետո, 1-ը՝ Կյուրեղի և Եփեսոսի ժողովի դեմ, II-ը՝ ի պաշտպանություն Դիոդորոս Տարսուռացու և Թեոդորոս Մոպսուեստացու: Դժբախտաբար նրանք երկուսն էլ կորել են իրենց քննադիր տեքստերով: Պահպանվել են միայն փոքր բեկորներ:

³ Այս նամակի մյուսը Կյուրեղ Ալեքսանդրացու և Նեստորի վեճն է, ուր հեղինակն ակնհայտորեն անցնում է վերջինիս կողմը: Իբաս Եղեսացու նամակն ավելի ուշ նեստորականները տարածում են ողջ Պարսկաստանում: Այս մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս Երվ. Տեր-Սիմեայան, «Նեստորականությունը Հայաստանում», Պատմա-քանասիրական հետազոտություններ, Երևան-1971, էջ.330-393:

ԶԱԲԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԲՈՒՆ ՏՈՒՄԱՆՈՒՆԸ

XII դ. երկրորդ կեսից - XIV դ. առաջին կեսը Հյուսիսային Հայաստանի և վրացական թագավորության ռազմաքաղաքական, պետական ու մշակութային կյանքում հսկայական դեր խաղացած հայկական Ջաքարյան իշխանական տոհմի պատմության հետ կապված որոշ հարցեր մեկուկես դար հետազոտության առարկա լինելով հանդերձ, այսօր էլ վիճելի են: Դա պայմանավորված է ոչ միայն աղբյուրագիտական նյութի սակավությամբ կամ իրարամերժությամբ, այլև վրացագիտության մեջ վերջին տասնամյակներում Ջաքարյանների պատմության¹ աչառու քննությամբ: Դրա նպատակը ոչ միայն վրաց միջնադարյան պատմության ոսկեդարի կերտմանը զորավիգ այդ տոհմի դերի նսեմացումն է, այլև նրան վրացի հռչակելը, դարավոր բարեկամ ու դաշնակից հայ ժողովրդի պատմության հաշվին սեփականի՝ դրա կարիքը չունեցող հարստացումը:

Վրացագիտության մեջ այդ դիրքորոշումը սկիզբ առավ Ա.Ջանաշիայի խմբագրությամբ 1946թ. հրատարակված «Վրաստանի պատմության» դպրոցական ձեռնարկով² և նրա ստորագրությամբ 1947թ. ռուսերեն երիցս տարբեր խորագրերով լույս տեսած հոդվածով³: Դրանցում առաջ քաշված դրույթներն ու պատմական իրադարձությունների մեկնաբանություններն արտացոլում էին նաև Ջաքարյանների եթնոշակութային պատկանելության մասին վրացագիտության դրսևորած նոր մոտեցումը, որը հետագայում ոչ միայն չսրբագրվեց, այլև ավելի խորացվեց³: Ջարգացնելով «Վրաստանի պատմության» ձեռնարկի մտքերը, Ա.Ջանաշիայի ստորագրած հոդվածում առաջ է քաշվել նաև այն դրույթը, ըստ որի Ջաքարյանների առավել նշանավոր ներկայացուցիչներ Ջաքարե ամիրսպասալարն ու նրա եղբայր Իվանե աթաբեկը «վրաց ազնվականական տոհմի ներկայացուցիչներ էին, որոնք սերնդե սերունդ կրում էին Մխարրոծելի տոհմանունը: Այդ մաքուր վրացական անունը ... թարգմանությամբ իսկապես նշանակում է Երկայնաբազուկ, բայց այն պետք չէ թարգմանել...: Այսպիսով Երկայնաբազուկը մտացածին ձև է, իսկ Ջաքարյանը՝ ուղղակի զավեշտա-

¹ «История Грузии», т. I, Тбилиси, 1946, с. 220.

² Джанашия С., Об одном искажении исторической правды («Вопросы истории», 1947, N 5, с. 71-89); его же, Грубое искажение исторической правды («Заря Востока», 1947, 25. I.); его же, Об одном примере искажения исторической правды. По поводу книги Н.М.Токарского «Архитектура древней Армении», Тбилиси, 1947.

³ Дондуа В., Некоторые замечания на коллективный труд истории армянского народа («Мимомхеляшвяли», т. III, Тбилиси, 1953, с. 317-321), Բաքրաձե Ա., Այդպես է վկայում պատմիչը («Մխարրի», 1970, N 4, էջ 183-186, վրացերեն), Սեպխա Ս. Ա., Վրաստանի ներքաղաքական վիճակը և պետական կառուցվածքը XII դարում, Թբիլիսի, 1979 (վրացերեն) և ուրիշներ:

կան»¹: Իր ուսուցչի դրույթներն ամեն գնով հիմնավորելու նպատակ հետապնդած Շ.-Մեսխիան նպատակադիր չիմացությամբ զուգորդված քննությամբ ցանկալին իրականությամբ փոխարինելով՝ ի վերջո պնդել է, թե իբր աղբյուրների վկայությամբ Մխարզոծելին ոչ թե անձնական մականունն է, այլ՝ տոհմանուն, որը կարող է կրած լինել Ջաքարեի ու Իվանեի պապ Ջաքարիան և որ քրդական ծագման այդ տոհմի ազգանվան զուտ վրացական Մխարզոծելի ձևը մատնանշում է նրա ի սկզբանե վրացիանալը և վրացական ֆեոդալական տոհմ դառնալը²: Սակայն, ինչպես արդեն ասացուցվել է, XIII դ. հայ պատմագրության մեջ արժարժված՝ Ջաքարյանների քրդական ծագման վարկածը ստույգ չէ, և այդ տոհմն ի սկզբանե հայկական է եղել³:

Իսկապես, ժամանակի վրացական գրչագիր աղբյուրներում Ջաքարյանները հիշատակվում են Մխարզոծելի պատվանուն – մականվամբ, որը վրաց իրականության մեջ փոխարինել է նրանց բուն՝ Ջաքարյան, տոհմանվանը: Ընդ որում, Մխարզոծելի պատվանուն-մականունն առաջին անգամ հանդիպում է XIII դարով թվագրվող «Թագակիրների պատմությունն ու զովասանականը» երկում: Նրանում Թամար թագուհու առաջին պատմիչը, ողբալով Ջաքարե ամիրսպասալարի մահը, նրա բարեմասնությունների հիմքում դնում է ծագումը և՛՝ գրելով, թե «դա տոհմից էլ էր՝ նա Արտաքսերքսես Մխարզոծելիի ազգակիցն էր և հավատով հայ էր»⁴: Այսպիսով, վրաց պատմիչը ելնելով ազգության իր ժամանակի նաև կրոնադավանական ըմբռնումից, Ջաքարեին իրավացիորեն հայ է դիտում⁵ և, միաժամանակ, նշանավոր տոհմերին հա-

¹ «Вопросы истории», 1947, N 5, с.85, Այսպես գրելով հանդերձ, Ա.Ջանաշիան շրջանցում է մխարզոծելի քառը վրաց պատմիչի կողմից քարգմանաբար գործածվելու իրողությունը: Ի դեպ, հայերեն երկայնաբազուկ քառը վրացերեն մխարզոծել քառի քարգմանությունը չէ: Աս.Շահնազարյանը և Լ.Մելիքսեթ Բեկը վաղուց նկատել են, որ մխարզոծել հայերեն նշանակում է երկարատու կամ երկարաթիկունք (Շահնազարյան Աս., Ջաքարյան (Երկայնաբազուկ) տոհմի ծագումը, գաղթը դեպի Չորագետ և նախորդները («Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913, էջ 67, Մելիքսեթ Բեկ Լ., Հայերը վրաց հին գրականության մեջ («Գեղարվեստ», 1921, N 7, էջ 38, ծան. 3):

² Մեսխիա Շ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 251-253:

³ Շահնազարյան Ա.Ի., Ջաքարյանների տոհմածառի հարցի շուրջ («Պատմաբանասիրական հանդես», 1985, N 3, էջ 209), Մարգարյան Հ.Գ., Ջաքարյանների ծագման ավանդությունը միջնադարյան հայ պատմության մեջ (նույն տեղում, 1992, N 2-3, էջ 140-151), նույնի՝ Ջաքարյանների ծագումը (նույն տեղում, 1994, N 1-2, էջ 156-175), Շահնազարյան Ա.Ի., Ջաքարյանների ծագումնաբանությունը (ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2001, N1, էջ 39-58):

⁴ «Քարթլիս ցխովրեբա», հ.2, Թբիլիսի, 1959, էջ 110 (վրացերեն):

⁵ Ըստ երևույթին պարսկական իրականության հետ Ջաքարյաններին կապելու հիմքում ընկած է Հայաստանի հարավից դեպի հյուսիս այդ տոհմի՝ Պարսկաստանի վրայով գաղթած լինելը, ինչի մասին պահպանված ավանդությունը փաստել է նաև Իռանե Բագրատիոնին (Գ.Կեկելիձեի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ, ֆ.Տ.ձեռ. N 3729, ք. 10V): Հ.Մանանդյանն իր հերթին նկատել է, որ «Ջաքարյանների տոհմի «երկայնաբազուկ» կոչումը նոր ծագում ունի և հիմնված է Քարթլիս-Ցխովրեբայի սխալ վկայության վրա, որ իբր թե ամիրսպասալար Ջաքարեին (Բ-ը) Պարսից Արտաքսերքսես Ա.Երկայնաբազուկի ցեղիցն էր» (Մանանդյան Հ., Զննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ.Գ, Երևան, 1952, էջ 126, ծան. 3): Գ. Հովսեփյանն այս վարկածն առասպել է համարել («Հովսեփյան Գ., Խաղրակյանք կամ Պռոշյանք հայոց պատմության մեջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 2):

ճախ օտար էթնիկ ծագում վերագրելու համընդհանուր պատմագրական ավանդույթին տուրք տալով ու Չաքարյանների սերմանը քաղաքական ենթատեքստ հաղորդելով, Չաքարեին դիտում է Զ.ա. Մդ. ապրած Արտաքսերքսես I Աքեմենյանի ազգակա-նը: Դա, ինչ խոսք, պատմական իրականության հետ որևէ աղերս չունի: Ինչպես ցույց է տվել Կ.Կելեխիձեն, Թամար թագուհու առաջին պատմիչը, էլենելով պատմագրական ավանդույթից և իր ժամանակի քաղաքական մտածողության պահանջներից, Թամար թագուհուն սերված է համարել աստվածաշնչային Դավիթ թագավորից, իսկ նրա անուսին Դավիթ Սուսանին՝ Դավիթ թագավորի եղբորորդի Եփրեմից, դրանով իսկ շեշտելով Թամարի ազնվագարմությունն ամուսնու նկատմամբ¹: Վրաց պատմիչը նույն կերպ է վարվել վրացական թագավորությունում Բագրատունիներից հետո երկրորդ դեմքը հանդիսացող Չաքարյանների տոհմաբանությունը կերտելիս՝ նրանց վերագրելով հին, օտար, արքայական, բայց իրենց սյուզերեններից ցածր ծագում²: Ինքը՝ Շ.Մեսխիան էլ է նկատել, որ «XII-XIIIդդ. Վրաստանում հնագույն արքայական տոհմին Մխարգրծեիների տոհմի՝ ազգակից լինելու վերաբերյալ պաշտոնական տեսություն է ստեղծվել», դրանով իսկ ընդունելով Արտաքսերքսես I-ին Չաքարյանների ազգական լինելու մասին վրաց պատմագրության մեջ շրջանառված, բայց պատմական անցյալի հետ որևէ կապ չունեցող տեսության քաղաքական ենթատեքստը: Դրանից պետք է բխեր նրա այն մտահանգումը, որ Արտաքսերքսես I-ի պատվանուն-մականունից բխած մխարգրծելի բառը ոչ թե Չաքարյանների բուն տոհմանունն է, այլ իրական արմատներ չունեցող հորջորջումը: Սակայն, Շ.Մեսխիան ոչ միայն դա չի արել, այլև պնդել է, թե իբր վրաց պատմիչը դրանով բացատրել է բուն տոհմանվան՝ Մխարգրծելի ծագումը⁴: Ընդ որում, Շ.Մեսխիան շրջանցել է այն հանգամանքը, որ Չաքարյաններն իրենց մերթ Արծրունիներից, մերթ Բագրատունիներից սերված համարելով հանդերձ⁵, երբեք չեն փորձել ազգակցական կապեր փնտրել Աքեմենյանների հետ:

Տեսնենք, թե ինչպիսին են աղբյուրագիտական տվյալները⁶, որոնցով Շ.Մեսխիան փորձել է հաստատել Չաքարյանների բուն տոհմանունը Մխարգրծելի լինելու վերաբերյալ Ա.Տանաշիայի պնդումը⁷: Վերջինիս վկայակոչած Արուճի, Գաղբատի և Օծունի վիմագրերին նա հավելել է երկու հայերեն (Անիի ու Սանահնի), երկու վրացերեն (Քոբայրի ու Գնեվանքի) արձանագրություններ, ինչպես նաև Վահանավանքի վրացերեն կանոնադրությունը: Իրականում այդ հինգ հայերեն վիմագրերից չորսում հիշատակված Մխարգրծել բառը ոչ թե տոհմանուն է, այլ Չաքարե անիրսպասալարի որդի Շահնշահի (Սարգիս) բազմաթիվ զավակներից մեկի՝ Մխարգրծելի, անձնանու-

¹Կելեխիձե Կ., Վրացական քաղաքական մտածողության մի դրվագ դասական ժամանակաշրջանի գրականության մեջ («Էտյուդներ հին վրաց գրականության պատմությանից», հ. 1, Թբիլիսի, 1956, էջ 312-318, վրացերեն):

²Հմտ. Մարգարյան Հ.Գ., Չաքարյանների ծագումը, էջ 163-164:

³ Մեսխիա Շ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 210:

⁴Նույն տեղում:

⁵ «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1971, N 1, էջ 86, «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ VI, Երևան, 1977, էջ 22:

⁶ Այս տվյալների քննությանն անդրադարձել է նաև Խ.Թորոսյանը («Թագակիրների պատմությունն ու զավաքանությունը», որպես Չաքարյան Հայաստանի ու Չաքարյանների պատմության սկզբնաղբյուր», Երևան, 1992, էջ 202-220):

⁷ Մեսխիա Շ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 249-253:

ընդ: Ս.Ջանաշիան և, հատկապես, Շ. Մեսխիան այդ արձանագրությունները ներկայացրել են կամ սխալ ընթերցմամբ, կամ Մխարրծելի անունը նյութի ենթատեքստից կտրված, կամ էլ շարադրանքի իմաստը կեղծելով¹: Պատկերը նույնն է նաև Քոբայրի արձանագրության հետ կապված, որտեղ ևս խոսքը Շահնշահի որդի, նույն Մխարրծելի մասին է: Ի դեպ, Շ.Մեսխիան փորձում է Կիրակոս Գանձակեցու կողմից Շահնշահի որդիների թվում Մխարրծելի չհիշատակվել² առիթ դարձնելով ժխտել նրա գոյությունը: Սակայն, նա անտեսում է, որ Կիրակոս Գանձակեցին չի հիշատակել³ Շահնշահի նաև Աղբուղա ու Գևորգ որդիներին, ինչը բնավ էլ չի ենթադրում նրանց չգոյությունը: Վահանավանքի կանոնադրությունում հիշված Մխարրծելը ևս ոչ թե տոհմանուն է, այլ, ինչպես պարզվում է հիշատակարանից ու մի լուսանցագրից, Սարգիս Թնոզվեցու որդի Մխարրծելի անունը⁴: Մեծ Սարգիս Ջաքարյանի և նրա եղբայր Վահրամի սերունդներում Մխարրծել անվան կրկնությունը պատահական չէ, որովհետև այդ տոհմում հաճախ պատվանուն-մականունը կամ նույնիսկ տիտղոսը, վերածվել են անձնանվան: Դրա վկայությունն են Շահնշահ, Մխարրծել և Աթաբեկ անունները: Բացի այդ, Ջաքարյաններին ևս հատուկ էր իրենց տոհմին բնորոշ անձնանունների կրկնությունը: Չնեվանքի արձանագրությունը մեզ հետաքրքրող հատվածում եղծված է և պարունակում է «...թուխուցես Մխարրծելների» տառաշարքը⁵: Վիճաբարի վերջին հրատարակիչ Պ.Սուրադյանը, ելնելով Մխարրծել բառի հոգնակի գործածությունից, առաջարկել է «Ի արևշատության Ջաքարիա ամիրսպասալարի և Իվանե մսախորթուխուցես Երկայնաբազուկների (Մխարրծելների - Ա.Շ.) քերականորեն անհարթ (պետք է լիներ «Ջաքարիա ամիրսպասալար»), բայց տրամաբանորեն ընդունելի վերականգնումը: Ապա հրատարակիչը, ելնելով վերականգնումից և արձանագրությունում հիշատակված Թեոդորե II կաթողիկոսի աթոռակալության ժամկետից, այն թվագրել է 1200-1206թթ. միջամասով⁶: Չնայած ևս արձանագրության հեղինակի ինքնությունն առկախ է թողել, դրա բովանդակությունը ցուցում է, որ այն Ջաքարեն կամ Իվանեն չէ: Այսպիսով, այս արձանագրությունը ևս Շ.Մեսխիայի պնդումը չի հավաստում, քանի որ դրանում հիշատակված Մխարրծելներ բառն իբրև պատվանուն-մականուն է օգտագործված, իսկ վրաց իրականության մեջ Ջաքարյանների նման հորջորջումը ոչ մի հետազոտող չի վիճարկել: Տվյալ պարագայում կարևորն այն է, որ Չնեվանքի արձանագրության հեղինակը Ջաքարյաններից չէ:

Ամիում իր կառուցած (կամ վերաշինած) եկեղեցում թողած արձանագրության բանաձևային սկզբնամասում Ջաքարե ամիրսպասալարը գրում է. «Ի ժամանակս Աստուածածնայ եւ բարեպաշտ եւ թագոհեաց թագոհոյն Թամարի, ես հաւատարիմ

¹ «Վիճական տարեգիր», կազմեց Կ.Լոստանյանց, Ս.Պետրոբուրգ, 1913, էջ 126, Կ. Ղաֆադարյան, Մանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 125, նույնի՝ Հարդատ, Երևան, 1963, էջ 171, Ս.Ա.Ավագյան, Վիճական արձանագրությունների բառաքննություն, Երևան, 1978, էջ 126:

² «Вопросы истории», 1947, N 5, с.85, Մեսխիա Շ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 250-253:

³ Մուրադյան Պ.Մ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 177:

⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 393:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «Վրաց իրավունքի հուշարձաններ», հ.Յ, Թբիլիսի, 1970, էջ 150:

⁷ Մուրադյան Պ.Մ., նշվ. աշխ., էջ 144:

⁸ Նույն տեղում:

ծառա նորին, որդի մեծ իշխանաց իշխանին ամիրսպասալար մխարգրծելին Սարգսի, մանդատորթութուցե ամիրսպասալար շահնշահ Ջաքարե...»¹: Անիի ազատագրման (1199) և Թամարի մահվան (1207) թվականները ստիպում են արձանագրությունը թվագրել այդ միջակայքով: Դրանում Բագրատունիների տիտղոսաշարի մեջ մտնող շահնշահ պատվանունով Ջաքարեի հանդես գալը վկայում է, որ նա «մխարգրծել» բառը ևս հետին թվով օգտագործել է իբրև հոր պատվանուն-մականուն: Հակառակը պնդելիս կստացվի, որ նա իրեն սերված է համարել Բագրատունիներից, իսկ հարազատ հորը՝ Աքեմենյաններից: Ուստի այս վիճազիրը ևս չի հիմնավորում Մխարգրծելին Ջաքարյանների բուն տոհմանունը լինելու մասին վրացագիտության մեջ ամրագրված տեսակետը: Ավելին, վերը քերված աղբյուրները գալիս են կրկին հաստատելու Ջաքարյան տոհմի ներկայացուցիչների կողմից երբևէ Մխարգրծելի տոհմանունով հանդես չգալը: Անգամ Հռոմի պապ Հռոմրիոս III-ին Ռուսոդան թագուհու և Իվանե աթաբեկ Ջաքարյանի հղած պաշտոնական նամակներում ոչ առաջինն է Իվանեին Մխարգրծելի տոհմանունով հիշատակում, ոչ էլ երկրորդը՝ իրեն ու եղբորորդի Շահնշահ – Սարգսին, որին, ի դեպ, կոչում է ոչ թե անվան վերածված շահնշահ պատվանունով, այլ՝ Սարգսի կնքանունով²: Դատելով գիտական շրջանառության մեջ գտնվող հայերեն ու վրացերեն արձանագրություններից՝ Մեծ Սարգիս Ջաքարյանը ևս բացառյալ Անիի վիճազիրը, երբեք /այն էլ հետին թվով/ Մխարգրծելի պատվանուն-մականունով չի հիշատակվել: Հետևաբար, Ս.Երեմյանը վրիպել է՝ պնդելով թե իբր Մեծ Սարգիսը վրացիներից ստացել է «Մխարգրծելի» մականունը³:

Հենվածքի և Անիի 1199-1207թթ. միջակայքով թվագրվող արձանագրությունները թույլ են տալիս ճշտելու Ջաքարյանների՝ Աքեմենյանների ազգականները լինելու մասին վրաց իրականության մեջ պաշտոնական տեսության ստեղծման ժամանակը: Ինչպես տեսանք, «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանականը» երկում այդ մասին խոսվում է Ջաքարե ամիրսպասալարի՝ 1212թ. տեղի ունեցած մահվան կապակցությամբ: Մինչ այդ դրանում Ջաքարյանները բազմիցս հիշատակվում են, սակայն նրանց ծագման մասին ոչինչ չի խոսվում: Մինչդեռ տրամաբանված կլիներ, եթե վրաց պատմիչն այդ մասին խոսեր կամ Անիի 1161թ. իրադարձությունների հետ կապված՝ Մեծ Սարգիս Ջաքարյանին առաջին անգամ հիշատակելիս, կամ էլ՝ 1185թ. նրա ամիրսպասալար դառնալն արձանագրելիս: Այնինչ, վերջին դեպքում նա բավարարվել է միայն նրա ազնվազարմությունը նշելով: Հետևաբար, պնդել է, որ այդ տեսությունը ստեղծվել է Մեծ Սարգիցի (+ 1187) հետո՝ նրա որդիների օրոք, XII դ. վերջին կամ, որ ավելի հավանական է, XIII դ. սկզբներին, երբ Ջաքարյանները հաստատուն բռնել էին վրացական թագավորությունում վրաց Բագրատունիներից հետո երկրորդ ֆեոդալական տունը դառնալու ուղին:⁴

¹ «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ I, Երևան, 1966, էջ 58:

² Տաքադուս Ի.Մ., Վրասաանը Եվրոպայի արխիվներում ու գրասպանոցներում (XII-XVI), Թբիլիսի, 1984, էջ 176-178 (վրացերեն):

³ Երեմյան Ս., Ամիրսպասալար Ջաքարիա Երկայնաբազուկ, Երևան, 1944, էջ 12-13:

⁴ Հետազոտողները «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանականը» երկը բաժանում են երկու հատվածի՝ սահմանաբաժան ըմտրելով Շամբորի 1195թ. ճակատամարտը: Ոմանք էլ այս հանգամանքից ելնելով՝ ենթադրում են այդ երկի երկու հեղինակ ունենալը: Եթե դա այդպես է, ապա Ջաքարյանների՝ Աքեմենյանների ազգականը լինելու տեսությունը սկսել է շրջանառվել վերջին հատվածի հեղինակի կողմից:

Այսպիսով, Մխարգրծելի տոհմանունը Ջաքարե ամիրսպասալարի ու Իվանե արթաբեկի պապ Ջաքարիայի կրած լինելու մասին Շ.Մեսխիայի ակնարկը, ինչի հետ համերաշխվել է Խ.Թորոսյանը¹, հիմնազուրկ է: Դա է վկայում Ստեփանոս Օրբելյանի հետևյալ վկայությունը. «...Թամարն մեծարեալ զորդին Սարգսի՝ որդւոյ Ջաքարեի իշխանի, հայ ազգաւ և ուղղափառ հաւատով»: Ուրեմն, վրաց մատենագրությանը հասկանալի պատճառներով քաջածանոթ Սյունյաց պատմիչը Ջաքարեի ու Իվանեի պապին ոչ միայն Մխարգրծելի պատվանունն՝ մականունով չի օժտել, այլև նրա հայ լինելու հավաստմամբ չբավարարվելով՝ շեշտել է նաև «ուղղափառ», այսինքն՝ լուսավորչական դավանանքը: Դետագայում, անդրադառնալով 1280-ական թվականներին իրողություններին, նա հակառակ հանվանե հայտնել է Իվանեի, Ջաքարեի ու նրանց հորեղբորորդի Բլուզ Ջաքարեի՝ հայ պատմագիտության մեջ Վահրամյաններ կոչվող սերունդների այդ ժամանակ ընդունված տոհմանունները. «զտունն Ավագեան և զտունն Շահնշահեան և զԳագեցին»²: Այս տոհմանունները ձևավորվել են անձնանվանական ու տեղանվանական հիմքերով (Ավագ, Շահնշահ, Գագ) և ազգանանվանակերտ «եան» ու «եցի» ածանցներով³: Այսպիսով, Մեծ Սարգսի անգո Մխարգրծելի տոհմանունը նրա և իր եղբայր Վահրամի՝ Բլուզ Ջաքարեի հոր, սերունդներին անցած լինելու մասին Շ.Մեսխիայի պնդումը ևս սնանկ է⁴. Սակայն, նա իրավացի է գրելով, որ հայկական աղբյուրներին բնորոշ է ֆեոդալներին տոհմանունով նշելը⁵: Դեմք այդպես էլ վարվել է Ստեփանոս Օրբելյանը, ինչը վրացագիտության մեջ համապատասխան հետևությունների, ցավոք, չի հանգեցրել:

Ջաքարյանների այս սերունդների նախորդների, այսինքն՝ նրանց բուն տոհմանվան հարցում Ստեփանոս Օրբելյանին լրացրել է նրա ավագ ժամանակակից Վարդան վարդապետը: Անդրադառնալով Անիի 1161թ. իրադարձություններին՝ նա հայտնում է, որ Գեորգի III-ի կողմից դավաճանության մեջ կասկածվող Անիի քաղաքացիական կառավարիչ Ադրուհին պաշտոնազրկելուց հետո «գիշխանն Ջաքարեան զՍարգիս՝ դենն ի տեղի նորա ի յԱնի»⁶: Այս վկայությանը քաջածանոթ Շ.Մեսխիան անվարան պնդել է, թե իբր «այս դեպքում, հասկանալի է, նկատի է առնված Արագսի՝ Ջաքարիայի որդին լինելը և ոչ թե Ջաքարյան տոհմի գոյությունը»⁷: Իբրև իր պնդման կռվան, նա վկայակոչել է XVIIդ. հեղինակ Մ.Չամչյանի «եղ վերակացու քաղաքին զՍարգիս ոմն հայ իշխան երևելի՝ որդի Ջաքարեայ, որպես գրե՛ Վարդան»⁸ խոսքերը: Զանի որ Մ.Չամչյանի «ոմն հայ իշխան» արտահայտության վիճարկումը Շ.Մեսխիա-

¹ Մեսխիա Շ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 216, 232, Թորոսյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 199:

² «Պատմութիւն մահաճգին Միսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Միսեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 391:

³ Նույն տեղում, էջ 426:

⁴ Հայկական ազգանունների ձևավորման պատմության և կազմվելու օրինաչափությունների մասին տես Ավետիսյան Տ.Մ., Հայկական ազգանուն, Երևան, 1987:

⁵ Մեսխիա Շ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 216:

⁶ Նույն տեղում, էջ 252:

⁷ «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 137:

⁸ Մեսխիա Շ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 252:

⁹ Չամչյանց Մ., Պատմութիւն հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1784, էջ 79:

յին տվյալ դեպքում ձեռնտու չի եղել (դրա հերքումը կասկածի տակ կդնե՞ր Ա.Չամչյանի ասածի ճշտությունը), այն ստիպված անտեսելով, վրաց պատմաբանը հայտարարել է, թե իբր «Ջաքարյան տոհմի գոյությունը հայկական ու վրացական աղբյուրներով չի հաստատվում: «Ջաքարյան» տոհմանունն արհեստականորեն ստեղծվել է որոշ ուսումնասիրողների կողմից, Սարգսի հոր հատուկ անվան՝ Ջաքարիայի հիմամբ»¹: Վարդան վարդապետի վկայությանը ծանոթ է եղել նաև Խ.Թորոսյանը, որի Ջաքարյան տոհմանվան իրական լինելն ապացուցելու ջանքերը տրամաբանական մտահանգումներից այն կողմ չեն անցել և խնդիրը մնացել է բաց: Նրա քննության մեջ միակ ընդունելի միտքն այն է, որ Վարդան վարդապետը Սարգիս անունը որոշյալ առումով է օգտագործել, ինչից հետևում է, որ «Ջաքարեան»-ը ոչ թե որդիության, այլ՝ տոհմանվան ցուցիչ է²:

Ա.Չամչյանի ներկայացրած Ջաքարյանների տոհմածառից երևում է, որ նա այն հստակ չի պատկերացրել, քանի որ գրել է. «Հայր սոցա (Ջաքարեի ու Իվանեի-Ա.Շ.) Սարգիս՝ էր որդի Ջաքարի, որդւոյ Վահրամայ՝ որդւոյ առաջնոյն Սարգսի»³, սակայն Մեծ Սարգսին Ջաքարիայի որդին համարելով, ճիշտ է վարվել: Բայց նա սխալ հասցել է ընտրել, երբ Մեծ Սարգսի՝ Ջաքարիայի որդին լինելը հաստատելու համար, վկայակոչել է Վարդան վարդապետին: Բանն այն է, որ վերջինս Կիրակոս Գանձակեցու նման Ջաքարյանների տոհմածառի՝ մեզ հետաքրքրող հատվածը ճիշտ չի պատկերացրել, ինչը պայմանավորված է իր դասընկերոջից կամ երկուստեք նույն աղբյուրից օգտված լինելով: Ըստ Վարդան վարդապետի, Ջաքարյանների տոհմածառը հետևյալն է. «Ջաքար է Իւանէ, որդիք Սարգսի, որդւոյ Վարհամայ, որդւոյ Ջաքարի, յորդւոյ Սարգսի»⁴: Կիրակոս Գանձակեցին իր հերթին գրել է. «...էին յԱրևելս երկու եղբարք, որդիք Սարգսի բարեպաշտ իշխանի, որդւոյ Վահրամայ, որդւոյ Ջաքարիա»⁵: Այսինքն, եթե Ա.Չամչյանը Մեծ Սարգսի հայր է համարել Ջաքարին (Ջաքարիա), ապա Վարդան վարդապետն ու Կիրակոս Գանձակեցին՝ Վահրամին: Երկու պատմիչների կողմից Մեծ Սարգսի հայրը Վահրամին, իսկ ապա՝ Ջաքարիային (Ջաքար) համարելը վկայում է XIII դ. հայ պատմագրության մեջ Ջաքարյանների տոհմածառի տվյալ հատվածն այդ կերպ պատկերացնելը: Մինչդեռ, իրականում Վահրամը եղել է Մեծ Սարգսի ոչ թե հայրը, այլ՝ եղբայրը, իսկ Ջաքարիան հանդիսացել է Մեծ Սարգսի ոչ թե պապը, այլ՝ հայրը: Այս իրողությունը հայ-վրացական աղբյուրների համադիր քննությամբ վաղուց միմյանցից անկախ պարզել են Աս.Շահնազարյանը և Ա.Կակաբաձեն,⁶ ինչը Շ. Մեսխիային հայտնի լինելը երևում է Ջաքարյանների՝ նրա կազմած տոհմածառից⁷: Հետևաբար, Վարդան վարդապետը «զիշխանն Ջաքարեան զՍարգիս» ասելով, նկատի է ունեցել ոչ թե Մեծ Սարգսի՝ Ջաքարիայի որդին լինելը, այլ՝

¹ Մեսխիա Շ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 252:

² Թորոսյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 222-233: Ի դեպ, Խ.Թորոսյանն իր տվյալներն համաձայն, այս դեպքում ևս տողերիս հեղինակի և այլ հետազոտողների աշխատություններից առատ քաղագրումներ անելով հանդերձ, համապատասխան հղումների չի դիմել:

³ Չամչյանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 149:

⁴ Վարդան վարդապետ, էջ 138:

⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 162:

⁶ Շահնազարյան Աս., նշվ. աշխ., էջ 77, Կակաբաձե Ա., ՌՊ էր և ե՞րբ է ապրել Սարգիս Թմոզվեցին, Թբիլիսի, 1913, էջ 7-13:

⁷ Մեսխիա Շ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 227:

տոհմանուը: Հակառակ դեպքում նա Ջաքարյանների տոհմածառի սխալ իմացութ-
յան պարտադրանքով Մեծ Սարգսի որդիությունը բնորոշելու նպատակով, կօգտա-
գործեր «զիշխանն Վարհամեան զՍարգիս» արտահայտությունը: Բացի այդ, որ Վար-
դան վարդապետն անծի որդիությունը, թոռնությունը և տոհմանունն իբրև կանոն
խիստ հստակ է արձանագրում, վկայում են նրա աշխատությունում հանդիպող թե-
կուզ հետևյալ արտահայտությունները. «Գրիգոր Մամիկոնեան», «Աշոտ Բագրատու-
նի որդի Սմբատայ», «թագաւորացն Բագրատունեաց», «յազգէն Սենեքերիմայ», «որ-
դին Ապուլեթին Իւանե», «Օրբելեանց», «Պետրոս Խոնթկայ որդին», «թոռն Վիզենայ
Շահնշահ», «Վաղթանզ Սակոեանց», «ԳԳրիգոր իշխանն կոչեցեալն որդի Խաղբա-
կայ», «Կիւրիկեանց Ասխարթանայ», «Աւազն որդի Իւանէի», «Ջաքարէ որդի Շահնշա-
հի»¹: Բերված փաստերին ևս Շ.Մեսխիայի ծանոթ լինելը, կասկածից վեր է: Սակայն
Ջաքարյան տոհմանուը մտացածին, արհեստական համարելու ձգտմամբ պայմա-
նավորված, նա չի նկատել այն, ինչը հնարավոր չէր չնկատել:

Այսպիսով, Ջաքարյաններին ժամանակակից աղբյուրների համադիր
քննությունն ապացուցում է, որ հայկական այդ իշխանական տոհմի բուն անվանումը
եղել է Ջաքարյան: Այն ծագել է Մեծ Սարգսի հայր Ջաքարիայի կամ, ելնելով այդ
տոհմի սերունդների անվանակոչության օրինաչափություններից, վերջինիս թերևս -
Ջաքարիա կոչված պապի անունից²: Հետագայում արդեն, երբ այդ տոհմը բազմաա-
լով, բաժանվել է տարբեր ճյուղերի, դրանք կոչվել են կամ իրենց հիմնադիրների անծ-
նանվանական հիմքով, կամ էլ նստավայրերի տեղանվանական հիմքով ու համապա-
տասխան ածանցներով ձևավորված տոհմանուններով՝ Ավագյան, Շահնշահյան, Գա-
զեցի, Թմոզվեցի: Ինչ վերաբերվում է վրաց իրականության մեջ Ջաքարյանների
Սխարզոծելի հորջորջմանը, ապա այն իրական հիմքից զուրկ պատվանուն-մական-
նուն է՝ վրաց մատենագրության և ընդհանրապես իրականության մեջ բարձրացված
տոհմանվան աստիճանի:

¹ Վարդան վարդապետ, էջ 70, 87, 92, 122, 130, 133, 140, 143, 145, 148:

² Ս.Երեմյանն ու Հ.Մանանդյանը և, նրանց հետևորդությամբ, Խ.Թորոսյանը գանում են, որ
Ջաքարյան տոհմանունն առաջացել է Մեծ Սարգսի հայր Ջաքարիայի անունից
(Ս.Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 12-13, նույնի՝ Юрий Боголюбовский в армянских и грузинских
источниках («Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ», հ.
XXIII, Երևան, 1946, էջ 190), Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 125, ծան. 2, Թորոսյան Խ.,
նշվ. աշխ., էջ 231:

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ԱՆԱԼՅՈՒՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ԸՍՏ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԿԱՅՈՒՅԱԿՆԵՐԻ (16-ՐԴ Գ. ՎԵՐՉ - 18-ՐԴ Գ. ՄԿԻՉԸ)

Արևմտյան Հայաստանում վարչամիավորների կազմավորման առաջին փուլում՝ 16-րդ դարում, ստեղծված նահանգների մեջ իր ուրույն տեղն ու դիրքն ունեւր սահմանամերծ Չլդրի էյալեթը: 1625 թ. Չլդրի բերդաքաղաքի ավերումից հետո, նահանգի կենտրոնավայրը տեղափոխվեց Ախալցխա, որի համար վարչամիավորը, պահպանելով իր նախկին անունը, սկսեց կոչվել նաև Ախալցխայի էյալեթ ձևով: Այս վարչամիավորի տարածքային բաժանման վերաբերյալ առաջին ամբողջական վկայությանը հանդիպում ենք թուրք պատմիչ Ֆերիդուն բեյի «Սուլթանների գրություններ» աշխատությունում: Նրա օգտագործած պաշտոնական նյութերի համաձայն 16-րդ դարի 80-ական թթ. սկզբին Չլդրի նահանգն ընդգրկում էր 16 գավառ՝ Մեծ Արտահան, Էրլի (Օլթի), Բերմեքեք (Բերդագրակ -Ա.Մ.), Էրլուհ, Շուշատ, Նըսֆի Լիվանե, Մամեհջել (Մահջել), Լիք, Վերին Աջարա, Ստորին Աջարա, Էմիրիոյ, Էսթիչե, Բոսոք (Փոռխով), Խերթվիս, Աթուն կալա՝ Օսթեերտի հետ միասին, Սեիրեք:¹

Առաջին լուրջ և համապարփակ գրավոր աղբյուրն այս նահանգի վարչատարածքային բաժանման, ժողովրդագրական իրավիճակի և տնտեսական կյանքի մասին, անտարակույս, «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարն» է: Այս եզակի փաստաթղթի քննությունը համոզում է, որ խնդրո առարկա վարչամիավորը հիմնականում ընդգրկել է նախկին Սամցխե-սաաթաբագոյի իշխանության տարածքը՝ ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակը, թեև այդ ժամանակահատվածում ենթարկվել է բազմաթիվ վարչական վերածնունդների: Ժամանակ առ ժամանակ Չլդր-Ախալցխայի էյալեթը, հիմքում պահպանելով պատմական բաժանումը, ավելի ընդարձակվել է և իր մեջ միավորել ոչ միայն ամբողջ պատմական Տայք աշխարհն ու Գուգարքի մեծ մասը, այլև՝ առանձին գավառներ Բարծր Հայքից, Այրարատից, Խաղտիք-Լազիստանից: Ինչևէ, բոլոր դեպքերում, զանազան օբյեկտիվ հանգամանքների ազդեցությամբ, վարչական համակարգում շարունակել են գերակշռել պատմաաշխարհագրական գործոնները:²

Չլդրի էյալեթը, քանի որ հյուսիսից սահմանակից է եղել Վրացական թագավորությանը և իր մեջ ներառել է պատմական Վրաստանի որոշ գավառներ, թուրքերի կողմից նախապես անվանվել է Գյուրջիստանի (Վրաստան) է-

¹ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ.Բ, Ե., 1964, էջ 219-220:

² Մատենադարան, Պատկանյանների արխիվ, թղթ. 142, վ. 170, թ. 12ա:

յալեթ կամ վիլայեթ:¹ Նման անվանակոչումը հուշում է, որ թուրք նվաճողները, ինչպես այս ժամանակաշրջանում, այնպես էլ հետագա դարերում, չեն բավարարվել ձեռքբերածով և նպատակ են ունեցել «Գյուրջիստան» անվանված միավորին միացնել նաև բուն Վրաստանը:

Ըստ «Մեծ դավթարի», որն արտացոլում է հիմնականում 1580-ական թվականների վերջից մինչև 1595 թ. ընկած ժամանակահատվածի վիճակը, Չլդրի նահանգն ունեցել է 9 լիվա-գավառ՝ Ախալցխայի, Խերթվիսի, Ախալքալաքի, Չլդրի, Փոցխովի, Պետրեի, Փանաքի (Փենեք, Բանակ), Մեծ Արտահանի և Օլթիի, որոնցում հաշվվում էր 37 նահիե-գյուղախումբ:² Սուլթանական կառավարության հրամանով, թուրք պաշտոնյաների կազմված այս ընդարձակ հարկացուցակի համաձայն, ամբողջ վիլայեթի տարածքում հարկման է ենթարկվել ավելի քան 1250 բնակավայր, ինչպես և եկամուտ ապահովող այլ վայրեր՝ լճերի ու գետերի ձկնային տնտեսություններ, ջրաղացներ, այգիներ և այլն: Ընդ որում (բացի Օլթիի լիվայից) հիշատակված են ոչ միայն բոլոր մարդաբնակ ու անայի բնակավայրերի անվանումները, այլև դրանցում ապրող ծխերի առաջնորդների անունները, նրանցից գանձվող բնամթերային ու դրամական հարկի տեսակն ու չափը և այլ մանրամասներ:

«Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ դավթարում» թվարկվում են ոչ միայն գավառները՝ իրենց գյուղերով, այլև՝ բերվում են յուրաքանչյուր բնակավայրում ապրող ընտանիքների թվաքանակը, նրանցում ապրող ծուխերի նահապետների անվանացանկերը, որոնք բացառիկ նյութ են տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերը վեր հանելու համար: Տրվում է նաև ամեն մի բնակավայրից ու հարկման ենթակա այլ վայրից վճարվող ընդհանուր հարկի չափը, այդ թվում՝ դրամահարկը (իսփենջ, որը յուրաքանչյուր բնակչից գանձվում էր 25 միավոր), հարսանեկան և այլ կարգի հարկերը, մշակվող հացահատիկային (ցորեն, գարի, տարեկան, կորեկ, ոլոռ) և բոստանային կուլտուրաների, պահվող անասունների ու մեղվափեթակների, ձկնորսության (Տաբածոլուր, Սաղամո, Փարվանա, Խանչալի լճերից) դիմաց գանձվող հարկաչափերը և այլն: Հարկման ենթակաների անվանացանկերից պարզվում է, որ Ջավախքի ու Նրա շրջակա գավառների բնակավայրերի մեծ մասում բնակիչները քրիստոնյաներ էին և կրում էին հայկական ու վրացական կամ հայերի և վրացիների մեջ մեծ տարածում գտած անուններ: Հայկական կամ հայերի կողմից լայնորեն գործածվող անուններ հանդիպում ենք Ջավախքի հետևյալ բնակավայրերում.³

¹ Հմմտ. Իմեհիճեան, Աշխարհագրութիւն Ղարիբից մասանից աշխարհի, Ի.Ա. Վենետիկ, 1806, էջ 122 և Ջուվայյան Մ.Կ., Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., Ե., 1980, էջ 182:

² Գյուրջիստանի ցարթագրոսի քարե ձեռագրի, Մոսկով 1941, թ. 7-21, 332-336, 333-402.

³ Ցանկում վկայակոչել ենք նաև Ախալցխայի գավառի մի քանի բնակավայրեր: Աղյուսակի վերջին սյունակում նշված է վկայակոչված նյութի էջը ըստ հարկացուցակի վրացերեն թարգմանության հրատարակության:

Բնակավայրի անվանումը	Ընտանիքների թիվը	Հարկի չափը դրամով (խսիենց)	Գանձվող ամբողջ հարկը (միավոր)	Հիշատակվող հայկական կամ հայերի շրջանում տարածում ունեցող անունները	Արմենոս-տիմուս տոմսը
Ախալցխա	174	4350	30000	Յարալ Սիմոնի, Շահվել Միրխանի, նրա որդի Ասվա(ծա)տուր, Ռոստոմ Դովլաթխարի, նրա որդի Շահմուրադ, Դավթի որդի Ասվա(ծա)տուր, Արտաշես, Մանվել Շերգիլի, Խաչատուր Դուրալի, Մանաս Սարգսի, նրա եղբայր Ասատուր, Արմանա Դա-գարի, նրա եղբայր Գոգալ, Մղվղել Սոմ(ե)խի (հայի - Ա.Մ.), Մասուր Ավանուսի (Ավանեսի)	22-24
Օուղրուք	32	800	26600	Սարգիս, Գաբրիել	25-26
Տատանիս	30	750	20000	Կարապետ	27
Ծիրա	8	200	18500	Ջաքարի որդի	29
Սաճել	57	1425	22200	Կիրակոս, Միհրան	39
Վ.Պամաճ	18	450	13000	Սիմոն	44
Բալաջուր	24	600	4000	Կիրակոս Միտիչի (Մկրտչի)	60
Ասպինձա	50	1250	25000	Սարգիս Մուրադի, Կիրակոս Շահվելի, Սպենդիար, Հազարգուլ, նրա եղբայր Աբրահամ	130-131
Տամալա	5	125	8000	Բասիլ (Վասիլ), Ռոսեթ	136-137

Խերթվիս	127	3175	25000	Խոսիկ Դավթի, Գաբրիել, Պապու Գրիգորի, նրա եղբայր Մելիք, Ջաքար, նրա եղբայր Գրիգոր, Սարգիս Մելիքի, Հանես, Խաչատուր Հայրապետի, Բատատա Խաչատուրի, Բազրատի թռռ, նրա եղբայր Միտիչ, Սարգիս, Ումիկ Խանդամայի, նրա եղբայր Ավա(ծա)տուր, Խաչատուր Սորազանի, Գաբրիելի եղբայր Խաչատուր, Աբրահամ Մազանայի, Կիրակոս, Աբոյի եղբայր Բանդուր, Խաչատուր Ջատիկի, Բատատա Կիրակոսի, Ումիկ Խաչատուրի	171
Օրջա	18	450	20000	Հանես Իշխանի, նրա եղբայր Սարգիս, Ավագ Հանեսի	192
Ն.Օրջա	14	350	13000	Վահրամ, Եղիազար, Սիմոն, Սարգիս Վելիջանի	226
Կոթելիա	3	75	10000	Ջաքար	194
Բարալեթ (Բարալիս)	21	525	25000	Միտիչի (Մկրտչի) թռռ, նրա որդի Սարգիս, Սամսոնի որդի	196
Վերին Այաստան	15	375	10500	Արզուման	196
Տուրցիս	10	250	15000	Մասուրի որդի Սարգիս, Ավագ	198
Խանդո	61	1525	15000	Հակոբ	202
Վաչիան	17	425	19500	Քերոբ	214
Ափնիա	35	875	10000	Աբաս, Իսազուլ	214
Լոմատուրցիս	8	200	10500	Ռոստոմի որդի Ալիբեկ, Նորսես (Ներսես)	198
Քարծեի	54	1350	14630	Բայանդուր	215-216

Հոկամ	20	500	31000	Մանվել Սարգսի	217
Քիլոգր	8	200	14500	Խաչատուր	218
Վ. և Ն. Խոսպիաներ	9/16	225/400	3200/5490	Միտիչ (Մկրտիչ) Տեր-Բեկի, Խոսիկ-Հուսիկ, Սահակ	218,2 33
Ջիգրաշեն	16	400	11160	Ջաքարի թոռ	219
Մեծ Սաքղիա	18	450	13000	Հակոբ	219
Փոքր Մաքղիա	4	100	4000	Դավիթ Խուրավերդի	221
Արագովա	6	150	16000	Միհրան, Իսահակի թոռ, Սարգիս	220
Նաքալաքև	7	175	8000	Հավաթեղ Կարապետի	220
Կորխ	19	475	12000	Ռոստոմ, նրա որդի Կիրակոս, Շահաբա Մկրտչի, Հանես Սարգսի, Կիրակոս Ասվատուրի	221
Գուճբուրդո	20	500	25000	Խարաբայի որդի Դավիթ, Մկրտիչ Ամիրխանի որդի, Յարալ Կիրակոսի, Շահկուլի որդի Աբրահամ, Սանուկ	222
Օլավերդ	27	675	11000	Աբաս	223
Խուլգունո	19	475	9000	Ասվա/ծա/տուր, Արտաշես	224
Հեշտիա	12	300	21000	Տեր-Հակոբ	225
Մեծ Խորենիա և Չամդուրա	28	700	20000	Գրիգոր, նրա եղբայր Մոսես, Սահակ Գրիգորի, նրա եղբայր Սարգիս, Տեր-Հակոբ, նրա եղբայր Յարալ, Խաչատուր, Մուրադ Ջիհանջեի	225
Ջրեսկ	16	400	10000	Շահմուրադ, Ռոսեսի (Հովսեփ), Սիմոն, Սամսոն, Ասվա/ծա/տուր	227
Ղաուրմա	3	75	12000	Սարգիս	227- 228

Բավրա	6	150	7665	Բայանդուր	228
Թորիա	21	525	13000	Առաքել, Բայանդուր, Ջանիբեկ Սարգսի, Մկրտիչ	229
Աբուլ	12	300	14000	Եղիազար, Դավիթ, Սարգիս	229
Ախալքալաքի բերդ	3	75	7000	Մուրադ, նրա եղբայր Ջահիկ	235
Փոքր Մուրջախեթ	6	150	2000	Հանես Սարգսի	236
Փոքր Մամգարա	11	275	8000	Դոլիկ Ասվա/ծա/տուրի	237
Ծունդա	12	300	13000	Ջոջիկ Ջհանշեի, նրա եղբայր Մանուկ	242
Բեժանո	12	300	10000	Սիմոն	195
Ջակ	7	175	10000	Եղիազար, Ռոսեփ-Հոսեփ	204
Բուռնաշեթ	11	275	14000	Սարգիս	205
Գոմ (Գոման)	25	625	6000	Իսահակ	222
Գավաշեն* (տեղն անհայտ է)	27	675	12000	Դավիթ Կիրակոսի, նրա եղբայր Կարապետ, Դեսպազ Սուքիասի	217

Ուշագրավ է, որ կային բնակավայրեր, որոնք գրեթե լիովին հայաբնակ էին: Այսպես. վերոհիշյալ Օրջա, Վերին Օրջա, Կորխ գյուղերում հիշատակվող բնակիչների մեջ միայն քչերն էին, որ հայկական անուններ չէին կրում: Այդ հանգամանքը հաստատվում է նաև առ այսօր հատկապես Օրջալի շրջատարածքում պահպանվող բազմաթիվ եզակի խաչքարերով: Ա.Կարապետյանի կողմից ուսումնասիրված այնտեղի 12 խաչքարերից 7-ի վրա կան արձանագրություններ, ընդ որում՝ երեքն էլ թվակիր են և վերաբերում են 1463-1465 թվականներին:¹ Նույն ժողովրդագրական իրավիճակն էր տիրում նաև նշանավոր *Թմուկ (Թմոզվի)* բերդաքաղաքում: Այնտեղ հանդիպում ենք հետևյալ անունների. Սարգիս Առաքելի, Ռոստոմ, Անանիայի որդի, նրա եղբայր Մկրտիչ, որդի Վարդանի, որդի Եղիգարի, Հովհաննես Բայանդուրի,

¹ Կարապետյան Ա., Ջավախքի խաչքարերը, Ե., 1995, էջ 9:

Պապու Շիրինի, Բերիկ Փիրազիզի, նրա որդի Սկրտիչ, Մուրադ, Տեր-Հակոբ, Բերիկ Մուրադի, նրա եղբայր Մարգար, Հակոբ, Սարգիս Մելիքի և այլն: Ձուտ հայաբնակ էր Չլդրի գավառի *Քենարթել (Քանարթել) գյուղը*՝ Ճառուկի որդի, նրա եղբայր Ասվա/ծա/տուր, Մարգարի որդի, Դուլիջանի որդի Նորսես (Ներսես), Խոսիկ-Հուսիկ, Ռոստոմի որդի, Սարգիս Մուխթարի, Միկիրտիչ Վելիջանի, Միտիչի որդի, նրա եղբայր Սարգիս, Մուրադ Կարապետի, Սարտիրոս Ավանեսի, Հովհաննես Ամիրազիզի, նրա եղբայր Կարապետ, Խաչիկ Համբարձումի, Թոռնիկ Ճառուկի, Խաչատուր Սլեքսանի, Սարգար, Պապու Սարգարի և այլք, *Մրազվալ գյուղը*՝ Ասվա(ծա)տուր և այլն:

Հայաշատ էին նաև նույն գավառի *Մեծ և Փոքր Կարծախ* գյուղերը՝ Նադար Շահնագարի, Վարդան, Գրիգոր Սուքիասի, Ջհանշե Կիրակոսի, Սկրտիչի որդի, նրա եղբայր Վարծել, Բայանդուր, Խաչիկ Յարալի, որդի Սահակի, որդի Անտոնի, Տեր-Հակոբ Ջոմերդի, նրա որդի Շահազիզ, Յարազիզ Տեր-Հակոբի, Սարգիս, Ասվա/ծա/տուր, Դիարթել Սահակի, նրա եղբայր Ասվա/ծա/տուր և այլն: *Մուլդայում* հանդիպում ենք Շերմագանի որդի Սիմոն, *Էրինջայում (Երնջակ)* Եղիազարի որդի Մանաս, Խոզաբուն կամ Խոզափին լճի արևմտյան ափին ընկած համանուն *Խոզաբունում*՝ Սանուկ Ասվա/ծա/տուրի, *Ճղարոսթավում*՝ Այվազի որդի Շահուն, նրա եղբայր՝ Շիրին, Սահակի որդի Կիրակոս, Ավագ, Պարոնվարդ, Խաչատուր և այլ անունների:¹ Հատկանշական է, որ վերոհիշյալ անունների մեջ բազմիցս հիշատակվում է Տեր-Հակոբ անունը, իսկ Խոսայտայում՝ Տեր-Բեկը, հանգամանք, որը վկայում է տվյալ բնակավայրում հայ քահանայի, այն է՝ նաև հայկական ծխի ու եկեղեցու առկայության մասին: Ուշագրավ է նաև Ճղարոսթավում Պարոնվարդ անվան հիշատակումը, որը պետք է հասկանալ որպես պարոն Վարդ, ամենայն հավանականությամբ՝ հողատեր մարդու մասին վկայություն:

Ինչպես երևաց վերոհիշյալ աղյուսակից՝ գրեթե նույն իրավիճակն էր նաև Ախալցխայի գավառում, ուր հայաշատ էր ոչ միայն քաղաքը, այլ նաև շրջակա գյուղերը: Այս հանգամանքը հաստատվում է նաև եվրոպացի ուղեգիրների վկայություններով, որոնց համաձայն 17-րդ դարում Ախալցխա քաղաքում ապրում էր 50 հազ. մարդ՝ մեծ մասամբ հայեր և հրեաներ:²

Չլդրի էլալթի տարածքում հայ բնակչությունը բացարձակ գերակշռություն էր կազմում Մեծ Արտահանի լիվայում: *Փարականի* բերդում հիշատակվում են Սկրտիչ Անտոնի, Խաչատուր Ասվատուրի, Մելիք, նրա եղբայր՝ Կիրակոս, Գրիգորի թոռ, Հայ(յ)րապետի թոռ, Վարթան (Վարդան) Տղապարոնի (Տղա պարոնի), *Դուղումա* գյուղում՝ Տեր Հակոբ, Խաչիկ, Սարգար, Վելում՝ Եղիազար և այլ հայկական անուններ:³

Այսպիսով, հնարավոր չէ համաձայնվել «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի» թարգմանիչ և հետազոտող Ա.Ջիքիայի, ինչպես և այլ հեղի-

¹ «Դավթարի» մի ընդարձակ հատվածում հիշատակվող վերոհիշյալ բոլոր անուններն ըստ բնակավայրերի տե՛ն ցրճաթանան ցղաոյցոտս ըժժո ըժցոտոնո, Կ. 2, թ. 181-243, 276-278. 286.

² Иоселиани, Города существовавшие в Грузии, Тифлис, 1850, с. 29.

³ ցրճաթանան ցղաոյցոտս ըժժո ըժցոտոնո, Կ. 2, թ. 403, 462. 464.

ճակների հետ այն հարցում, թե այս սկզբնաղբյուրի տվյալները վկայում են այդ վարչամիավորում ամբողջապես վրացական (пелжком грузинский) բնակչության առկայության մասին:¹ Անշուշտ, շատ բնակավայրերում կարելի է հանդիպել վրացական անունների. օրինակ՝ *Պրտեմայում*՝ Գիորգի, Պետրե, Գոգիչա, *Ղաղեշում*՝ Գագուլա, Էլիա, Լոմկացի, Պապուևա, *Կառտիկամում*՝ Գագուլա, Սաբա, Գիորգի, *Խավթում*՝ Գրիգոր, Աբեսալում և այլն:² Բայց, անկասկած, դա հիմք չի տալիս նմանօրինակ «ընդհանրացումների» համար, որոնք ավելի շուտ հետապնդում են քաղաքական նպատակներ՝ «ապացուցել», որ Ջավախքում և նրա շրջատարածքում հայ բնակչության հայտնվելը կապվում է միայն 1830 թ. արևմտահայերի գաղթի հետ:

Հետևելով նույն սկզբնաղբյուրում հիշատակվող մարդկանց անունների ցանկին՝ կարելի է նկատել, որ այս տարածաշրջանում թե՛ հայերի և թե՛ վրացիների շրջանում մեծ տարածում են ունեցել քիչ գործածվող այնպիսի անուններ, ինչպիսիք են «Վարծելը», «Յարալը» և այլն: Կարծում ենք, որ Վարծել անվան գործածությունը պատահական չէ և կարող է կապված լինել այս շրջանում խիստ հարկի «Վարծավունիք» կամ «Վարծիա» պատմական անունների հետ: Այլքի է զարնում նաև մեկ այլ փաստ. մինևույն անունը կրել են և՛ հայերը և՛ վրացիները: Հաճախ կարելի է հանդիպել դեպքերի, երբ հայրն ունեցել է վրացու, որդին՝ հայի, կամ եղբայրներից մեկը՝ հայի, մյուսը՝ վրացու անուն: Օրինակ. *Չունջխա (Չունջխել)* գյուղի բնակիչ, վրացաբնուն Մամուկայի որդիներից մեկը՝ Բայիթառն էր, մյուսը՝ Վարդանը (եջ 176): Նման փաստերը վկայում են խառը բնակչություն ունեցող գյուղերի գոյության և նրանցում երկու ազգերի միջև ոչ միայն հանդուրժողական, այլև բարոյացական վերաբերմունքի առկայության մասին: Այսպիսի իրավիճակը ձևավորվել էր նախորդ ժամանակաշրջանում՝ Մամցխեի աթաբեկության շրջանում և կարող էր լինել նաև հայության շրջանում քաղքեղոնականության տարածման հետևանք:³

Ամփոփելով տարածաշրջանի ժողովրդագրական իրավիճակի քննությունը՝ ընդգծենք ևս մի քանի բնորոշ հատկանիշներ: Թուրքական նվաճման սկզբնաշրջանում հիշատակվում են ավելի շատ բնակավայրեր, քան հետագայում: Մի շարք գյուղեր, որոնք 16-րդ դարի վերջին տրոհված են եղել երկու մասի՝ Մեծ ու Փոքրի, կամ՝ Վերին ու Ներքինի (Օրջա, Ալաստան, Մաջադիա, Մուրջախեթ, Մամգարա, Խամդո (հիշատակվում է նաև երկրորդ

¹ Пространный реестр Гюрджистанского вилайета, турецкий текст издал, перевел С.С. Джикия, книга 1, Тб., 1947, с. XV (թուրքերեն):

² Գլխուձանն ընդհանուր ընդհանուր ընդհանուր, Գ. 2, Զ. 176-177, 290, 276.

³ Այսօրինակ հայ-վրացական եթնոկրոնական միավորն էր, որ թուրքական դժմոյակ տիրապետության պայմաններում, մահմեդականացավ և օրեցօր ներթափանցող թուրքական եթնոտարրի հետ, սկսեց հանդես գալ «մեսխեթցի» հավաքական աշխարհագրական անվան տակ: Մյուս կարևոր հանգամանքը՝ բնակիչների մեջ մահմեդական ամուսնների գրեթե բացակայության փաստն է: Այն, անշուշտ, այդ փուլում պայմանավորված էր դեռ օսմանյան գերիշխանության թուլությամբ, հանգամանք, որի մասին արդեն չենք կարող ասել հաջորդ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ:

խանդոն), հետագայում միավորվել են կամ մնացել է նրանցից միայն մեկը: Որոշ գյուղեր էլ առհասարակ վերացել են, ինչպես Գավաշենը, Տիկաշենը, Ալմալին, Ազմանան և այլն: Բնականաբար, այս ոչ նպաստավոր միտումները օսմանյան դաժան տիրապետության հետևանք են եղել:

Այուս բնորոշ հատկանիշն այն էր, որ խոշոր բնակավայրեր՝ քաղաքներ ու ավաններ գրեթե չեն եղել: Բացառություն կարելի է համարել միայն Ախալցխա քաղաքը, իսկ բուն Ջավախքում՝ Խերթվիս և Թմուկ բերդերը: Համապատասխանաբար առաջինն ունեցել է 174 (յուրաքանչյուր ընտանիքում 7 շունչ հաշվելով՝ 1200 մարդ), երկրորդը՝ 127 (մոտավորապես՝ 900 շունչ), երրորդը՝ 63 ընտանիք (մոտավ.՝ 500 շունչ) բնակիչ:¹ Ամենամեծ գյուղերը բաժին են ընկել Ջավախքի սարահարթի հարավային հատվածին: Այստեղ Քարծեփն ունեցել է 54, Քանարբելը՝ 52, Խավթթը՝ 36 ծուխ բնակիչ:² 18-27 ծուխ, այն է՝ 150-200 շունչ բնակչություն ունեցող գյուղեր են եղել Գավաշենը, Օլավերդը, Գոմը, Թորիան, Բարալեսը, Կորխը, Խուլզուման, Գումբուրդան, Օրջան, Կոկիան, Վարևանը, Մեծ Մաջադիան և այլն:³

Գյուղերի մյուս խումբն ունեցել է 10-18 ծուխ կամ 80-150 շունչ բնակիչ, իսկ ամենասակավ բնակչությամբ գյուղերում՝ հաշվվել է 80-ից պակաս մարդ: Այս խմբի բնակավայրերի մի մասում ապրել է ընդամենը մի քանի ընտանիք մարդ: Դրանց թվում հանդիպում ենք նույնիսկ Ախալքալաք բերդաքաղաքին՝ 3 ընտանիք բնակիչներով: Դա նշանակում է, որ երկրամասի թուրքական բռնազավթման ընթացքում այն մեծապես տուժել է՝ բնակչությունը կոտորվել է, գերեվարվել կամ արտագաղթել:

Այժմ փորձենք անդրադառնալ նաև Ջավախքի տեղանունների, մասնավորապես՝ բնակավայրերի անունների խնդրին, որը միշտ զանազան մեկնաբանությունների տեղիք է տվել կամ ուղղակի շրջանցվել է: Գոյություն ունի այն կարծիքը, թե դրանց մեծ մասն ունի զուտ արաբաթուրքական կամ վրացական ծագում: Սակայն առաջին դեպքում անհավանալի է դառնում, երբ բնակավայրերի ճնշող մեծամասնությամբ, ինչպես տեսանք, հանդիպում ենք վաղ շրջանում՝ մինչև արաբական ու թուրքական տիրապետությունները: Նշանակում է, տեղանունների մահմեդական ծագում ունենալու վարկածը, բավական հեշտությամբ հերքվում է: Նույնիսկ մահմեդականների շրջանում տարածում ունեցող «Աբուլ» հատուկ անունը, ոչ մի կապ չունի *Աբուլ* լեռան ու համանուն գյուղի անվան հետ, քանի որ *Abulum* ձևով հիշատակվում է դեռևս Պևտիմոզեյան քարտեզում: Ինչ վերաբերում է առանձին դեպքերում որոշ տեղանունների ուղղակի թուրքերենով թարգմանվելու հանգամանքին (օրինակ՝ Չամդուրա, իբր՝ չամ (փայտի տեսակ) և դուրան՝ հարթավայր), դրանք ավելի շուտ պատահական զուգադիպություններ են կամ՝ մտացածին բացատրություններ: Տվյալ դեպքում կասկած չի մնում, երբ Չամդուրայի անունը նախապես հանդիպում ենք այլ ձևով՝ *Չամձրալա*:

¹ Գյուրջուսեանի ցուցանիշները ըստ Վ. Մ. 2, թ. 22-24, 171, 240-241

² Նույն տեղում, էջ 215-216, 275-276:

³ Գյուղական վայրերում յուրաքանչյուր ծխում միջինը հաշվվել է 8 մարդ (տես՝ Սեյրույան Ա., Էրզրում, Ե., 1994, էջ 103-112):

տարբերակով: Մահմեդական անուններ ունեցող առանձնին տեղանուններն հիմնականում ավելի ուշ շրջանի ծնունդ են: Օրինակ, Խոջաբեկ, Օրոջալար (լար թուրքերենում հոգնակերտ մասնիկ է, որ տվյալ դեպքում կնշանակի Օրոջաներ կամ Օրոջաներ):

Տեղանունների մի մասի՝ վրացական հիմքեր ունենալու տեսակետը, անշուշտ, առանձին դեպքերում, կասկած չի հարուցում: Օրինակ՝ Սաղամո (վրաց. saRamo՝ երեկո), Դիլիսկա (հնարավոր է՝ dilի (դիլի, նշանակում է՝ առավոտ) և kari (կառի՝ դուռ), այսինքն առավոտյան դուռ, Արշալույս) և այլն: Սակայն այդպիսի դեպքերը շատ չեն: Իրականությունն այն է, որ տեղանունների զգալի մասը, դժվար է, շատ դեպքերում էլ՝ ուղղակի անհնարին է ստուգաբանել. այսպես՝ Մաջադիա, Գոնդուրա, Տուրցիս, Վաչիան, Խանդո, Բավրա, Խուլզումա, Կարտիկամ, Կորիս և այլն: Սակայն խնդրի ուշադիր քննության դեպքում, այնուամենայնիվ, հնարավոր է լինում նկատել որոշակի օրինաչափություններ: Այքի է զարնում այն հանգամանքը, որ շատ տեղանուններ կրում են բազմաթիվ լեզուներում, ինչպես և հայերենում, *տեղ, երկիր* նշանակող «իա», «ստան» վերջավորություններ (Կոկիա, Կոթելիա, Մաջադիա, Խորենիա, Խոսպիա, Ալաստան և այլն): Մյուս մասը կրում է կամ հայկական «շեն»՝ տեղանունակերտ արմատը, կամ ուղղակի ունի հայկական ու հայահունչ անվանում՝ Ափնիա (Կուրի ափին ընկած բնակավայր), Քարծեփ (քար և ծեփ), Բարալես (Բարիլույս, որ հետո դարձել է Բարալես), Խորենիա (խորոնք, Խորակերտ, Խորաշեն), Երնջակ (հետագայում՝ էրինջա), Գոմ (Գոման), Բերոնիա (մյուռոնի երկիր, ապա՝ Սերենիա), Խոզաբուն (խոզերի բուն, այնուհետև՝ Խոզավան), Առաքյուլ (առաքյալների վայր, հետագայում՝ Արագյալ), Գավաշեն (հավանաբար՝ Կավաշեն), Տիկաշեն, Տիգրաշեն, Ասպնջակ (Ասպինձակ), Գամծ (Գամձա), Ծուռնդա (Ծունուդ, Ծննդածին), Թմուկ (Թմբուկ, Թմոզվի), Մարգաստան (մարգերի երկիր) և այլն: Եվ վերջապես, կան դեպքեր, երբ տեղանավան կեսն ունի հայկական, կեսը՝ վրացական ծագում՝ Սամսար (*sami - սամի*, վրացերեն՝ երեք և *սար* - հայերեն՝ լեռ, այսինքն՝ Եռալեռ):

Այժմ կրկին վերադառնանք ուսումնասիրվող վարչամիավորի տարածքային խնդիրներին: Ախալցխայի նահանգի վերածնունդը շարունակվեցին: Տարբեր աղբյուրների հիման վրա Անդրեաս Բիրքենի կատարած հետազոտությունների համաձայն այս էյալեսթի կազմում ընդհանրապես հիշատակվում է 33 լիվա:¹ Բացի վերոհիշյալ գավառներից տարբեր ժամանակներում հանդիպում ենք նաև հիշատակումների հետևյալ լիվաների մասին՝ Փոքր Արտահան,² Գյուլե (Կող, Կուլա), Մահեջլ, Մամրվան (Նարիման), Թավուսկեր (պատմական Տայոցքար գավառ) և այլն: Կարճ ժամանակով Ախալցխային են ենթարկվել նույնիսկ Քութայիսը՝ Իմերեթիայի կենտրոնը,³

¹ Birken A., A., Provinzen des osmenischen Reiches, էջ 154-160:

² Փոքր Արտահանը հիմնականում եղել է Կարսի նահանգի կազմում և միայն կարճ ժամանակով է ենթարկվել Ախալցխային:

³ Քութայիսը Ախալցխային ենթարկվել է միայն սուլթան Մահմուդ 4-րդի օրոք (1648-1687), երբ գրավվել է Մուրթեզա փաշայի կողմից, տե՛ս էվլիյա Չելեբի, Թուրքական աղբյուրներ, հ. 9, Ե., 1967, էջ 23:

Ապերը, որը հիմնականում եղել է երզրումի նահանգի կազմում,¹ և այլն: Ախալցխայի ենթակայության տակ հանդիպում ենք նաև գավառների, որոնց տեղագրությունը բավականաչափ բարդ է: Օրինակ՝ Երզան, Սասին, Թարալաթ և այլն:²

16-րդ դ. վերջին և 17-րդ առաջին կեսին՝ օսմանյան տիրապետության ամրապնդմանն ուղղված սուլթանական կառավարության ձեռնարկած միջոցառումների արդյունքում, ինչպես ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ Չլդրի (Ախալցխայի) նահանգում, տեղի ունեցան վարչաժողովրդագրական որոշակի տեղաշարժեր: Նախ, ինչպես նշվեց, մոտավորապես 17-րդ դարի առաջին կեսին, երկարատև պատերազմների ընթացքում ավերված Չլդր բերդաքաղաքից, էյալեթի կենտրոնը տեղափոխվեց բարգավաճ վիճակում գտնվող Ախալցխա քաղաք: Վերջինս այդուհետ վերածվեց փաշայանիստ քաղաքի: Շավշեթի բեկի կողմից վերակառուցված Ախալքալաքի բերդն էլ դարձավ էյալեթի ռազմավարական նշանակություն ունեցող բերդաքաղաքներից մեկը: 17-րդ դարի առաջին կեսին Ախալցխայի փաշան, որին հաճախ նախկինի պես անվանում էին աթաբեկ, իսկ նրա նահանգը՝ Չլդրի էյալեթ,³ լիովին հպատակեցրեց դեռ հարաբերական ինքնուրույնությունից օգտվող Օլթիի տարածքը և դարձավ բավական ընդարձակ նահանգի ինքնիշխան տիրակալը:

17-րդ դարի առաջին կեսի թուրք հեղինակների (Այնի Ալի, Կոչիբեյ, Ալի Չաուշ, Էվլիա Չելեբի և ուրիշներ) հաղորդած տեղեկությունների համաձայն Ախալցխայի էյալեթի լիվանների թիվն արդեն հասել էր 13-ի՝ նախկին 9-ի փոխարեն:⁴ Նահանգի հյուսիս-արևմուտքում՝ որպես մոր գավառներ հանդես էին եկել Շավշեթը, Արտամուլը, Աճարան (Աջարիս), Բերդագրակը, Լիվանան, ՆիսիՖի Լիվանան: Ինքնուրույն լիվայի էր վերածվել Ախալցխայի (Արևահար) գավառի նախկին ճաճարակի նահիեն:⁵ Այլևս չի հիշատակվում Պետերի լիվան: Հավանաբար այն արդեն դուրս էր մնացել օսմանյան ենթակայությունից և վերամիացվել էր վրաց թագավորությանը:

¹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Երզրում, էջ 28, 77-88, 163: Լոռին 16-րդ դարի վերջին մի կարծառտև փոկում եղել է թուրքական տիրապետության տակ, ապա՝ վերակցվել Քարթլիի թագավորությանը:

² Birken A., նշվ. աշխ., էջ 154-160: Թարալեթը, թերևս, կարող է կապ ունենալ Թրիալեթ-Թռեղքի հետ:

³ Էվլիա Չելեբին հստակ գրում է, որ թեև փաշայանիստ քաղաքն արդեն Ախալցխան էր, «սակայն փարհիշահական (սուլթանական - Ա.Մ.) դէպերխանեում գրվում է «Չլդրի էյալեթի մյութասարիֆ այսինչ փաշան (տե՛ս Էվլիա Չելեբի, Թուրքական աղբյուրներ, հ. 9, էջ 108):

⁴ Էվլիա Չելեբի, Թուրքական աղբյուրներ, հ. 9, էջ 23: Է. Չելեբին այդ 13 գավառների թվում հիշատակում է Օլթին, Խերթլիսը, Արտամուլը, Հաջրեթը, Արտահան Բյուզյուքը, Փոսխուլը, Ասխիլը, Աջարան, Փենեթը, Փերթեթը (Բերդագրակ), Լիվանեն, Նըֆսի/Նիսիֆի/Լիվանեն և Շևաաղը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 26, 110):

⁵ *Историческое географическое описание Грузии*, 1879, гл. 80-81, Birken, նշվ. աշխ., էջ 154-160, Pitcher Historical Geography, էջ 128.

Ախալցխայի էյալեթի 17-րդ դ. վերջի և 18-րդ դարի վարչատարածքային իրավիճակն ավելի հանգամանորեն ներկայացնելու համար դիմենք արդեն հիշատակված «Չլդրի էյալեթի ջաբա դավթարի» օգնությամբ: Ըստ այս ինքնատիպ հարկացուցակի, որն արտացոլում է 1694-1732 թթ. ընկած ժամանակահատվածի վիճակը, Ախալցխայի նահանգը, որն աղքատիւրում առաջվա նման շարունակում է կրել «Չլդրի էյալեթ» անվանումը, բավականաչափ ընդարձակվել էր և այժմ տրոհվում էր հետևյալ գավառների՝ Ախալքաա, Ախալքաաք, Չլդր, Փոցխով, Խերթվիս, Արտանուբ, Օլթի, Մեծ Արտահան, Փոքր Արտահան, Փանակ (Բանակ) և Մամրվան:

Հարկացուցակում բացի վերոհիշյալ գավառներից, որոնց կազմում վկայակոչված են կոնկրետ 38 գյուղախմբեր, հանդիպում ենք ևս 10 լիվաների՝ առանց նահիենների հիշատակումների, հանգամանք, որը ենթադրել է տալիս վերջիններիս կազմավորման փուլում գտնվելու մասին: Դրանք են՝ ճաճարակ, Ասպինձա, Ալթունկալա (Ոսկեբերդ), Օցխե, Վերին Աճարա, Ներքին Աճարա, Շավչեթ, Լիվանա, Նիսֆի Լիվանա և Բերդագրակ:

Նախորդ ժամանակաշրջանի աղքատիւրների տվյալների հետ համադրությունից երևում է, որ նահանգը զգալիորեն ընդարձակվել է և տեղի են ունեցել նաև ներքին սահմանների վերաձևումներ: Որոշ նահիեններ վերածվել են լիվաների: Նախկինի նման պատմական Ջավախքի տարածքն ընդգրկվել է Ախալքաաքի, Խերթվիսի և Չլդրի լիվաների մեջ:

Ի՞նչ ժողովրդագրական տեղաշարժեր կատարվեցին Ախալցխայի նահանգում թուրքական տիրապետության առաջին փուլում՝ մինչև 18-րդ դարը: Այդ խնդրում որոշակի պատկերացում ենք կազմում, երբ բաղդատում ենք բազմիցս վկայակոչված «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի» և «Չլդրի էյալեթի ջաբա դավթարի» նյութերը, որոնցից առաջինը, ինչպես հայտնի է, արտացոլում է 16-րդ դարի վերջի, այսինքն՝ օսմանյան տիրապետության հաստատման շրջանը, մյուսը՝ 17-րդ դարի վերջի և 18-րդ դարի սկզբի իրավիճակը:¹ Անմիջապես աչքի է զարնում այն փաստը, որ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում շեշտակի նվազել էր նահանգի բնակավայրերի թիվը: Բերենք օրինակներ հիմնականում Վերին Ջավախքի օրինակով՝ այն ներկայացնող երեք գավառներով.

	1595 թ.	1694-1732 թթ.
1. Ախալքաաքի լիվայի նահիեններ		
ա) Ալչեհիրի	84	33
բ) Թմուկի	22	7
գ) Նիալիսդուրի	33	17
2. Խերթվիսի լիվայի նահիեններ		
ա) Անտառային Ջավախքի	69	23
բ) Խերթվիսի	38	19
գ) Ստվերոտ	-	2
դ) Բուզմարեթի	12	1

¹ Այդ ժամանակաշրջանում Ջավախքի երեք լիվաներում (Ախալքաաք, Խերթվիս և Չլդր) հիշատակվող գյուղերի անունները տե՛ս *Ռեզուլտոս ջաճա ճաճարա, ՅՅ՝ 106-109.*

3. Չլրրի լիվայի նահիեներ

ա) Ջանբազի	51	22
բ) Գայլաբերդի	16	6
գ) Քանարբելի	33	12
ընդամենը՝	358	142

Այսպիսով, մեկ հարյուրամյակ, կամ՝ մի փոքր ավելի անց, Ջավախքում հիշատակվող բնակավայրերի թիվը 358-ից կրճատվում է 142-ի, այսինքն՝ 2,5 անգամ: Եթե նախկինում հանդիպում ենք միևնույն անունը կրող մի քանի գյուղերի՝ Վերին և Ներքին, Սեծ, Միջին և Փոքր, ապա այժմ՝ նրանց մի մասն առհասարակ չի հիշատակվում, մյուսներն էլ՝ նշվում են իբրև մեկական գյուղեր:

Մյուս առանձնահատկությունը, որ նկատվում է, գյուղատեր բնակիչների մեջ քրիստոնեական անուններ ունեցողների փոխարեն, գրեթե առանց բացառության, հանդես են գալիս մահմեդական անուններ կրող մարդիկ, հանգամանք, որը վկայում է մահմեդականների կողմից բոլոր հողերի բռնագավթման մասին: Օրինակ, Ուջմանայում հիշատակվում է Սահմեդը, Տիկաշենում՝ Սուլեյմանը, Խուլգունոյում՝ Մուստաֆայի որդի Սեհմեդը, Դիլիսկայում՝ Աբդուլլահը և Սեհմեդը, Բուռնաշեթում՝ Չասանը, Կոթեխայում՝ Աբդուլլահի որդի Չալիլը և այլն:¹ Անկասկած, այս փաստը չի խոսում առհասարակ բնակավայրերի մեծ մասում միայն մահմեդականներ ապրելու տեսակետի օգտին, այլ հուշում է մահմեդանպաստ գործընթացների արագացման, այս տարածաշրջանում մահմեդականացման, վերջինիս արդյունքում «մասխեթցիներին» էթնոկրոնական համայնքի համդես գալու միտումների մասին: Օսմանյան կայսրությունում հայերի և մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների մշտական կոտորածների, բռնի մահմեդականացման քաղաքականությունը հստակորեն երևում է, երբ քննական վերլուծության ենք ենթարկում արևմտահայ տարբեր վարչամիավորների էթնոժողովրդագրական տեղաշարժերը օսմանյան տիրապետության ողջ ընթացքում: Պարզվում է, որ էթնիկ հայաթափման միտումները համընդհանուր երևույթ են եղել ողջ Արևմտյան Չայաստանի համար:

Խոսելով օսմանյան տիրապետության ժամանակաշրջանում ինչպես ողջ Արևմտյան Չայաստանում, այնպես էլ Ախալցխայի նահանգում տեղի ունեցած ժողովրդագրական տեղաշարժերի մասին, հայերի շրջանում կարելի է առանձնացնել էթնիկ զարգացումների հետևյալ միտումները.

ա) Վրացիներից բացի, մահմեդականանում են մեծ թվով հայեր:

բ) Չայերի մի զգալի մասը դավանափոխ է լինում. ովքեր ընդունում են ուղղափառությունը, նախ՝ վրացանում են, ապա, կորցնելով ազգային ինքնապաշտպանական հատկանիշները, բավական արագ էլ մահմեդականանում-թուրքանում են՝ համալրելով «մեսխեցի» էթնոկրոնական շերտերի շարքերը:

¹ Խոջըմբուն յոսալլուտոն շլաբա լոբջտարո, թ.թ. 141, 151, 153, 155, 156, 158, 177.

զ) Հայության մի հատված, եվրոպական կաթոլիկ քարոզիչներից ստանալով որոշ աջակցություն և անձի ու գույքի ապահովության խոստումներ, կաթոլիկանում է:

Այս բոլոր երևույթները հստակորեն նկատել է Ղուկաս Ինճիճյանը: Խոսելով Ախալցխայի էյալեթի ամայացած ու լքյալ բազմաթիվ բնակավայրերի ու եկեղեցիների ամկայության մասին, նա նշում է, որ դրանց տարածքում այժմ ապրում են «տաճիկներ», որոնք ժամանակին եղել են հայեր ու վրացիներ. «Գիւղօրէք այսր նահանգի սակաւ ըստ մեծութեան նորա, յորս ըստ մեծի մասին երևին մինչև ցայժմ մեմաստանք և եկեղեցիք մեծաշէնք, այլ կամ լքեալք և կամ քայքայեալք: Բնակիչք նոցա ըստ մեծի մասին տաճիկք, *դարձեալ գրեթէ առհասարակ կամ ի հայոց և կամ ի վրաց»* (ընդգծումն իմն է - Ա.Մ.):¹ Այսօրինակ զանգվածային մահմեդականացումը թելադրված էր ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև տնտեսական դրդարպատճառներով. գործում էր մի օրենք, ըստ որի իսլամն ընդունած քրիստոնյան ազատվում էր դրամահարկ՝ իսպիենջ վճարելուց:²

Ղ. Ինճիճյանը նկատում է նաև Ախալցխային բնորոշ էթնիկ գործընթացների մյուս առանձնահատկությունը՝ հայերի ուղղափառ, այս դեպքում, ավելի ճիշտ՝ վրացադավան դառնալն ու վրացացումը: Նա այն միտքն է հայտնում, որ նահանգի քրիստոնեաբնակ գյուղերի բնակիչների մեծ մասը նախապես եղել են հայեր. «են և գիւղօրէք բնակեալք մինչև ցայժմ ի քրիստոնէից հայոց նաև ի վրաց, որք գրեթէ առհասարակ սերեալ երևին ի հայկազեանց»³ (ընդգծումն իմն է - Ա.Մ.): Այնուհետև, հմուտ պատմաբան-աշխարհագետը պարզորոշ մեկնաբանում է այդ երևույթի ողջ էվոլյուցիան: «Բազմութիւն իշխանաց մերոց, նաև հասարակ ժողովրդեան,- գրում է նա,- որք ապա սակաւ առ սակաւ տովորեալք ի լեզու ի բարս, նաև ոմանք ի ծես վրաց, փոխեցան յազգ նոցա»:⁴ Ի դեպ, «ծեսս» ասելով, Ինճիճյանն ի նկատի ունի դավանական ծիսական խնդիրները, այսինքն՝ վրացադավանության ընդունումը:

Մյուս էթնոերևույթը՝ հայերի կաթոլիկացումն սկսվեց ավելի ուշ՝ 18-րդ դարի երկրորդ կեսին և ընդգրկեց հիմնականում Ախալցխա քաղաքն ու շրջակա գյուղերը: Ախալցխան ինքնուրույն էքմիաժնական թեմ էր և ժամանակ առ ժամանակ ենթարկվում էր էրզրումի թեմակալ առաջնորդին: 1750-

¹ Ինճիճեան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 123: Այն տեսակետը, ըստ որի տաճիկների՝ թուրքերի զգալի մասը նախապես եղել են ոչ միայն վրացիներ, այլ նաև հայեր, պաշտպանում է պրոֆ. Պ.Հակոբյանը. «Ախլցխայի ...ինն գիւղերում ապրում էին նաև թուրք ընտանիքներ, գրում է նա,- որոնք ամենայն հաւանականութեամբ, երբեմնի հայեր էին եւ բռնութեամբ հաւատափոխ էին դարձել երկրամասի իսլամացման շրջանում» (Հակոբյան Պ., Հայ կաթոլիկութիւնը պատմաքննական լոյսի տակ, Հրաւեր ողջմտութեան, Ե., 1993, էջ 88): Նույն կարծիքին է նաև արևելագետ Ավ.Փափազյանը (Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Ե., 1999, էջ 27):

² Փափազյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 44:

³ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 123

⁴ Նույն տեղում:

ական թվականներին այնտեղ հայտնված կաթոլիկ քարոզիչների պառակտ-
չական գործունեության հատկանքով հաջողվեց 60-ական թթ. վերջին հա-
մայնքը երկփեղկել: Սկսվեց Հայ առաքելական եկեղեցիների ռոնազավթ-
ման, էջմիածնից հրաժարվելու մի եղծալի շրջան: Հայոց կաթոլիկոս Սիմեոն
Երևանցու ջանքերը՝ կաթոլիկացած հայերին իրենց դավանանքին վերա-
դարձնելու ուղղությամբ, հաջողություն չունեցան:¹ Արդյունքում Ախալցխայի
և նրա գյուղերի մեծ մասը դարձավ կաթոլիկ: Նրանց ձեռքն անցան քաղաքի
հիմնավորոց Ա.Նշան և Ս.Հովհաննես եկեղեցիները: Ս.Աստվածածին եկեղեցին
հայտնվեց կապուչինականների հսկողության ներքո:² Եկեղեցիներից
զրկված և փոքրամասնության մեջ հայտնված հայ առաքելական համայնքը
ստիպված եղավ ձեռնամուխ լինել նոր եկեղեցու շինարարությանը:

Օսմանյան տիրապետության շրջանում ազգային-կրոնական հալա-
ծանքների, լեռնականների ասպատակություններից ազատվելու մղումնե-
րով, կաթոլիկացած հայերի մեծ մասը, ստանալով Հռոմի պապի և եվրոպա-
կան երկրների որոշ աջակցությունը, առժամանակ խուսափեց մահմեդակա-
նացումից ու վրացացումից և շարունակեց պահպանել իր նախկին հայեցի
ինքնության շատ տարրեր:

Այսպիսով, պարզորոշ երևում է, թե օսմանյան լուծը որքան աղետա-
բեր էր եղել ինչպես հայ, այնպես էլ վրացի բնակչության էթնոկրոնական վե-
րակերպումների, ազգածուլման համար: Ցավոք, այս գործընթացները չդա-
դարեցին և շարունակվեցին նաև 19-րդ դարի առաջին քառորդին և, ի վերջո,
հանգեցրին երկրամասի ժողովրդագրական պատկերի արմատական փոփո-
խության:

¹ Ախալցխայի և շրջակայքի գյուղերի կաթոլիկացման պատմությունը մանրամասն
տեսն Յակոբեան Պ., նշվ. աշխ., էջ 51-72:

² Ինճիճեան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 124, Յակոբեան Պ., նշվ. աշխ., 72:

**ԷԶՄԻԱՄԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐ ԵՎ ՆԵՐԱ Ա-
ՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ /16-18-ՐԳ ԳԳ./**

Հայաստանյաց Առաքելական եկեղեցու հոգևոր և եկեղեցավարչա-
կան գերագույն կենտրոնական իշխանության՝ Էջմիածնի Ամենյան Հայոց
կաթողիկոսության 16-18-րդ դդ. սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների
պատմության ուսումնասիրությունը հայ պատմագիտության մեջ համեմա-
տաբար քիչ լուսաբանված թեմաներից մեկն է: Այն հիմնականում կատարվել
է ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքական պատմության լուսաբան-
ման ընդհանուր ֆոնի վրա: Մինչդեռ հարկավոր է այն ուսումնասիրել համա-
կողմանիորեն, հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնելով նրա տնտեսա-
կան կյանքի պատմության ուսումնասիրման վրա, քանի որ տնտեսությունն
ուսումնասիրելը, նրա զարգացման կոնկրետ օրինակափոխությունները բացա-
հայտելն այդ հասարակության սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների
լուսաբանման հիմնական հարցն է: Բացի այդ, ի հայտ են եկել նոր աղբյուր-
ներ, որոնք լուրջ կռվան են հանդիսանում մի շարք հարցերի համակողմանի
քննարկման կամ նորովի լուսաբանման համար:

Զննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանի ագրարային հարա-
բերությունների էությունը բացահայտող պատմական փաստաթղթերի գի-
տական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն փաստարկումը, թե հողը պե-
տության կամ թագավորի գերագույն սեփականությունն էր, գիտականորեն
հերքվում է: Հողատիրության հարցերը մեկնաբանելիս առաջին հերթին
պետք է ելնել տվյալ ժամանակաշրջանում հաստատված սոցիալ-տնտեսա-
կան հարաբերությունների օբյեկտիվ վերլուծությունից: Այդ հարցերը չի կա-
րելի բացատրել հենվելով միայն մուսուլմանական կրոնական դոգմաների
վրա, որոնք, ինչպես ճիշտ նկատել է Վ. Մինորսկին «յուրաքանչյուր երկրում
այլ տեսք ունեին և մեզ հետաքրքրող հարցերի համար ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ
միայն իրավական ծածկույթ, որ գալիս էին ծածկելու տեղում ընդունված
կարգերը»¹:

16-18-րդ դդ. Հայաստանի Արևելյան մասում մասնավոր հողային սե-
փականության հիմնական ձևը մուլքն էր, որն ընկած էր պետական, արքու-
նական, մասնավոր սեփականատիրական, կրոնական հաստատություննե-
րին պատկանող ու ազատ համայնքապատկան հողատիրության տեսակնե-
րի հիմքում:

Իր ունեցած առանձնահատկություններով հողատիրության տեսակ-
ների մեջ տարբերակվում էր վանական-եկեղեցականը: Հարկ է նշել, որ թեև

¹ Tadhkirat al- muluk, a manyal of Safavid admnistration, by V. Mmorsky, London, 1943, p. 195.

Հայաստանն իր երկու մասերով էլ նվաճված էր, այնուհանդերձ եկվոր տիրակալներին չհաջողվեց երկրում արմատավորել իրենց հոգևոր ինստիտուտները: Թեև չկար միասնական հայկական պետականություն և երկիրն էլ դեռ չթոթափած թաթար քոչվորների ասպատակությունների թողած հետքերը դարձել էր թուրքմենական ցեղերի անվերջ կռիվների թատերաբեմ, հայ եկեղեցու կենտրոնը կրկին փորձեց ստանձնել ազգի առաջնորդի իր երբեմնի դերը: Հասկանալի է, որ անհրաժեշտ էր առաջին հերթին պայմաններ ստեղծել վանական-եկեղեցական տնտեսության առաջընթացի համար: Այն սկսվեց հայ աշխարհիկ ավատատերերի նվիրատվություններով: Այս ուղությամբ անհրաժեշտ է կարևորել այն իրողությունը, որ բնաշխարհի ավատական դասի ներկայացուցիչների նախաձեռնությամբ հայ հոգևոր ինստիտուտներին տրվող և բավական մասսայական բնույթ ստացած նվիրատվությունների փաստերը ստեղծված պայմաններում նվաճողների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության դեմ պայքարի յուրահատուկ ձևեր էին: Նման գործի նախաձեռնողը հանդիսացավ Կարա-կոյունլուների արքունիքում մեծ վեզիրի պաշտոնն զբաղեցնող, Կարա-Իսքանդարի գլխավոր խորհրդական Ամիր Ռոստոմը, որը Օրբելյան իշխանական տան ներկայացուցիչն էր: Դեռ 1431թ., երբ արդեն տեսանելի էր Հայոց Ընդհանրական Աթոռն էջմիածին տեղափոխելու իրողությունը, Ռոստոմ Օրբելյանն Արագածոտն և Նիզ գավառներում իր սեփականությունը հանդիսացող թվով 7 գյուղեր /Վաղարշապատ, Աշտարակ, Բաթրինջ, Նորագավիթ, Աղվանատուն, Ջիրաշլու, Մուղնի/ 540000 դինարով¹ վաճառում է բարձրաստիան հոգևորական Գրիգոր Մակվեցուն, որն էլ իր հերթին դրանք նվիրում է էջմիածնի վանքին²: Նկատի ունենալով այն իրողությունը, որ հայ ավատատերերի կարծիքով եկեղեցու իրավունքների ամրապնդումը կնպաստի հետագայում իրենց իշխանության վերականգմանը, պետք է ենթադրել, որ տվյալ դեպքում վաճառքը զուտ ձևական էր, քանզի չէր բացառվում, որ նշված գումարը Մակվեցուն տված լիներ հենց Ռոստոմ Օրբելյանը:

Էջմիածնի վանական հաստատությանը սեփականատիրության իրավունքով հողերի նվիրման փաստերը առավել մեծ չափեր ընդունեցին 17-18-րդ դդ.: 1658թ. կալվածագրերից մեկում, ուր նկարագրվում է Նորագյուղ և Եղվարդ գյուղերի սեփականության իրավունքի էջմիածնի վանքին նվիրելու պատմությունը, կարդում ենք. «Պատճառ այսր շարիատի բացատրել այն զի բարեպատեհ միջոցի և ի բարե վայրկեանի ներկայացաւ շարիատին բարեհամբավեալն ի քրիստոնեից խոջա Յակովբ որդի Սէթի հայ բնակիչ Երևանայ և ըստ իւրեանց անձնական համաձայնութեան և ցանկութեան անբաւարար թումբք է յոժարական նւիրեաց ի վերա հիման կանոնաց շարիատի, վանիցն էջմիածնի զամբողջ գիւղն Նորագէղ յԵրևանայ նահանգի ու զչորորդ ու կէս

¹ Դինար-դիան, արծաթ դրամի միավոր: 15-18-րդ դդ. եղել է անփոփոխ մեծությամբ: 10000 դինարը կազմում էր 1 թուման:

² Կալվածագրեր, կազմեց՝ Հար. Աբրահամյան, Երևան, 1941, էջ 12-14 /այսուհետև՝ Կալվածագրեր/:

մասունքն ի վրայ ամբողջ մասեաց¹ գիւղն եղվարդ ի գաւառին Գառնայ»²: Արժանահիշատակ է վրաց Ռոստոմ թագավորի Նախեդուռ գյուղը էջմիածնին նվիրելու վերաբերյալ կալվածագիրը: Դա հավաստումն է էջմիածնի հեղինակության բարձրացմանը նույնիսկ Չայաստանի սահմաններից դուրս: Կալվածագրում մասնավորապես ասվում է. «Կամաւ և օրինականութեամբն աստօյ մենք թագաւոր թագաւորաց Քարթլայ և Կախեթու երկուց իշխանութեանց իշխօղ և տիրող տէր և թագաւոր Ռօստոմ... շնորհեցաք այսպէս. Նախեդրան մեր արքունի հայրենիքն, որք կային ի Նախեդուռն, վասն երկարակից մեզ լինելոյ, նուրիեցաք էջմիածնայ»³: 1769թ. մեկ այլ կալվածագիր վկայում է քանաքեռցի ոմն Ջավահիրի ու նրա դուստր Գայանեի կողմից էջմիածնի վանական հաստատությանը հողատարածք նվիրելու մասին. «Զօրութիւն գրոյս այս է. որ ես քանաքեռցի ճավահիրս և իմ դուստր Գայանէս... մեր յօժար կամօք և ուղիղ սրտիւ և երկօքեանս ի միմեանցս հաւանութեամբ յիշատակ և վախճ տվինք մեր մուլքն մեր ինչքն Սուրբ իջման տեղին վասն փրկութեան հոգւոյ և բոլոր մնջեցելոց մերոյ»⁴:

1639թ. թուրք-իրանական պատերազմի ավարտից հետո, երբ երկրում հաստատվեց համեմատաբար երկարատև խաղաղության մի ժամանակաշրջան, նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին էջմիածնի վանական տնտեսության կարգավորման, նրա հետագա զարգացումն ապահովելու ուղղությամբ: Եվ պահական չէ, որ Եսայի Չասան-Ջալալյանը 17-րդ դարի երկրորդ քառորդը և հետագա ժամանակաշրջանը բնութագրում է որպես հայոց աշխարհի և էջմիածնի նորոգման պատմության ժամանակաշրջան⁵: Ընդհանրապես Սաթևազի/ 1629-1633թթ./, Փլիպպոս Աղբակեցի /1633-1655թթ./ ու հատկապես Չակոբ Ջուղայեցի /1655-1680թթ./ կաթողիկոսների կառուցողական ջանքերի, աստիճանաբար կարգավորվում է վանական հաստատության տնտեսական գործունեությունը: Դրվատելով Փլիպպոս Աղբակեցու այդ ուղղությամբ կատարած աշխատանքները, Առաքել Դավրիժեցին գրում է. «Եւ որքան եկաց Փլիպպոս կաթուղիկոսն ի վերայ երկրի, թե ի ժամանակս վարդապետութեան իւրոյ, եւ թե ի ժամանակս կաթուղիկոսութեան, անդադար եւ անխափան արար եւ գործեաց նա արդիւնս ի մեջ աշխարհի, եւ մանաւանդ բարձրագահ աթոռն սբ. էջմիածին, սովաւ առաւել հարստացաւ և փարթամեցաւ եկեղեցական անօրով, ոսկով եւ արծաթով: Այլ եւ հոյլք անբան կենդանաց, ուղտք, եւ ջորիք, եւ ջուլիք մատակ ձիոց, եւ ջուլք խաշանց եւ անդեոց, այլ եւ արտս, եւ զայգիս եւ բուրաստանս»⁶: Գոյանում են ֆինանսական միջոցներ, որոնց օգտագործումով հնարավորություն է ստեղծվում ընդարձակելու վանական հաստատության հողատարածութեան

¹ Մեփականությունն օտարման ենթարկվելու դեպքում բաժանվում էր 6 մասերի, որը իրանական աղբյուրներում կոչվում էր դանգ, իսկ հայկականում՝ ստակ: Մեկ ամբողջական կալվածքը 6 ստակ էր:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, էջ 8:

³ Կալվածագրեր, էջ 18-19:

⁴ Նույն տեղում, էջ 24:

⁵ Եսայի Հասան-Ջալալյան, Պատմութիւն յաշխարհին Աղուանից, Երուսաղեմ, 1868, էջ 15:

⁶ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 263:

յունների չափերը: Գնումների ճանապարհով էջմիածնի հողատիրական իրավունքների ընդարձակումը դարձավ կաթողիկոս Յակոբ Ջուղայեցու գործունեության հիմնական առանցքը: Ստորև ներկայացնում ենք այն գյուղերի ցանկը, որոնց սեփականատիրական իրավունքը գնումների միջոցով ձեռք է բերել Յակոբ Ջուղայեցին.

N	Գյուղի անունը	որ մասն է գնվել	արժեքը	վաճառողը	գնման տարեթ.
1	Ֆրանկանոց	6 դանգ	9թում. 9500դին.	Ալի աղայի որդին	1655
2	Քեշիչքենդ	6 դանգ	2 թուման	Իսմայիլ աղա	1671
3	Նորք	6 դանգ	55 թուման	Խոջա Սարգիս	1674
4	Յայջի	6 դանգ	17 թուման	Քալանթար Սահակ	1660
5	Ամիրի գյուղ	4,5դանգ	13 թուման	Քալանթար Սահակ	1660
6	Մելիք	6 դանգ	2 թուման	Ռզա-Կուլի	1664
7	Բաթրինջ	1 դանգ	16000 դինար	Բայրամ բեկ	1655
8	Ղարաղոյունլու	6 դանգ	22 թուման	Խոջա Սուքիաս	1650
9	Մանկանոց	6 դանգ	11000 դինար	Հաքի բեկ	1670
10	Օշական	1,5դանգ	13 թուման	Հանադան-Կուլի	1655-1676
11	Քյատուր	6 դանգ	2 թուման	Ռզա-Կուլի	1674
12	Մաստարա	2,5դանգ	3 թուման	Ռզա-Կուլի	1664 ¹

ՂԺվար չէ նկատել, որ որոշ գյուղերի սեփականության իրավունքին տիրելու համար համեմատաբար թանկ է վճարվել: Դա բացատրվում է հիմնականում այդ գյուղերի հողերի բերքատվության աստիճանով, նրանց եկամտաբերությամբ: Այդ մասին է վկայում թեկուզև Օշական գյուղի օրինակը, որի 4,5 դանգը գնվել է Փիլիպոս Ադրակեցու, իսկ 1,5-ը՝ Յակոբ Ջուղայեցու կողմից.

N	որ մասն է գնվել	արժեքը	վաճառողը	երբ է գնվել	ով է գնել
1	0,5 դանգ	5 թուման	Սուլթան բեկ	1639	Փիլիպոս Ադրակեցի
2	1 դանգ	7 թուման	Բարա, Բեկում	1640	-
3	0,5 դանգ	6 թուման	Հասան, Հուսեյն	1640	-
4	0,5 դանգ	5 թուման	Իսմայիլ Բեկ	1641	-
5	0,5 դանգ	6 թուման	Սեֆուկիլի Բեկ	1642	-

¹ Միմեն Երևանցի, Ջմարո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 109-129, «Ձամբ», էջ 109-129: Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թրք. 242, վավ. 2, 204: Չաքարիա Քանաքեղցի, Պատմագրություն, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 62/այստեետև՝ Չաքարիա Քանաքեղցի/:

² «Ձամբ», էջ 108-111, Չաքարիա Քանաքեղցի, հ. Բ, էջ 62:

6	0,5 դանգ	4 թուման	Շահգեյնար	1643	-
7	0,5 դանգ	6 թուման	Սեջլում Բեկ	1644	-
8	0,5 դանգ	5 թուման	Յուսեյն Բեկ	1644	-
9	0,5 դանգ	5 թուման	Խանադան-Կուլի	1655	Հակոբ Ջու-
10	0,5 դանգ	7 թուման	Բազազ Դարգահ	1676	ղայեցի
11	0,5 դանգ	10 թուման	Գասպար	1676 ²	

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների կողմից հողային սեփականության իրավունքի ձեռք բերման գործում փութաբան աշխատանքներ են կատարել նաև Ալեքսանդր Ջուղայեցի /1706-1714թթ./ և Աստվածատուր Համադանցի /1715-1725թթ./ կաթողիկոսները: Այդ ուղղությամբ նրանց կատարած աշխատանքներից է հատկապես Մաստարա գյուղի սեփականության իրավունքի ամբողջացումը, որի վրա ծախսվում է 22 թուման 5000 դինար գումար¹: Մինչ այդ ձեռք է բերվում նաև Նորագյուղի՝ 6 դանգը, Եղվարդի՝ 4,5 դանգը, Բողխենիսի՝ 6 դանգը, Դիպակուլի՝ 6 դանգը, Օոպանիսի՝ 6 դանգը²: Ընդհանուր առմամբ, մինչև 17-րդ դարի վերջերը էջմիածնի վանական հաստատությունն ամբողջությամբ կամ մասամբ տիրել է թվով 23 գյուղերի սեփականատիրական իրավունքին, ընդ որում դրանցից 7-ին, ինչպես արդեն նշել ենք, դեռ 1431թ.-ից տիրել է «վակֆային» իրավունքի պայմանով: «Վակֆային» /աղբյուրներով նաև վախճ/ իրավունքի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Սիմեոն Երևանցին: Նկարագրելով Գիրգոր Մակվեցու կողմից էջմիածնի վանքին Վաղարշապատ գյուղի նվիրատվության օրինակը, նա գրում է. «Եւ Գրիգոր կաթողիկոս գրեցուցանե ի յերիս դապալայոջսն ևս թէ Գրիգոր խալիֆայն առնու զգեօղս զայն վախըֆ տա էջմիածնի Աթոռոյն: Քանզի որովհետև յամենայն յազգս օրէն է, զի վախըֆն ոչ վաճառէ և ոչ յետս դառնայ վասն այսօրիկ այսպես գրեցուցանէ, զի մի ոք իշխեսցէ յետոյ վաճառել և գնել»³: Հետևապես, վակըֆային իրավունքի հիմնական նախապայմանը այն է, որ նվիրված հողը պետք է լինի նվիրողի «հալալ ինքը», այսինքն ժառանգված կամ զանձագին տիրույթը, հակառակ դեպքում գործարքը օրինական չէր համարվի: Այս տեսակետից հատկաշնական է Մաստարա գյուղի օրինակը: Ինչպես տեղեկացնում է Սիմեոն Երևանցին, հիշյալ գյուղի սեփականության 2,5 դանգը 12000 դինարով 1656թ. ոմն Ոսկանի որդի Թարխան Մախ գնում է, վեր ածում այն իր «հալալ ինքի» և նոր միայն նվիրում է էջմիածնի վանքին⁴: Նույնակերպ, 1660թ. էջմիածնի իրավասությանն է անցնում Կոտայքի գավառի Նորագյուղ համայնքի սեփականության ամբողջական իրավունքը, նույն գավառի Եղվարդ գյուղի սեփականության իրավունքի

¹ «Ջամբո», էջ 115:

² Նույն տեղում, էջ 117-129:

³ Նույն տեղում, էջ 101:

⁴ Նույն տեղում, էջ 114-115: Սիմեոն Երևանցու հավաստմամբ, այդ գործարքը օրինական չի համարում ոմն Ռզա-Կուլի, որին հաջողվում է դատարանում հաստատել իր պահանջը: Հակոբ Ջուղայեցին էլ ստիպված էր նրան վճարել 3 թուման և հա բերել գյուղի սեփականության իրավունքի 2,5 դանգը:

4,5 գանդը¹: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Բոխենիս գյուղի սեփականատիրական իրավունքի ձեռք բերման փաստը: Ինչպես վկայում է Աիմեոն Երևանցին. «Գեօղս այս ի բնէ անտի ի գիւղականաց իւրոյ վախմ է տուեցեալ Արքոյ Աթոռոյս կամաւ և յօժարութեամբ իւրեանց»²: Հետագայում, ինչպես նշում է «Ջամբռ»-ի հեղինակը, գյուղացիները կամ իրենց չունկորության, կամ էլ օգտվելով վանքի թուլությունից /«յանշքութենէ Աթոռոյս»/ իրաժարվում են վանքի նկատմամբ որևէ պարտավորություն կատարելուց: Եվ միայն Հակոբ Ջուղայեցու հորդորանքներից հետո, գյուղի բնակչությունը վճռում է. «անդրէն դարծուցանեն զվեց դանկ մուլք զեղջըն իւրեանց ի Սուրբ Աթոռ»³: Կարծում ենք, որ Երևանցին այստեղ առանձին միտումով է շեշտում «ի բնէ անտի» արտահայտությունը: Հավանաբար, մենք գործ ունենք դեռևս նոր, իր ազատ իրավունքներից զրկված ու արդեն կախյալ դարձած գյուղական համայնքի հետ, այլապես ոչնչով չի պատճառաբանվում գյուղի բնակչության ընդվզումը:

Աղբյուրների միաբերան վկայությամբ, վակֆային իրավունքի առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ նման կալվածքներն ազատվում էին պետական հարկերի վճարումից, այսինքն ստանում էին մուլաֆուլթյան /աղբյուրներում նաև մաղաֆուլթյան, թարխսնության/ իրավունք: Հայ իրականության մեջ մուլաֆուլթյան իրավունքի մասին հիշատակություններ կան ավելի վաղ ժամանակներից: Ինչպես վկայում է արձանագրություններից մեկը, 1210թ. Արագիս Ջաքարյանի Ջաքարե որդին Հաղպատի վանքին է նվիրում իր «հայրենիք» Աշոցք և Հալալշեն գյուղերը... ամենայն սահմանաւք, ոնց բնական եղեալ է հողով և ջրով, խոտամարգերով, լեռամբ և դաշտիւ ազատ և թարխսն յամենայն հարկէ»⁴: Եկվոր սիրակալների համար ևս առանձին դեպքերում մուլաֆուլթյան իրավունքը դիտվել է որպես իրենց գործունեության նախապայման: Հենց դրա մասին է վկայում Կարա-կոյունլու Հասան Ալիի 1468թ. հրովարտակը Տաթևի և Վաղաղնի վանքերը հարկերից ազատելու, վանքապատկան գյուղերի բահրան նրանց նվիրելու մասին: Հրովարտակում մասնավորապես ասվում է. «Թող հայտնի լինի, որ քրիստոնյաների պարծանք Շմավոն վարդապետը և Ստեփանոս կրոնավորը եկան աշխարհի ապավենի դուռը և խնդարկու լինելով, արքայական ողորմածությանը ներկայացրին իմ հանգուցյալ նահատակ հոր կողմից նրանց անվամբ շնորհված հրովարտակները այն մասին, որ Տաթևի և Վաղաղնի վանքերից, որոնք նրանց պաշտոնատեղին ու բնակավայրն են եղել, և այդ վանքերի վակֆերին վերաբերող ու նրանց կողմից մշակվող հողերից մալ⁵, իխ-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, էջ 8-9, հմմա. «Ջամբռ», էջ 121:

² «Ջամբռ», էջ 126:

³ Նույն տեղում:

⁴ Կ. Կոստանանյան, Վիճական տարեգիր, Պետեքքորդ, 1913, էջ 50-51:

⁵ Մալ-գլխավոր եկամտահարկը և սեփականության հարկը: Գանձվել է ինչպես քնամքերքով, այնպես էլ դրամով:

րաջաթ¹ և ավարիզ² չպահանջեն, նրանց և նրանց հետ կապ չունեցող մարդկանց վարելահիողերից ու ցանքսերից մալ ու խարաջ³ չվերցնեն»⁴։ Ինչպես տեղեկացնում ենք սեֆյան շահ Աբաս II-ի 1644թ., ինչպես նաև Երևանի Քեյ-խոսրով խանի 1649թ. էջմիածնի իրավունքները հաստատող հրովարտականերից, վաճառք միայն վաղարշապատում ունեթ թվով 10 տարբեր չափերի առանձին հողակտորներ ու 5 այգիներ, Օշականում 2, Ձորագյուղում, Նորքում և Շիրաբաղում մեկական այգիներ, որոնցից պետական հարկերի գանձումն արգելված էր⁵։ Իհարկե, էջմիածնի վանական տնտեսությունն ունեթ հողային այլ տարածքներ ևս, սակայն այն հանգամանքը, որ հիշյալ հրովարտականերում թվարկված են միայն որոշակի քանակի տնտեսական օբյեկտներ, ապացույց է այն բանի, որ մնացածներն իբրև գանձագին մուլք ապահարկ դառնալու իրավունք չեն ունեցել։ Ինչպես նշել ենք, Չակոբ Ջուղայեցու կաթողիկոսության տարիներին էջմիածնի վանքը տիրել է թվով 23 գյուղերի սեփականատիրական իրավունքին, որոնցից 12-ին ամբողջական կամ մասնակի վակֆային իրավունքով, իսկ մնացած 11-ին՝ գանձագին մուլքի իրավունքով։ Չետազայում, ծանր պարտքերի տակ ընկնելով, կաթողիկոսը մեծահարուստ որոշ անձանց գրավ է դրել վանքապատկան շատ կալվածքներ, որոնք նրա մահից հետո, երբ լրացել է պարտքերի մարման ժամկետը, յուրացվել են պարտատերերի կողմից⁶։ Աղբյուրների ուսումնասիրության համար պարզվում է, որ տվյալ դեպքում իբրև գրավ յուրացվել են կաթողիկոսության ռ թե վակֆային, այլ գանձագին մուլքերը։ Չետապես, այն փաստը, թե Չակոբ Ջուղայեցու ձեռքով գնած մուլքերը 17-րդ դ. վերջին համարյա ամբողջությամբ դուրս էին եկել էջմիածնի տնօրինումից, վկայում է, որ ի տարբերություն վակֆային կալվածների այն գանձագին մուլքերը, որոնք իրավական ձևակերպմամբ չէին հաստատված իբրև վակֆ, ենթակա էին ամեն կարգի օտարման, ինչպես նաև դրանց նկատմամբ չէր կիրառվում մուլաֆուրյան իրավունքը։

Վակֆային իրավունքի անձեռնամխելիության մասին է խոսում նաև այն իրողությունը, որ նման կարգավիճակ ունեցող կալվածքների նկատմամբ ոտնձգություն անողները պատժվում էին պետական իշխանության կողմից, իսկ բռնագրավված վակֆային կալվածքը կրկին վերադարձվում էր նախկին տիրոջը։ Այս առումով հատկանշական է Մուղնի գյուղի օրինակը։

¹ Իխրաջաթ-այսպես էին կոչվում այն արտակարգ ծախսերը, որ տարբեր առիթներով գյուղացիները պարտավոր էին հատուցել պետությանը։

² Ափսրիզ-գյաղացիների պարտադիր աշխատանքը արտակարգ պատահարների ժամանակ։

³ Խարաջ-16-18-րդ դդ. հասկացվում էր քնակչությունից գանձվող մի շարք պետական հարկերի իմաստով, որպես հավաքական հարկային տերմին։

⁴ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակաները, պր. 1, կազմեց Հ. Հ. Փափազյան, Երևան, 1956, էջ 47-48։

⁵ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակաները, պր. 2, կազմեց Հ. Հ. Փափազյան, Երևան, 1959, էջ 114-116, հմմտ «Ձամբո», էջ 158-159։

⁶ Ձաքարի Ագուլեցու Օրագությունը, Երևան, 1938, էջ 110, 139, հմմտ «Ձամբո», էջ 106-107։

Ինչպես գիտենք, այդ գյուղն այն յոթից մեկն էր, որը 1431թ. վակֆային իրավունքի պայմանով տրվել էր էջմիածնի վանքին: 329 տարի անց, Երևանի Յուսեյն Ալի-խանի ոստիկանապետ Իբրահիմ աղան զարտուղի ճանապարհներով տիրում է գյուղի սեփականության իրավունքին: Եվ միայն 1768թ. Սիմեոն Երևանցուն հաջողվում է համապատասխան փաստաթղթեր ներկայացնելուց հետո /որոնց մեջ նաև 1431թ. կալվածագիրը/ շարիաթական դատարանի վճռով կրկին ետ բերել խլվածը¹: Հիշատակության է արժանի նաև Վաղարշապատ գյուղի օրինակը: Ինչպես հայտնի է, Երևանի խանության կազմավորումից հետո, նրա կառավարիչ է նշանակվում Ամիրզունա խանը: Վերջինս ի թիվս այլ կալվածքների բռնագրվում է նաև Վաղարշապատ գյուղի սեփականության իրավունքը /«զաւթեալ ուտէ զգեօղս մեր»/: Սի քանի բարձրաստիճան հոգևորականներ, ինչպես տեղեկացնում է Սիմեոն Երևանցին «ժողովեալք ի յԱթոռս՝ գնացեալ արզ առնեն Ամիրկլինէ խանին, և զԳրիգոր կաթողիկոսի մեծ վախուպնամայ դապալայն ևս ցուցանեն, ասելով թէ՛ այս գեղջ զվեց դանկ մուլքն սրբոյ էջմիածնի է ի բնի անտի: Եւ Ամիրկլինէ խանն ևս վերահասու լեալ իրին ստուգութեան, վերադարձուցանէ զվեց դանկ մուլքն գեղջս այսմիկ Աթոռոյս, և հաստատուն գիր ևս տայ կնքով թէ այսուհետև ով ոք յազգէ իմմէ և յայլոց իշխեսցէ զմուլքն գեղջս այսմիկ հանել ի յէջմիածնայ, նգովեալ լիցի»²:

Բնավ, չպետք է կարծել, թե հայ եկեղեցու աթոռանիստ կենտրոնի հողային տարածությունների ամբողջականության ապահովումը միշտ էլ արժանացել է եկվոր տիրակալների ուշադրությանը: Հարկավ, մուսուլման տիրակալների պետական քաղաքականությունից իբրև իրավագուրկ հարկատու ժողովուրդ բազմապատիկ տուժում էր հայ աշխատավորությունը, սակայն հայ եկեղեցու ու հոգևոր դասի վիճակն էլ բնավ մխիթարակն չէր: Այդ ակներև է թեկուզ և գեթ այն նկարագրությունից, որ մեզ է թողել ռուսական արքունիքին հասցեագրած նամակի հեղինակ Հակոբ Ջուղայեցին, երբ դիմելով ռուսական ցարին խնդրում է միջնորդել Իրանի շահի առաջ՝ ժողովրդի վիճակը փոքր ինչ բարվոքելու համար. «Պարսկաստանում մեզ և մեր եկեղեցու վրա,- գրում է կաթողիկոսը,- պարսից պաշտոնյաների կողմից դրվում են ահա օտառտի հարկեր և մեզ, որ չենք կարողանում մեր ջքավորության և աղքատության պատճառով հատուցանել այդ հարկերը, քշում են դեպի բանտ, չարչարում են, տանջում և վերջապես, որ մահամեղականների հետապնդած նպատակների հետիմն է ու գլխավորը, հարկադրում են ընդունել իրենց դավանանքը»³: Շատ փաստեր էլ վկայում են, որ հայ եկեղեցուն հանդիսավոր իրավարտակներով տրված խոստումները կյանքում ամենակոպիտ ձևով ոտնահարվում էին: Այս առումով հատկանշական է հենց Բաթրինջ գյուղի օրինակը: Այս գյուղը դեռ 1431թ. վախճ էր արված էջմիածնի վանքին: Հետագայում, ինչպես տեղեկացնում է Աիմեոն Երևանցին «զկնի ժամանակս ի խառ-

¹ «Ձամբո», էջ 118:

² Նույն տեղում, էջ 103:

³ Աշ. Հովհաննիսյան, Հակոբ Ջուղայեցու մի գրությունը ռուս արքունիքին, «Արարատ», 1915, էջ 775:

նակմանց երկրիս», գյուղի սեփականության իրավունքը բռնազավթվում է օտարների կողմից: Հակոբ Ջուղայեցու ջանքերը՝ կրկին կաթողիկոսությունը վերադարձնել գյուղի սեփականության իրավունքի 6 ամբողջական մասը, անցնում են ապարդյուն: Եվ միայն 1655թ. նրան հաջողվում է 16000 դիմարով գնել մեկ դանգ մուլը¹:

Հարկ է նշել, որ մուսաֆուրյան իրավունքը միօրինակ երևույթ չէր: Պետական հարկերից լրիվ ազատված լինելը տալիս էր ամբողջական մուսաֆուրյան իրավունք, այսինքն, ինչպես ասվում է «Ջամբո»-ում «Հայրապետն ու միաբանը ոչ տայցեն՝ գլեբալի իւիք հարկս մարմնաւոր տերանց՝ որպէս տան աշխարհականք: Անդք, այգիք և կալք սորին ոչ չափիցին, անասունք և գրաստքն ոչ ի թիվ արկցին, ջրաղացք և այլք այսպիսիք ոչ գրիցին մուտը և ելք սորին, ոչ տայցեն զմաքս, և ոչ տալ զգլխահարկս, զհնգորդս, զտասնորդս, զտնախարճ, զանասնախարճս և զմլքախարճս»: Նման իրավունքներ ունեին տեղի մուսուլմանական հոգևոր հաստատությունները, ինչպես նաև էջմիածնի վանքի միաբանությունը: Նույն պայմանով էջմիածնի վեհապետության իրավունքները ճանաչվել են և օսմանյան սուլթանների կողմից: Այսպես, 1774թ. Սիմեոն Երևանցին սուլթանից ստանում է մի հրովարտակարտոնագիր, համաձայն որի «կարգաւորք ազատք են յամեն հարկապահանջութենից» և որ կաթողիկոսը պարտավոր է «վերահասու ի գործել ի վերայ ամեն յիշատակաց վագըֆ անուանեալ և այլք մի ձեռնամուխ լինիցին ի նա»²: Հասկանալի է, որ էջմիածնի միաբանությունը աշխատում էր որքան հնարավոր է ընդարձակել իր ապահարկ հողատարածությունների չափը: Եթե 1654թ. էջմիածնի վանքը ձեռք է բերում հողատարածքի մեկ գութանի սերմի չափով մուսաֆուրյան իրավունք, այսինքն մեկ գութանի տեղի բերքից բահրա չտալու արտոնություն /«մէկ գութանի վարելոյ չափ տեղ հագի կարենք զսերմն արկանել»/, ապա 1770թ. վանքն ստանում է երկու գութանի տեղից բահրա չվճարելու արտոնություն / ... գերկու գութանս սկսանի ի կիր արկանել սուրբ Աթոռ»³: Եթե Աբրահամ Կրետացին 1735թ. բահրա չգանձվող հողերի քանակը հասցնում է «վաթսուն և վեց խալվարի»⁴, որ է վեց հազար վեց հարյուր լիտր⁵ երեսանու», ապա 1763թ. Սիմեոն Երևանցին այդ թիվը հասցնում է 75 խալվար 25 լիտրի⁶: Մուսաֆուրյան իրավունքից օգտվող էջմիածնի վանքապատկան վարելահողերի քանակը միայն Վաղարշապատում 18-րդ դ. երկրորդ կեսին հասնում է 11-ի, ընդհանուր առմամբ 1500 սոմար⁸ տարածքով⁹:

¹ «Ջամբո», էջ 125-126:

² Նույն տեղում, էջ 130:

³ Տես Մ. Չոպալյան, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIIդդ., Երևան, 1980, էջ 222:

⁴ «Ջամբո», էջ 131-133:

⁵ Խալվար-Ընդեղենի չափ, կազմել է 480 կգ:

⁶ Լիտր-Երևանի լիտրը կշռել է 4,8 կգ:

⁷ «Ջամբո» էջ 135, 145, 149, 151:

⁸ Սոմար- տարածության չափ. Արարատյան դաշտում այն կազմել է 0,25 հա:

⁹ «Ջամբո», էջ 154-155:

Սուաֆության երկրորդ տեսակը տալիս էր բահրայի մասնակի ապահարկության իրավունք: Այն որոշվում էր սերմանելիքի որոշակի քանակի շրջանակում, այսինքն շատ ցանելու համար ավելորդի դիմաց պետք է վճարվեն հնգորդ: Դա տալիս էր սահմանափակ մուաֆության իրավունք: Եկվոր տիրակալները փորձել են էջմիածնին ամեն կերպ պարտադրել մուաֆության հենց այդ տեսակը. «Իսկ չարն Մահմատ-Ղուլի,- գրում է Սիմեոն Երևանցին,- որ խան էր երկրիս Երևանու, կամեցաւ հնգորդ ամուլ ի ցանելոց հասիցն Սրբոյ Աթոռոյս»¹: Երևանի Նաջաֆ-կուլի խանի նման ուռնձգության դեմ շահ Աբաս II-ին բողոքում է Գակոբ Ջուղայեցին ասելով. «... Սեկ գութանի տեղ հագիւ կարեմք սերմանել, ի նմանէ ևս կամին գհարկս անուուլ»²: Ինչպես վկայում են հետագա իրադարձությունները, նույնիսկ շահական կարգադրությունները ի գորու չէին օգնելու էջմիածնի միաբանությանը: Այն բանից հետո, երբ Ալեքսանդր Ջուղայեցի կաթողիկոսին հաջողվեց էջմիածնի համար ձեռք բերել «երկու գութանի» սերմանելիքի չափով իրավունք, տեղի իշխանները պատճառաբանելով, թե էջմիածնին ուներ մուաֆության իրավունք միայն «մեկ գութանի» չափով, կրկին պարտադրում են տնտեսությանը բահրա վճարել: Թեև շահ Աուլթան-Ղուլսեյնը 1711թ. հատուկ հրովարտակով կարգադրում է չանհանգստացնել էջմիածնի միաբանությանը, դրությունը ոչնչով չի փոխվում: Չի օգնում նաև Աստվածատուր Գամադանցու 1723թ. շահ Թահմասպ II դիմած խնդրագիրը: Էջմիածնին ստիպված էր չնախատեսվածի համար վճարել: Այդ մասին ուղղակի վկայություն ունի Սիմեոն Երևանցին: Նկարագրելով մուաֆության իրավունք ունեցող հողատարածքները, նա այնուհետև գրում է. «Իսկ մնացեալ տեղիքն, որք ի մեջ ռադամիցդ ոչ գոն» պարտավոր են հարկվելու: Այդ հողատարածքների չափը միայն Վաղարշապատում հասնում էր 15-ի, 1370 սոմար ընդհանուր չափով³:

Այսպիսով, 16-18-րդ դդ. Գայաստանի թե՛ Արևելյան, և թե՛ Արևմտյան մասերում արտադրական հարաբերությունների հիմքը կազմում էր հողի մասնավոր սեփականությունը: Սուլք կալվածքը, անկախ իր մեծությունից ու պատկանելիությունից, ընկած էր ոչ միայն վանական-եկեղեցական, այլև հողտիրության մյուս տեսակների հիմքում, կազմելով ավատական հողատիրության համամիացված ձև: Չնայած երկրում ստեղծված ոչ նպաստավոր քաղաքական պայմաններին Գայ Առաքելական եկեղեցու հոգևոր կենտրոնը շնորհիվ իր առաջնորդների նպատակասլաց գործունեության, կարողացավ հիմնականում պահպանել իր հողային տարածքների ամբողջությունը և կարևոր դեր խաղալ երկրի թե՛ տնտեսական, և թե՛ քաղաքական կյանքում:

¹ Նույն տեղում, էջ 131:

² Նույն տեղում, էջ 132:

³ Նույն տեղում, էջ 152-155:

**ԺՈՂՈՎՐԳԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԿԱՐՄԻ ՆԱ-
ՀԱՆԳՈՒՄ 19-ՐԳ ԳԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՄՆԱՄՅԱԿՈՒՄ**

19-րդ դարի սկզբին Ռուսաստանը, հաստատվելով Արևելյան Վրաստանում և Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում, իր հետագա առաջխաղացումն ապահովելու նպատակով, բարեհաճ վերաբերմունք էր ցուցաբերում երկրամասի ժողովուրդների հանդեպ: Ուստի պատահական չէր, որ 1800թ հունվարի 23-ին Վրաստանում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար Կ.Ֆ.Կնորինգին ուղղված հրահանգում Պավել 1-ինը պահանջում էր երկրամասին տիրելու խնդրում նախապատվությունը տալ ոչ թե բռնամիջոցներին, այլ երկրամասի ժողովուրդներին Ռուսաստանի կողմը թեքելու գործելակերպին:

Ցարական կառավարությունը հատկապես մեծ նշանակություն էր տալիս այդ տարածքներում ապրող հայ ազգաբնակչության հետ տարվող քաղաքականությանը: Այդ մասին ուղղակիորեն ասվում էր Վրաստանում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար Պ.Դ. Ցիցիանովին ուղղված կայսր Ալեքսանդր Առաջինի 1802թ. սեպտեմբերի 26-ի հրամանագրում: Ընդգծվում էր, որ «հայերն արժանի են հատուկ... ուշադրության և պաշտպանության: Խորհուրդ եմ տալիս հայերի նկատմամբ վարել հատուկ քաղաքականություն՝ նրանց մեր կողմն ուղղելու նպատակով»²: Մյուս կողմից, ռուսական արքունիքը համոզված լինելով, որ նվաճված տարածքները դժվար կլինի պաշտպանել առանց հուսալի բնակչության, ուստի սկսում է արագացնել վերաբնակեցման գործընթացը՝ երբեմն հաշվի չնստելով տեղական բնակչության շահերի հետ:

Հետամուտ այս քաղաքականության արդյունքն եղավ այն, որ 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական և 1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ, ինչպես պարսկական, այնպես էլ թուրքական տիրույթներից մեծ թվով հայեր տեղափոխվեցին Արևելյան Հայաստանի հյուսիսային շրջաններ և Վրաստան:

Անդրկովկասում ռուսների հայտնվելը մեծ ոգևորություն է առաջացնում արևմտահայության, այդ թվում նաև՝ կարսեցիների շրջանում: Այս մասին է վկայում Կարսի Հովհաննես արքեպիսկոպոսի 1802թ. հունիսի 10-ի նամակը Կ.Ֆ.Կնորինգին: Հոգևոր առաջնորդը, ակնկալելով Ռուսաստանի հզորացումը, միաժամանակ խնդրում էր ռուսներին շտապել և իրենց փրկության խնդրում զորավիգ լինել հայերին. «...մի դադարիր զմեզ փրկելոյ, քան

¹Տես՝ Մեյրոնյան Ա., Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Չավախքում և Ախալցխայի գավառում 19-րդ դարի առաջին քառորդին, Իրան-մամլե, թիւ 1-2-3, 1998, էջ 12:

²Акты кавказской археографической комиссии, АКАК/ т. 2, Тифлис, док.5.

գի ի վերուստ աստուած ենք ապաւինեալ և վայր զքեզ, որ ենք անօգնական ազգաւ հայոց և դու փութացեր մեզ օգնութիւն առ ի վերուստ ...»¹ :

Փամբակը Ռուսաստանին միացնելուց հետո՝ զգալի թվով հայեր Կարսի նահանգից տեղափոխվում են այնտեղ՝ կազմելով տեղի հայութեան գերակշիռ մասը:² Հարկատու բնակչություն ունենալու շահագրգռությունը Վրաստանի և Լոռու կալվածատերերին ևս մղում էր ակտիվ գործողությունների: Արևմտյան Հայաստանից և այլ վայրերից Փամբակ գաղթած բնակչությանը «տեղական սովորությունների համաձայն» բնակեցնելու համար, մեկից Ջուճուղ Շահնագարյանը տրամադրում է 800 ռուբլի³:

Կարսի նահանգի էթնիկ տեղաշարժերն ավելի մեծ ծավալ են ընդունում հատկապես 1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Երբ ռազմական գործողություններն սկսում են ծավալվել Կարսի նահանգում, ռուսական հրամանատարությունը զուգահեռաբար իրականացնում է իր ծրագրերը: Այդ ամենին նպաստում է թուրքերի դեմ ռազմական գործողությունների հաջող ընթացքը: Կարսի շատ հայեր իրենք են ընդառաջ գնում գաղթելու խնդրում ռուսների ցանկություններին: Անշուշտ, գաղթի դժվարին ուղին նախընտրելը պետք է համարել ոչ այնքան ռուսասիրության հետևանք, որքան թուրքական հալածանքներից ազատվելու դրսևորում: Արտագաղթի գլխավոր դրդապատճառը՝ զավառում Մաղասբերդի տիրակալ Կարա բեկի հաստատած արյունալի ռեժիմն էր, որից փրկվելու միջոցը կարսեցիների համար Ախուրյան գետը՝ Ռուսաստանի նորահաստատ սահմանը հատելն էր:

1807թ. մարտի կեսերին ռուսական զորքերը գեներալ Պ.Գ.Նեսվետսկի գլխավորությամբ, անցնելով Ախուրյանը, մեկօրյա մարտերից հետո գրավում են Բաշ-Շորագյալը: Գերի վերցված զգալի թվով բնակիչներ, մեծ մասամբ՝ հայեր, գաղթեցվում են Արևելյան Անդրկովկաս⁴: Այնուհետև ռուսները գրավում են Կարս քաղաքի արևելյան՝ Բայրամ փաշա թաղը: Սակայն ստանալով գլխավոր հրամանատար Ի.Գուդովիչի հրամանը, հաջորդ օրը Նեսվետսկը նահաջում է: Նահանջի ժամանակ նա հանդիպում է 500 տուն հայերի, որոնք զանազան տեղերից և գլխավորապես՝ Ախուրյանի ձախսված ռուսական տիրույթներից գերի էին քվում դեպի Կարսի կողմերը: Ազատված այդ բազմությունը կազակների ուղեկցությամբ վերադարձվում է իրենց բնակավայրերը⁵: Նույն ժամանակ 700 ընտանիք կարսեցիներ ռուսների աջակցությամբ գաղթեցվում են Շորագյալ և Փամբակ⁶: Այս դեպքերը խիստ զայրացնում են Կարսի փաշային, որը և քրիստոնյաների դեմ նոր հալածանքներ է սկսում. «վասն քենախնդրութիւնէ ռուսաց ուրուրեք որ պատահէին քրիստոնեայքն հատանէին զգուլխն և տանէին առ բոբշխն քաղաքին և առնէին զընծայս իւրենց և յորժամ հատանէին ուրախանային և համարէին

¹ Присоединение Восточной Армении к России. Св. Документов, т. 1, Ер. 1972, док. 62.

² Նույն տեղում, док. 162:

³ Նույն տեղում, док. 135:

⁴ Մատենադարան, Չեռագիր 6517, ք. 2:

⁵ Լեռ, Հայոց պատմություն, երկերի ժողովածու, և. 4, Ե., 1984, էջ 392 :

⁶ Մատենադարան, Չեռագիր 6517, ք. 2:

պաշտոն մատուցանել պատուծոյ» , -նշվում է մատենադարանում պահպանված ձեռագրերից մեկում¹:

1807թ. ապրիլի 6-ին Նեսվետաևը, գրավելով Կարսի մոտ գտնվող Կզլչախչախ գյուղը, թուրքերից ազատում է 500 ընտանիք՝ մեծ մասամբ հայերի: Վերջիններս, ինչպես և բազմաթիվ այլ ընտանիքներ, Գուղդվիչի հրամանով բնակեցվում են Շորագյալում և Փամբակում²: Նույն ժամանակ, ռուսական տիրապետության տակ գտնվող հողերում վերաբնակվելու խնդրանքով, գեներալ Նեսվետաևին են դիմում շուրջ 200 հայ ընտանիքներ, որոնք հավաքվել էին Անիի մերձակայքում³:

1807թ. հուլիսի կեսերին փոխգնդապետ Պեչորսկու զխավորությամբ 15-րդ եգերական գունդն առանց դժվարության գրավում է Մաղասբերդը: Ռուսներին աջակցությունից զրկելու նպատակով՝ թուրքերը բնակչության զգալի մասին քշում են լեռները: Կարա բեկը 20 գյուղերի բնակիչների հետ անցնում է Կաղզվան, իսկ Ջարիշատի բեկը՝ իրեն ենթակա 1000 ընտանիքներով Ախալցխայի փաշայություն⁴: Ռուսներին հաջողվում է գաղթեցված այդ բնակչությունից փրկել միայն 170 ընտանիք, որոնք հիմնականում հայեր ու թաթարներ էին, և բնակեցնել Շորագյալում:

Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում պահվող մի վավերագրի համաձայն, 1807թ. Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղում բնակություն էր հաստատել 21 ընտանիք կամ 95 շունչ, իսկ Համամլուում՝ 8 ընտանիք / 41 շունչ/: Այս գյուղում նրանց հետ էին նաև Ալիբեկից և Մակուից գաղթածները, որոնք համարվում էին ալիբեկցի Նիկաղոս քահանայի հպատակներ: Պարսի գյուղում հաստատվել էր ևս 350 հոգուց բաղկացած 58 ընտանիք: Այս գյուղի կարսեցի վերաբնակիչներն ունեին սր.Սարգիս անունով եկեղեցի, որի քահանան տեր Առաքելն էր: Փոքր Ղարաքիլիսայում տեղավորվել էր 45 ընտանիք / 271 շունչ՝ 137 ար., 134 իգ.: Նրանց սր. Հովհաննես եկեղեցին ուներ 4 քահանա: Գյումրիում հաստատվել էր 41 ընտանիք / 183 հոգի՝ 95 ար. և 88 իգ.: Նրանց եկեղեցին սր. Աստվածածինն էր, որի քահանան էր Կարսի Համզազարակ գյուղացի տեր Ավագը: Մի քանի ընտանիք էլ բնակություն է հաստատում Արթիկում⁵: 1807թ. Կարսից Արուտիմովի որդի Միքայել Աղալովը ամբողջ ընտանիքով և մեծ թվով այլ գաղթականների հետ բնակություն են հաստատում Շորագյալի Ղիչաղ գյուղում⁶. 1808թ. դեկտեմբերի 24-ին եփրեն կաթողիկոսի կոնդակով Փամբակում եղած գաղթականների համար գործակալ է նշանակվում տեր Ղազարը:

Ռուսական հրամանատարությունը փորձում էր գաղթականներին ապահովել հողերով: 1808թ. հունվարին կարսեցիների ավագ Հակոբ Խանբաբ Մելիքովի դիմումից հետո, Գուղդվիչը հրամայում է Նեսվետաևին Փամ-

¹ Նույն տեղում:

² АКАК, т. 3, Тифлис, 1869, док. 1035.

³ АКАК, т.3, док. 1053.

⁴ Նույն տեղում, док. 959, 1043, 1052:

⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, քղթ. 22ա, վավ. 86:

⁶ Присоединение... т.1, док. 445.

բակի տարածքում բոլորովին դատարկ մի հարմար վայր գտնել, և գարնանը նրանց բնակեցնել այդ հողերում¹:

Կարսի նահանգից բնակչության արտագաղթը շարունակվում է նաև հաջորդ տարիներին: Այսպես, 1809թ. Կարա բեկի տիրույթներից՝ Մաղասբերդի մերձակայքից շուրջ 1000 ընտանիք հայեր և կարափափախներ, անցնելով Կարս գետը, տեղափոխվում են ռուս-թուրքական սահմանային գոտի՝ Ախուրյանի առափնյա Բաշ-Շորագյալ, Մուլամու, Աթախուլ գյուղերը և ցամկություն հայտնում վերաբնակվել ռուսական տարածքներում: Կարսի Աբդուլ փաշան, իմանալով այդ մասին, ռուսներին խնդրում է սահմանն անցնելու դեպքում փախստականներին հանձնել իրեն²: 1811թ. դեկտեմբերին «կարմրագլուխ սևափակեղ կոչեցել բոշչալիք բնակիչք դարսայ չու առեալ մինչ ի եճ /700/ տունք, -ասվում էր մատենադարանի նույն ձեռագրում,- գնացին երկիրն արարատեան և բնակեցան ի գաւառն Կօղէից (Կոտայք – Յ.Ս.) որ այժմ կոչէն Խըրղուլուլաղ (Կրիսուլախ)»³: Արտագաղթին մեծապես նպաստում է նաև վրա հասած սովը. «...այս մահաբեր սաստկութիւնն սովուն երկիրն Դարսայ և Կարնոյ ցիրուցան եղեն, ոմանք երևան, ոմանք ի Դազախ, ոմանք ի Գանձակ, ոմանք ի արցախ, ոմանք ի փայտակարան, ...և որք գնացին գնացին» /այսինքն՝ չվերադարձան- Յ. Ս./,-ասվում էր նույն ձեռագրում⁴:

1811թ. նոյեմբերի սկզբին գեներալներ Պաուլուչչիի և Լիսանկիչի քանքերի շնորհիվ 100 ընտանիք կարսեցիներ, որից 15 տունը՝ հայեր, իրենց համայնքի առաջնորդ Աբդուլաի աղայի գլխավորությամբ անցան թուրք – ռուսական սահմանը: Գեներալ Լիսանկիչին հրամայված էր նրանց տեղավորել Լոռի քաղաքի հին ամրությունների մոտ: Առաջարկվում էր նաև, առանց հարևան գյուղերի բնակիչներին նեղություն պատճառելու, հողը հերկելու համար նրանցից երեք օր ժամանակով վերցնել անհրաժեշտ քանակությամբ զութանի խոփեր⁵: Ներքին գործերի նախարարին ուղղված նոյեմբերի 11-ի զեկուցագրում Պաուլուչչին խնդրում էր դիմել ցարին՝ գաղթականներին 7 տարով հարկերից ազատելու, եկած կալվածատերերին ևս տեղի հողատերերին տրված նույնատիպ արտոնություններով օժտելու համար⁶: Մակայն փաստ է նաև, որ դարասկզբի ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների հետևանքով, Ռուսաստանին ենթակա Արևելյան Չայաստանի շատ տարածքներ անվտանգության տեսակետից անապահով էին, ուստի արևմտահայ շատ վերաբնակիչներ, որոշ ժամանակից հետո, թողնում էին Չայաստանը և անցնում էին Վրաստանի խորքերը⁷:

Միաժամանակ, փաստերը վկայում են, որ կատարվել է նաև հակառակ գործընթացը: Ռուսների առաջխաղացումն իր հերթին խթան հանդիսա-

¹ Նույն տեղում, փաստաթուղթ 386:

² АКАК, т.3, док. 1071, 1072.

³ Մատենադարան, ճեռագիր, 6517, ք 3:

⁴ Նույն տեղում, ք 4:

⁵ АКАК, т.5, Тифлис, док.10. Տես նաև՝ Присоединение... т.1, док.481.

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Տես՝ Մելքոնյան Ա, նշված հոդվածը, էջ 14:

ցավ Փամբակի, Շորագյալի, Բորչալուի մահմեդական բնակչության փախուստին՝ դեպի Կարսի փաշայության և Երևանի խանության տարածք։ Այդպիսի մեծ տեղաշարժ նկատվեց հատկապես Ցիցիանովի Երևանյան արշավանքի ժամանակ, երբ վրաց արքայոդիներ Ալեքսանդրի, Չուլոնի և Փարնավազի հետ պայմանավորվածության համաձայն, Փամբակի 27 գյուղերի բնակիչներ, իրենց աղալարների գլխավորությամբ, փախչում են Կարսի փաշայության տարածք¹։ 1804թ.մայիսի սկզբներին Կարս է հասնում նաև Փամբակի Արդի - բեկ գյուղի բոլոր բնակիչներ՝ 13 ընտանիք / 43 շունչ՝ 20 տղամարդ և 23 կին /: Մայիսի 15-ին սրանց են հետևում նաև Փամբակի Ղաթաղչի գյուղի բնակչությունը՝ աղալար Վելի բեկ հալիլովի գլխավորությամբ, թվով 43 ընտանիք կամ 211 շունչ (115 տղամարդ և 96 կին)²։ Փամբակից փախած 300 տուն թաթարների աղալար Դախսիմ բեկի հետ միասին ընդունում է Կարսի փաշայի եղբայր Կարա բեկը³։ Նեսվետակի կողմից Արթիկը նվաճելու ժամանակ ևս բավական մեծ թվով թաթարներ հեռացան Երևանի խանություն և Կարսի փաշայություն։ Նրանց վերադարձնելու համար ռուսները նույնիսկ պատանդներ են պահում։ Այսպես, Ցիցիանովին ուղղած իր զեկուցագրում Նեսվետակը գրում է, որ պատանդներին պահում են Կարս փախած թաթար բնակիչներին ետ բերելու նպատակով։ Գեներալը հայտնում է նաև, որ նրանց մի մասն արդեն վերադարձել է։ Անհանգստացած Ղազախի և Բորչալուի թաթարների առևտրական գործերով Կարս մեկնելու և նրանց այնտեղ երկար մնալու իրողությունից, Նեսվետակն իր մտավախությունն է հայտնում Ցիցիանովին, թե բոլոր հիմքերը կան կարծելու, որ նրանք այլևս չեն վերադառնա իրենց նախկին բնակավայրերը և առաջարկում է միջոցներ ձեռնարկել⁴։

Ցարական արքունիքը 1801թ. Վրաստանում գործող իր պաշտոնյաներից մի կողմից՝ պահանջում էր խրախուսել թուրքիայից քրիստոնյաների ներգաղթը, մյուս կողմից՝ Օսմանյան կառավարության դժգոհությունը չառաջացնելու համար, հրահանգում էր այդ ձեռնարկումները ներկայացնել իբրև Վրաստանից կայսրություն փախած նախկին բնակիչների վերադարձ։ Հրահանգվում էր նաև գաղթողներին բնակեցնել պետական հողերում⁵։ Միաժամանակ, չպետք է ժխտել նաև այն հանգամանքը ևս, որ Աղա Մահմադ խանի արշավանքի պատճառով Արևմտյան Հայաստանում հաստատվել էին Փամբակից, Շորագյալից և Բորչալուից փախած ոչ քիչ թվով բնակիչներ։ Այնուհանդերձ, դա միայն պատրվակ էր ռուսների համար, և նրանք հաճախ էին շահարկում այս փաստը։

Այն բանից հետո, երբ Կարսի Մամեդ փաշան խաբում է Ցիցիանովին և չի օգնում պարսիկների դեմ ռազմական գործողությունների ժամանակ, նրանց հարաբերությունները աստիճանաբար լարվում են։ Առիթն օգ-

¹ Дувровин Н., Закавказье от 1803-1806., Спб, 1866, с.358.

² АКАК, т.2, док. 1153.

³ Присоединение... т.1, док.258.

⁴ АКАК, т.2, док. 1122.

⁵ АКАК, т.1, док. 544, 555.

տագործելով՝ ռուսական հրամանատարությունն իրենց հպատակներ համարելու հիմնավորումով, փաշայից պահանջում է վերադարձնել Շորագյալի, Բորչալուի և Փամբակի բնակիչներին: 1805թ. մարտի վերջերին՝ Նեսվետակը Կարսի փաշային զգուշացնում է, որ իր պահանջը չկատարելու դեպքում, ինքը կդիմի սուլթանին ու ցարին:¹ Սակայն, երբ նույն թվականի սեպտեմբեր ամսին Ռախիմ բեկն է ցանկանում իր հպատակներով հետ վերադառնալը, այս անգամ նրանց ճանփան փակում է Սադասբերդի տիրակալ Կարա բեկը: Կարսի փաշան էլ իր հերթին խանգարում է հայ մելիք Ջունշուղի մի քանի ընտանիքների վերադարձին, որոնք ժամանակին անցել էին Կարսի փաշայության տարածք: Մելիքի գանգատից հետո, Ցիցիանովը դիմում է Սահմադ փաշային՝ թույլատրելու նրանց իրենց նախկին բնակավայրերը վերադառնալու համար:² Ցիցիանովը նույնիսկ իշխան Ա.Բեբուրովին ուղարկում է Կարս՝ Փամբակի բնակիչներին վերադարձնելու համար: Բեբուրովը նախապես խնդրել էր Նեսվետակին՝ Համանլու չտեղափոխել Բեկանտ գյուղի բնակիչներին, գյուղը չվերաբնակեցնել, քանի որ Կարսում գտնվող Փամբակի բնակիչները ցանկություն էին հայտնել հաստատվել հատկապես այդ գյուղում:³ 1805թ. օգոստոսին Կարսում գտնվող Փամբակի բնակիչներին ընդունելու համար ուղարկվում է նաև Փամբակի մոուրավ իշխան Օրբելիանին: Ցիցիանովը, տեղեկանալով այդ մասին, գրում է. « ... - համոզված եմ, Կարսի փաշան, որ խոստացել էր 10 օրից վերադարձնել Փամբակի մեր բնակիչներին, նորից կխաբի, ինչպես որ արել է ժամանակին»⁴:

Այնուհանդերձ, ներկայացնելով Շորագյալի և Փամբակի իրավիճակը, Նեսվետակը ուրախությամբ հայտնում է զեներալ Պորոնյագինին, թե պետք է շնորհակալ լինել աստծուց, քանի որ Շորագյալի և Փամբակի տարածքներն այժմ դարձել են մարդաշատ: Նոր խմբեր են սպասվում Կարսից և Երևանից:⁵

Կարսի փաշան միաժամանակ բռնել էր ընդգծված խուսափողական դիրք: Ռուսական հրամանատարության բոլոր պահանջները՝ վերադարձնելու Կարսի տարածքում գտնվող ռուսահպատակներին, Մամեդ փաշան թողնում էր անպատասխան կամ խուսանավում էր: Ցիցիանովին գրած իր պատասխան նամակում փաշան հավաստիացնում էր, որ Ռախիմ, Սայիդ և Նայի բեկերին ինքն անգամ չի թույլատրել մտնելու իր տարածքները: Իսկ Բեբուրովին ենթակա բնակիչները հեռացել են Ալեքսանդր արքայորդու մոտ: Փամբակի բնակիչներ Հաջի-Մուսա խանի և Վելի բեկի ձեռքակալությունն ու հանձնումը ռուսներին տեղի չի ունենում, քանի որ տեղեկանալով այդ մասին, նրանք փախչում են Ախալցխա՝ Մինչդեռ Փամբակի աղա-

¹ Присоединение... т.1, док. 220.

² Նույն տեղում, док. 155.

³ Նույն տեղում, док. 214, 215, 217.

⁴ АКАК, т.2, док. 2039.

⁵ Присоединение... т.1, док.262.

⁶ АКАК, т.2, док. 1870.

⁷ Նույն տեղում, док. 1880:

լարներն իշխան Ադամ Բեբուրովի հետ եղել են Կարախան և Օջախ –
օղլի գյուղերում: Հետագայում Մամեդ փաշան խոստովանում է, որ Նես-
վետակի խնդրանքով ինքն ապաստան է տվել նրանց ու թույլատրել ծմեռն
իր տիրույթներում անցկացնել: Սակայն դա քիչ հավանական է, քանի որ
ռուսական հրամանատարությունը ջանք չէր խնայում օր առաջ վերաբնա-
կեցնել իր նորանվաճ տարածքները: Այդ խոստովանությամբ փաշան միայն
փորձել է արդարացնել իր քայլերը:

Գաղթականների «վերադարձման» խնդրի լուծումը Անդրկովկասի
ռուսական իշխանություններն այնքան են կարևորել, որ Ցիցիանովը նույ-
նիսկ դիմել է Էրզրումի Սայիդ-Ասհմադ փաշային: Վերջինս հարցը բարձ-
րացնում է Բարձր Դռան առաջ: Տեղեկանալով հարցի ձգձգման մասին՝
1806թ փետրվարի 14–ին իշխան Չարտոռիյսկին պարտավորվում է Կ.Պոլ-
սում Ռուսաստանի դեսպան Իտալիանսկու միջոցով հարցը բարձրացնել
Բ.Դռան առաջ, որ վերջինս ազդի Ախալցխայի և Կարսի փաշաների վրա,
Ցիցիանովի բոլոր պահանջները բավարարելու համար¹: Սակայն, ռուսա-
կան կողմի բոլոր ջանքերին հակառակ, Կարս գաղթած մահմեդական
բնակչությանն ամբողջովին վերադարձնել չի հաջողվում:

Ցարական կառավարությունն ամայացած Վրաստանը և Արևելյան
Հայաստանի իրեն ենթակա շրջանները վերաբնակեցնելու նպատակով
նույնատիպ աշխատանքներ է ծավալում նաև հարևան տարածքների մահ-
մեդական կարափափախների շրջանում:

1809թ. ապրիլի 17–ին Գուրովիչին փոխարինած գեներալ Ա. Տորմա-
սովը մայր Քանանովին հանձնարարում է Կարսի կարափափախների ա-
վազներին համոզել արտոնյալ պայմաններով Լոռի գաղթելու համար, այդ
թվում՝ երկու տարով հարկերից ազատելու պայմանով:² Կարափափախները
12 օր ժամանակ են խնդրում բացատրությամբ, որ վերաբնակեցման հա-
մար Կարսի փաշայի մոտ պատանդության մեջ գտնվող աղալարներից հա-
մապատասխան կարգադրություն չեն ստացել: Նման պայմաններում Քանա-
նովը առաջ է քաշում Ախուրյանի աջ ափին ընկած կարափափախների գյու-
ղերը ռազմական ուժով վերաբնակեցնելու հարցը, որի համար Տորմասովից
թույլտվություն է խնդրում: Նույն կարծիքին էր նաև զնդապետ Ուրակովը, ո-
րին ևս հանձնարարված էր զբաղվել կարափափախների վերաբնակեցման
խնդրով: Տորմասովին գրած իր զեկուցագրում նա հայտնում էր, որ կարա-
փափախները կամովին մտադիր չեն վերաբնակվել նորանվաճ տարածքնե-
րում, մանավանդ, որ նրանցից մի քանիսն ընտանիքներով արդեն ուղղութ-
յուն են վերցրել դեպի Երևան և Ախալցխա: Զնդապետը ևս ստեղծված իրա-
վիճակից դուրս գալու ելքը տեսնում էր ուժի գործադրման մեջ³: Սակայն
Տորմասովը, դեռևս չիրաժարվելով «խաղաղ» եղանակներով գործելու իր

¹ Նույն տեղում, թղ. 2046:

² АКАК, т. 4, թղ. 1181.

³ Նույն տեղում, թղ. 1183, 1184, 1186:

եղանակներից՝ այդ նպատակի համար գործի է դնում դրամական միջոցներ՝ շուրջ 200 չերվոնեց¹:

1809թ. հունիսի 11-ին կարափափախները, հավաքվելով Ախուրյանի աջ ափին, Քանաճուկին հրավիրում են իրենց մոտ: Բանակցությունների ժամանակ համաձայնություն է ձեռք բերվում ռուսական տիրապետության տակ անցնելու վերաբերյալ: Սակայն, երբ լուր է ստացվում պարսկական զորաբանակի Երևան շարժվելու մասին, կարափափախները փոխում են իրենց մտադրությունը: Միայն ութ ընտանիք է անցնում սահմանը և բնակություն հաստատում Փամբակում²: Պետք է նշել, որ վերաբնակեցմանը մեծապես խանգարում է նաև արքայորդի Ալեքսանդրը:

Կարափափախների վերաբնակեցման խնդրում ծագած դժվարությունները կապված էին նաև պարսկական իշխանությունների՝ նրանց հանդեպ բռնած բարեհաճ դիրքորոշմամբ: Ինքնին խոսում է կարափափախների՝ պարսկական բանակի հետ ռուսների դեմ ծավալված ռազմական գործողություններին համատեղ հանդես գալու փաստը և դեպի պարսկական տիրույթներ գաղթելու նրանց մեծ ձգտումը: Ռուսի ռուսական հրամանատարությունը, նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, սկսում է ակտիվացնել իր գործողությունները: 1810թ. օգոստոսի 12-ին Պորտնյազիկը նորից է դիմում կարափափախների աղալարներին՝ ռուսական տարածքներ անցնելու առաջարկությամբ³: Իրենց հերթին պարսիկները 1811թ. Յուսեին Կուլի խանի հրամանով 400 հոգանոց մի հեծելազոր են ուղարկում՝ Կարսի կարափափախներին Երևանի տարածք տեղափոխելու համար⁴:

Իրականում, կարափափախները, ունենալով առավելապես պարսկաթուրքական կողմնորոշում, ձգտում էին ամեն կերպ խուսափել արտագաղթից: Կարափափախների այս դիրքորոշումը հետապնդում էր միայն մեկ նպատակ. ամեն գնով հեռու պահել ռուսներին իրենցից և այդ խառնակ իրադրությունում ժամանակ շահել: Սակայն ռուսական իշխանությունները համառորեն շարունակում են արտագաղթեցնելու իրենց փորձերը, այս անգամ արդեն նրանց խոստանալով 5 տարվա հարկային արտոնություններ, անասնապահությամբ և գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու համար՝ հողատարածքներ, անվտանգության ապահովման նպատակով՝ հատուկ զինվորական ջոկատ:⁵ Կարափափախները խոստանում են վերաբնակվել գարնանը, պայմանով, որ վերաբնակեցման պահին յուրաքանչյուր աղալարին ենթակա հայերն ու թաթարները մնան իրենց աղալարների մոտ և օգտվեն 5 տարվա հարկային բոլոր արտոնություններից: Այդ ժամկետը լրանալուն պես նրանք պարտավորվում են Վրաստանում բնակվող թաթարներին համահավասար հարկեր վճարել, միաժամանակ պահանջում ազատ ելքի և մուտքի արտոնություն: Պետք է ներում շնորհվեր նրանց կատարած հանցագոր-

¹ Նույն տեղում, թղ. 1433:

² Նույն տեղում, թղ. 1185:

³ Նույն տեղում, թղ. 1112:

⁴ Նույն տեղում, թղ. 1154:

⁵ Նույն տեղում, թղ. 1123:

ծությունների համար, ինչպես նաև տրամադրվեր ռազմական ջոկատ: Ընդ որում, կարափափախները ցանկություն են հայտնում բնակվել հատկապես Լոռիում: Նրանց այս ցանկությունը, կարծում ենք, պայմանավորված էր նրանով, որ Լոռին մոտ էր ռուս-թուրքական սահմանին և առիթի դեպքում, նրանք կարող էին անարգել անցնել սահմանը: Տրոմասովը Վրաստանի կառավարիչ գեներալ Չախվերդովին խորհուրդ է տալիս չսպասել գարնանը և համաձայնվել նրանց բոլոր պահանջների հետ¹:

1810 թ. նոյեմբերին կարափափախների հետ բանակցությունները վերսկսվում են: Կողմերը ներկայացնում էին Քերիմ ու Իսմայիլ աղաները և գնդապետ Ուրակովը: Կարափափախները զանազան պատճառաբանություններով կրկին փորձում են ձգձգել արտագաղթը: Ուրակովը հրամանատարության առջև դարձյալ պնդում է հոգուտ ռազմական միջամտության անհրաժեշտությամբ²: Հրամանատարությունն էլ, իր հերթին, Փամբակի և Շոթազյալի զինվորականությունից պահանջում է ամեն կերպ խոչնդոտել կարափափախների գաղթն այլ վայրեր³:

Կարափափախներին համոզելու համար ռուսները փորձում են օգտագործել Քերիմ խանի Գյումրիի Ջաֆար բեկի հետ խնամհական կապերի առկայությունը: Վերջինիս ռուսները կրկին վերահաստատում են 5 տարվա հարկային արտոնություն տալու, Լոռու հարուստ վայրերում սեփականության իրավունքով հողեր հատկացնելու իրենց խոստումը⁴: Սակայն ռուսների ջանքերն այս անգամ էլ ապարդյուն էին:

Այսպիսով, ռուսական դիվանագիտությունն, առանց հաշվի առնելու Ռուսաստանի նկատմամբ Կարսի և հարակից նահանգների տարածքում ապրող ազգերի տրամադրությունները, չարդարացված համահարթեցված վերաբերմունք է դրսևորել՝ առաջնորդվելով միայն զուտ հպատակներ ձեռք բերելու ձգտումով՝ շատ դեպքերում անվերապահորեն համաձայնվելով մահմեդականների առաջադրած պայմանների հետ: Ռուսական իշխանությունների կողմից որդեգրած ժողովրդագրական այս քաղաքականությունն առաջին հերթին պայմանավորված էր ռազմաքաղաքական կոնկրետ իրավիճակով և թելադրված էր նվաճված տարածքները հպատակներով բնակեցնելու ձգտումով: Սյուս կողմից, ռուսական իշխանությունները դիմում էին բոլոր միջոցների ետ վերադարձվող տարածքների բնակչությանը ռուսական սահմաններ գաղթեցնելու նպատակով: Իհարկե, այդ ջանքերը միշտ չէ որ հաջողությամբ էին պսակվում, իսկ առանձին դեպքերում նման քաղաքականությունն ուղղակի ձախողվում էր:

¹ Նույն տեղում, ժոկ. 1188.

² Նույն տեղում, ժոկ. 1189.

³ Նույն տեղում, ժոկ. 1190.

⁴ Նույն տեղում, ժոկ. 720.

УЧАСТИЕ АРМЯН НА КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ
РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ 1806-1812

В истории армяно-русских отношений одной из сравнительно мало изученных страниц является участие армян в боях на Кавказском фронте русско-турецкой войны 1806-1812гг. 18 декабря 1806 г. Турция объявила войну России. Боевые действия начались сразу на двух фронтах-Европейском и Кавказском. Находящиеся на Кавказе русские войска получили приказ императора Александра сразу перейти к активным действиям против турок, чтобы сковать и не допустить переброски частей азиатской армии на Дунай. Согласно плану боевых действий на Кавказе, основные силы русских войск, во главе с главнокомандующим И. Гудовичем, собранные в районе Цалки, должны были, заняв Ахалкалакскую крепость, действовать в направлении Ахалциха. Выбор Ахалцихского пашалыка для нанесения главного удара был обусловлен необходимостью удержать турецкие войска от вторжения в Западную Грузию, а также отвлечь внимание эрзрумского сераскира от Карса. Другой отряд, на левом фланге русских войск, под командованием генерал-майора Невсетаева, в составе войск, находящихся в Памбаке и в Шираке, должен был из Гюмри действовать в направлении Карса¹. Взятие Карса считалось незатруднительным, т. к. Карсский Мамед-паша неоднократно проявил свою пророссийскую ориентацию. Даже после официального объявления войны Карсский паша через Андрея Аршакова /который координировал всю разведывательную деятельность русских в районе Карса и Еревана/, вел тайные переговоры о снабжении русских войск продовольствием, сообщал сведения о подготовке Эрзрумского сераскира к военным действиям и прочее. Так что русское командование надеялось, что с прибытием русских войск Мамед-паша без боя сдаст Карс².

Для усиления русских войск на Кавказе вновь было собрано ополчение. По приглашению главнокомандующего И. Гудовича, к русским войскам присоединился также Карабахский мелик Абов со своим сыном и отрядом из 100 армянских всадников. Участие мелика Абова, который обосновался на границе Турции в районе Болние-Хачена, со своим отрядом было для русских тем более важно, т. к. мелик Абов в течение многих лет неоднократно совершал дерзкие рейды в Ахалцихский пашалык и хорошо знал местность и состояние обороны края. Учитывая это, граф Гудович даже освободил мелика Абова и подвластных ему армян от налоговой повинности

¹ Присоединение Восточной Армении к России, т. 1, Ер., 1972, стр. 383.

² АКАК, т. II, док. 1009, 1011, 1016, 1019.

на время нахождения мелика Абова в действующей армии¹. Кроме этого, к отряду присоединилось также и армяно-татарское конное ополчение, собранное в Казахской дистанции, под командованием армянина И. Бебутова². Весной 1807 г. русские войска начали боевые действия в Ахалцихском пашалыке. По мере продвижения русских войск к Ахалкалаку лезгин, составлявшие большую часть отрядов ахалцихского паши, неоднократно пытались остановить русские войска, но были прогнаны русской кавалерией. Продвижение русских войск затруднялось тем, что коренное армянское население Джавахка, в ходе бесконечных войн, в том числе и походов русских войск в начале 19 в. частью было переселено в русские владения, частью просто бежало из родных краев³. Некогда многолюдный край обезлюдел и только разбойничьи шайки лезгин рыскали с целью грабежа и разбоя. Русское командование не могло рассчитывать на поддержку местного населения, что затрудняло ведение боевых действий.

Ахалкалакская крепость была довольно хорошо укреплена, имела высокие стены и мощные башни. Взятие Ахалкалака имело важное значение для русских, т. к. в этом случае она обеспечила бы сообщение с Тифлисом и прикрывала дорогу на Ахалцих. Поэтому граф Гудович решился на незамедлительный штурм Ахалкалака, который был назначен на рассвете 9 мая 1807 г. Однако турки были заранее извещены о месте штурма, что лишило русские войска фактора внезапности⁴. Это, а также недостаточно проработанный план штурма и наличие в составе русских войск молодых, плохо обученных частей предредило неудачный исход штурма. Первый штурм Ахалкалака закончился неудачей, русские понесли большие потери, до 900 человек убитыми и ранеными, одно орудие⁵.

После неудачного штурма Гудович снял осаду и отступил к Цалке. В ходе ахалкалакского похода вновь отличился мелик Абов, обеспечивая охранение и тыл русской армии, ведя разведку. Действия Абова вносили страх и ужас на шайки лезгин.

Неудачно начал свои действия и отряд генерал-майора Невсетаева. Подойдя к Карсу, отряд, который ожидал сдачи Карса, был встречен огнем крепостных орудий. Учитывая малочисленность своего отряда, Невсетаев решил на штурм Карса и возвратился обратно в Гюмри. Эрзрумский Юсуф-паша, воодушевленный первоначальными неудачами русских войск, собрав

¹ Присоединение..., т. I, д. 355.

² АКАК, т. III, док. 403.

³ Մելքոնյան Ա., Արևմտահայ տեղաշարժերը և ռուսական քաղաքականությունը 19-րդ դարի առաջին քառորդին. Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության հարցեր /նյութերի ժողովածու/, Եր., 1998, էջ 46-49:

⁴ Присоединение..., т. I, док. 383.

⁵ Առյճ տեղում:

⁶ Սատենադարան, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, քրթ. 156, գ. 353:

многочисленную армию, перешел в наступление из Карса, обещая покорить всю Грузию и занять Тифлис. 10 тысячный корпус Юсуф-паши вторгся в Ширак. Отряд Несветаева, значительно уступавший противнику, занял оборону в Гюмрийском укреплении. Два раза турки штурмовали Гюмри, но русские войска, вместе с местным армянским населением, отражали все атаки неприятеля. В ходе боев турки понесли большие потери, было захвачено главное знамя эрзрумского сераскира¹. Юсуф-паша, не добившись успеха, был вынужден отступить и поставить лагерь у реки Арпачай, ожидая подкреплений.

Граф Гудович, узнав о боях у Гюмри, поспешил на помощь отряду генерал-майора Несветаева. Пройдя маршем 260 верст, 14 июня 1807 г. Гудович соединился с отрядом Несветаева. Общая численность русских войск составила около 6 тысяч человек². 18 июня 1807 года на реке Арпачай произошло сражение между русскими войсками и турецкой армией, достигшей к тому времени численности в 20 тысяч человек. В результате 7 часового боя турецкая армия была разбита³. Трофеями русских войск стали неприятельские знамена, 10 орудий и 2 мортиры, турки потеряли более 1000 только убитыми. Потери русских составили 82 убитыми и ранеными⁴.

В ходе Арпачайского сражения отличились и были награждены многие армяне, служившие в ополчении. Князь Луарсаб Тарханов был произведен в майоры, Н. Георгий Абамелик в капитаны, Ага Аргутинский в подпоручики, тифлиссские армяне Ростом Корганов и Сагинов- в подпоручики⁵. Полковник Ф. И. Ахвердов, командир 9 артиллерийской бригады, за умелое командование артиллерией и храбрость, проявленную во время Арпачайского сражения, первым среди армян-офицеров русской Кавказской армии был награжден орденом Св. Георгия 4 степени - высшей воинской наградой Российской Империи⁶.

Разгром турецких войск при Арпачайском сражении надолго ликвидировал угрозу турецкого вторжения на Кавказе. Русские войска, с возобновлением боевых действий с Персией, вплоть до 1810 года не вели широкомасштабных наступательных действий против турок. Война России с

¹ АКАК, т. III, л. 946.

² Присоединение..., т. I, д. 383.

³ РГВИА- Рссийский Государственный Военно-Исторический Архив, ф. ВУА, л. 2889, л. л. 27-33 об.

⁴ АКАК, т. III, л. 957.

⁵ РГВИА, ф. ВУА, л. 2889, л. л. 23-25; ЦТИА Грузии /ЛГИАГ/, ф. 2, он. I /1807/, л. 107, л. 379.

⁶ Гизетти А. Л., Сворник сведений о Георгиевских кавалерах и военных знаках отличий Кавказских войск, Т., 1901, стр.12, Срав: Ավետիսյան Հ., Ռուսական բանակի Հայ զորավարները և սկայ ությունը /18-րդ դարի երկրորդ կես- 1914 թվական/, Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության հարցեր /նյութերի ժողովածու/, Եր., 1998, էջ 90-91:

Турцией в этот период приняла характер приграничных боев и стычек, в которых участвовали ограниченное количество русских войск и местное ополчение.

Во время одного из таких рейдов в июле 1807 г. Андрей Аршаков, во главе армянского кавалерийского отряда, рассеяв неприятельский отряд, обеспечил переселение жителей нескольких приграничных армянских селений в Гюмри¹.

3 августа 1808 г. 500 курдов и карапахов со стороны Ахалцихского пашалыка вторглись в приграничные владения. Генерал-майор Орбелиани во главе борчалинской конницы выступили в дорогу вторгшимся разбойникам. Обогнав курдов, они организовали засаду у озера Мода-тапа. Ударив по неприятелю, они разгромили и преследовали его до деревни Сахта, отбив награбленное курдами. Как докладывал генерал-майор Орбелиани в своем рапорте: "Во все время преследования неприятеля нами ни не произведено одного выстрела, кроме действия саблями; убито с их стороны на месте 116 человек, взято в плен куртинцев- 3 человека, из них один взят Соломоном Меликовым"².

В 1810 году русские войска снова вступили в Ахалцихский пашалык и подошли к Ахалциху, но штурм крепости не принес успеха русским войскам и они вновь отступили. В ходе осады Ахалциха и в боях под его стенами принимала участие и кавалерия, набранная из Казахской и Шамшадинской дистанции³. Полковник Иосиф Бебутов находился при главнокомандующем Торماسове- "для особых поручений"⁴. Возглавляемая им казахская кавалерия широко использовалась против турецких и персидских войск⁵.

В 1811 году новым главнокомандующим на Кавказе был назначен маркиз Ф. О. Пауллуччи. Русское командование хорошо понимало значение Ахалцихского пашалыка, являющегося передовым форпостом для действий турецкой армии против Закавказья. Было вновь решено овладеть Ахалкалаком, который прикрывал турецкие коммуникации, ведущие в глубь Западной Армении. Совершив тяжелый зимний переход, русский отряд под командованием Котляревского очутился под стенами Ахалкалака. В ночь на 7 декабря 1811 года был предпринят штурм крепости. Ночной штурм Ахалкалака является редким примером штурма хорошо укрепленной крепости силами одной лишь пехоты, без поддержки артиллерии. "Ночной штурм Ахалкалака представляет собой выдающийся пример воинской доблести и тактического мастерства"⁶. Взятие Ахалкалака имело большое значение для -

¹ АКАК, т. III, док. 1055.

² Там же, док. 1002.

³ РГВИА, ф. ВУА, л. 2889, л. л. 85-93.

⁴ АКАК, т. IV, док. 1227.

⁵ ЦГИАГ, ф. 16, оп. I, л. 1207, л. л. 1-3.

⁶ Фадеев А. В., Россия и Кавказ в первой трети XIX в., М., 1960, стр. 161.

дальнейшего хода русско-турецкой войны 1806-1812 гг. на Кавказском фронте. Главнокомандующий Паулуччи, в своем рапорте императору, писал: "Гордая Ахалкалакская крепость, приподную искусством укрепленная, вмещавшая в себе гнезда разбойников, наносивших с давних пор важные бедствия Грузии, наконец после упорного боя, продолжавшимся полтора часа, была повержена двумя батальонами Грузинского гренадерского полка"¹.

В ходе войны армянское население Западной Армении также оказывало посильную помощь русской армии. Ходжаванский архимандрит Погос и Карсский священник Абраам Чалалян и другие, неоднократно через А. Аршакова сообщали русскому командованию разведывательные сведения о состоянии турецких войск². Сам А. Аршаков, лично побывавший с разведывательной миссией в Карсе, смог собрать крайне важные для русского командования сведения о прибытии турецких подкреплений и дополнительного количества оружия и боеприпасов, что позволило русскому командованию создать ясное представление о военных замыслах турок³. Население 78 армянских деревень Карского пашалыка выразило готовность перейти в русское подданство⁴. Разведывательные сведения о военнополитическом состоянии Ахалцихского пашалыка были получены русским командованием через тифлисского армянина Агало Ениколопова⁵. Важные сведения о Ахалкалакской крепости, в частности о пребывании там царевича Александра и выступлении шаек лезгин для грабежа, доставил болнисский армянин Акоп⁶.

Взятие Ахалкалака являлось одним из последних эпизодов русско-турецкой войны 1806-1812гг. на Кавказе. Разгром турецкой дунайской армии М. И. Кутузовым под Рушуком заставил Турцию 16 мая 1812 года подписать Бухаресткий мир. Намечавшийся вскоре поход Наполеона на Россию заставил русских согласиться на весьма скромные условия мира. Россия получила на Кавказе лишь узкую береговую полосу Черного моря в Абхазии, все остальные завоевания русского оружия, в том числе и Ахалкалакская крепость были возвращены Турции. Таковы были итоги русско-турецкой войны 1806-1812гг., в котором армяне приняли деятельное участие.

---

¹ АКАК, т. V, док. 254.

² Там же, т. III, д. 1056, 1059, 1061, 1068.

³ Фадеев А. В., указ. соч., стр. 127.

⁴ Там же, док. 1021.

⁵ Там же, док. 987.

⁶ Там же, док. 1195.

**ԱԼԵՔՍԱՆԳՐ ԽՈՒԳԱԲԱՇՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՀԱՐՅԻ ԸՈՒՐՁ**

1859թ. Սանկտ Պետերբուրգում լույս տեսավ Ալ.Խուդաբաշյանի «Հայաստանի տեսությունը աշխարհագրական, պատմական և գրական առումներով» աշխատությունը¹։

Ալեքսանդր Խուդաբաշյանը /1780-1863/ 19-րդ դարի Պետերբուրգի հայագիտական դպրոցի նշանավոր ներկայացուցիչն է։ Ասել թե, Խուդաբաշյանը հայտնի չէ մեր պատմագիտական շրջանակներին, իրավացի չէր լինի։ Սակայն, պետք է զարմանքով նշենք, որ հրապարակի վրա եղած իր մեծածավալ ու արժեքավոր մենագրությամբ հանդերձ, Խուդաբաշյանն արժանի ուշադրության ու գնահատականի չի արժանացել մեր պատմաբանների կողմից։ Նրան տարբեր որակումներ են տվել, բայց ոչ պատմաբանի։ Ասվածն առարկայական դարձնելու նպատակով, Հայկական հանրագիտարանից ուղղակի մեջբերենք Խուդաբաշյանին վերաբերող հատվածը. «Հայ ազատագրական շարժման գոծոհս, բառարանագիր /ընդգծումը մերն է- Հ.Հ./: 1817թ. եղել է Կովկասի կառավարչապետ գեներալ Ա.Պ.Երմոլովի անձնական քարտուղարը, նրա պատվիրակության կազմում մեկնել Թեիրան՝ բանակցություններ վարելու Ֆաթի Ալի շահի հետ։ 1827-ին Խ.Լազարյանի և Կ. Արղությանի հետ Խուդաբաշյանը մշակել և ցարական կառավարությանն են ներկայացրել Ռուսաստանի հովանավորության ներքո Հայաստանի ինքնավարություն ստեղծելու նախագիծ։ Խուդաբաշյանը գրել է «Բառարան ի հայկական լեզու է ռուսաց բարբառ» /հ.1-2, 1838/, որն իր տեսակի մեջ առաջիններից է։ Ընդգրկում է 35000 գլխաբառ և բազմաթիվ ոճեր»²։ Այսքանը, և էլի մեկ-երկու նախադասություն բառարանի մասին։ Եվ ուրիշ, ոչինչ։ Այն, որ Խուդաբաշյանի կենսագրականում նշված չէ նույնիսկ նրա պատմագիտական ուսումնասիրությունը, ոչնչով պատճառաբանված չէ։ Պատճառն, իհարկե, հասկանալի է։ Ալ.Խուդաբաշյանն իր հասարակական-քաղաքական հայացքներով ներկայացնում էր հայ ազգային-պահպանողական հոսանքը և դրանով արդեն իսկ, մարքսիստական պատմագիտության կողմից արժանացավ խիստ որակումների։ Ուստի, արդի պատմագրության պահանջներից ելնելով՝ Ալ.Խուդաբաշյանի պատմագիտական ժառանգությունը կարոտ է վերագնահատման։

Աշխատության ներածականում, ինչը հատուկ է ժամանակի հայագիտական զրեթե բոլոր գործերին, Խուդաբաշյանը կարևորում և պարզաբանում է իր հետազոտության նպատակը. այն է՝ հայոց պատմության ուսումնա-

¹ Sbu՝ Ал.Худабашев "Обозрение Армении в географическом, историческом и литературном отношениях" СПб, 1859:

² ՀՄ Խանրագիտարան, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 97:

սիրության անհրաժեշտությունը համաշխարհային պատմության ընդհանուր համակարգում. «Չնայած Հայաստանի պատմությունը չունի այնպիսի փառավոր էջեր, ինչպիսին Ասիայի մյուս հզոր պետությունների պատմությունն է, - գրում է Խուդաբաշյանը, - այնուհանդերձ, հայոց պատմությունն ունի այնպիսի կողմեր, որոնք լիովին արժանի են համակողմանի ուշադրության՝ յուրաքանչյուր հետաքրքրասերի, առավել ևս գիտական ոլորտի մարդկանց համար»¹: Որպես ասվածի հավաստում, Խուդաբաշյանն այնուհետև լրացնում է. «Եզիպտացիները, ասորիները, խալդեերը, բաբելացիները, փյունիկիացիները, թրակիացիները, մարերն ու կապադովկիացիները և բազում այլ ժողովուրդներ տարբեր ժամանակներում հայերի ժամանակակից են եղել և նույնիսկ մեր հարևանները: Նրանք, և իրենց քանակով, և հարստությամբ, և թե առևտրական գործունեությամբ ու ռազմական ուժով նույնիսկ գերազանցել են հայերին: Սակայն հասնելով հզորության գագաթնակետին, նրանք աստիճանաբար իջել են պատմության թատերաբեմից և անհետացել՝ մյուս ժողովուրդներին թողնելով իրենց հողը, ազգությունն ու հավատը: Ոմանք նույնիսկ հետք չթողեցին պատմության մեջ: Ո՞վ կարող է այժմ գտնել գեթ մեկ փյունիկացու կամ կապադովկիացու... նրանք հավերժ անհետացել են»²:

Խուդաբաշյանը շեշտում է, որ միայն հայ ժողովուրդն էր, որ «ենթարկվելով ճակատագրի բազում անակնկալների, կարողացավ գոյատևել մինչև օրս, պահպանեց իր լեզուն ու հավատը, հիշողությունն ու սովորույթները, որոնք կենսունակ են, ինչպես իրենք՝ հայերը»³: Ավելի որոշակիացնելով իր միտքը, հեղինակը գրում է. «Գտնվելով Արևելքի խոշորագույն տերությունների կենտրոնում և իր կշիռն ու ազդեցությունն ունենալով աշխարհի ճակատագրի վրա, իսկ հաճախ էլ, նրանց հետ բաժանելով քաղաքական իրադրությունը, Հայաստանն իր գործուն, բայց և միաժամանակ, տառապալի մասնակցությունն ունեցավ Արևելքի բոլոր կարևորագույն իրադարձություններին: Ուստի, նրա ճշմարիտ ու իրական պատմությունն առանց հայոց պատմության, չի կարող լրիվ լինել և ոչ էլ բավականաչափ արժանահավատ: Ասիայում կատարված բազում իրադարձություններ իրենց ճշմարտացի տեսքն են ստանում միայն հայոց պատմության լույսի ներքո»⁴: Փաստորեն, Խուդաբաշյանը ևս ընդգծում է իրական ու ճշմարիտ այն միտքը, որ Արևելքի, առավել ևս Առաջավոր Ասիայի պատմությունն առանց հայոց պատմության պատշաճ ուսումնասիրության, թերի է ու անիրական:

Խուդաբաշյանը գտնում է, որ հայ ժողովուրդը պետք է իր արժանի տեղն ունենա համաշխարհային պատմության մեջ. «Այս ժողովուրդը,- գրում է նա,- դարերով ենթարկվելով քաղաքական, հասարակական ու ֆիզիկական դաժանությունների, այժմ էլ աշխարհին ներկայանում է բավականին կենսու-

¹ Шу` Ал.Худавашеа, նշված աշխատությունը, էջ 11:

² Նույն տեղում, էջ 272:

³ Նույն տեղում, էջ 273:

⁴ Նույն տեղում, էջ 11:

նակ և ուժեղ»¹: Ճիշտ է, համեմատելով հին դարերի և իր ժամանակի հայերին, Խուդաբաշյանն այն միտքն է արտահայտում, թե հնում հայերն ավելի մաքրասիրտ էին, քաջ ու ազգասեր: Նրա կարծիքով, դրա հիմնական պատճառը պետք է փնտրել օտարների երկարամյա տիրապետության մեջ, որը նրանց որոշ չափով դարձրել է զիջող, անտարբեր, անվստահ ու վեհերոտ, նկատելի է նաև եսասիրությունը: Սակայն ի պատիվ հեղինակի, Խուդաբաշյանը հավատացած է հայ ժողովրդի դրական հատկանիշների գերազանցությանը: «Ներկայումս այս ժողովուրդը,- գրում է նա,- դեռևս պահպանում է իր նախնիների լավագույն ավանդույթները»²: Որպես բնորոշ որակներ, նա առաջին հերթին ընդգծում է հայերի անձնագոհությունը, հյուրընկալությունն ու հավատարմությունը՝ համարելով դրանք հայ ժողովրդի անբաժան արժանիքներ: Խուդաբաշյանը համոզմունք է հայտնում նաև, որ «այս ժողովուրդը դեռևս չի կատարել իր կոչումը և ամենևին էլ մոտ չէ իր մահվանը»³:

Գրքի առաջին բաժնում, որը կրում է «Հայաստանի աշխարհագրություն» խորագիրը, հեղինակը մանրամասն անդրադառնում է Հայաստանի բնաշխարհին ու վարչական բաժանմանը: Առանձին ենթաբաժիններով ներկայացված են Ուսաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի տարածքները: Միևնույն ժամանակ, Խուդաբաշյանը հարցը չի ներկայացնում զուտ աշխարհագրական տեսանկյունից, այլ դիտարկում է պատմության հետ սերտ կապի մեջ: Այս առումով, նրա շարադրանքը նորություն ու թարմություն էր հայագիտության մեջ: Աշխատության ներածականում նա գրում է «Առանց պատմության և աշխարհագրության միջև ամուր կապի և երկրի բնական հատկության բնորոշման, պատմական իրադարձությունները չեն կարող ներկայացվել անհրաժեշտ պարզությամբ ու հստակությամբ, որոնցում նրանք գտնվել են: Ուստի, որպես պատմության լրացում,-գրում է նա,- հարկ է սկզբում համառոտ ակնարկով անդրադառնալ Հայաստանի աշխարհագրական միջավայրին»⁴: Ջարգացնելով իր միտքը, հեղինակը հայոց պետականության դերի գնահատության հարցում դրսևորում է յուրովի մոտեցում.«Իր բնական դիրքի պատճառով Հայաստանին վիճակված չէր Ասիայի պատմության մեջ խաղալու այն դերը, որը հասու է եղել Ասորեստանին, Պարսկաստանին և արաբներին»⁵:

Խորացնելով հարցի քննությունը, Խուդաբաշյանը գտնում է, որ Հայաստանում այդպես էլ չի ստեղծվել կենտրոնացված ու միասնական պետություն: Հեղինակը դրա հիմնական պատճառը փնտրում է երկրի բնույթի աշխարհագրական դիրքի մեջ. «Այսպիսի անհարթ տեղանքում, որտեղ լեռները կարծես թե պատնեշ ու սահման էին, բաժան-բաժան արեցին ժողովրդին, իսկ վերջինս էլ չկարողանալով ամուր հաստատվել իր հողում և ստեղծել միասնական ու ուժեղ իշխանություն»⁶: Խուդաբաշյանն այնուհետև եզ-

¹ Նույն տեղում, էջ 398:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ III:

⁵ Նույն տեղում, էջ I:

⁶ Նույն տեղում:

րակացնում է. «Յեռավոր ժամանակներից սկսած, Հայաստանը պատմութեանը ներկայացել է որպէս մասնատված մի պետություն, գերագույն իշխանությունից անկախ ու մեկը մյուսից տարանջատված իշխանություններ: Այդպիսով, զրկված լինելով միասնականությունից և թուլանալով ներքին անկայունությունից, որի պատճառը նաև բնական դիրքն էր, հայոց թագավորությունները չդիմացան ներխուժումներին և ընկան օտարի տիրապետության տակ»: Այս միտքը նա ընդգծում է նաև գրքի երկրորդ մասի առաջաբանում, նշելով, որ «Յեռավոր ժամանակներից սկսած, հայ ժողովուրդը մշտապես գոյատևել է բաժան-բաժան և զարգացել է ինքնուրույնաբար»²: Այնուհանդերձ, խուղաբաշյանի կարծիքով, այս «աւերարեմասնութունները» նույնիսկ չեն կարող նսեմացնել հայոց պատմության դերն Ասիայի ընդհանուր տարեզրության մեջ, և որ նրա պատմության դասերն անգամ ունեն համամարդկային և համաշխարհային նշանակություն:

Հայոց պատմության քննական տեսությունը հեղինակը շարադրում է գրքի երկրորդ մասում, որը կրում է «Հայաստանի քաղաքական պատմությունը» խորագիրը: Խուղաբաշյանը հայոց պատմությունը շրջաբաժանում է վեց ժամանակահատվածների, ելնելով ոչ միայն դիմաստիական գործոնից, ինչը տիրապետող էր ժամանակի հայոց պատմության քննական տեսություններում, այլ նաև հայոց պատմության կարևոր իրադարձությունների ու երևույթների տրամաբանությունից: Այս ժամանակահատվածներից զատ, նա ավելորդ չի համարել առանձին բաժին մվիրել հայկական գաղթօջախների պատմությանը:

Խուղաբաշյանը գրքում մանրամասը քննարկում է հայ ժողովրդի ժագման մասին հայ և օտարագգի պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները: Նրանցում հեղինակն, իհարկե, նախորդների նման, նախապատվությունը տվել է Մովսես Խորենացուն: Չխորանալով հեղինակի ներկայացրած հին հայկական պետության պատմության մանրամասների մեջ, որը և կազմում է նրա պարբերացման առանձին փուլը, ասենք, որ հայոց պատմության այդ ժամանակահատվածը նա գրել է խորենացու «Հայոց պատմության» հիման վրա՝ չմոռանալով, անշուշտ, բարեխղճորեն տողատակում հիշատակել նրան /այս հանգամանքի վրա հարկ է ուշադրություն դարձնել- Յ.Յ. /: Դրա հետ մեկտեղ, Խուղաբաշյանն այստեղ մեջբերել ու քննարկել է նաև օտար աղբյուրների Յերողոտոս, Քսենոփոն, Դիոդոր Սիցիլիացի և ուրիշներ:

Հայոց պատմության երկրորդ և երրորդ շրջափուլերը Խուղաբաշյանն ամբողջությամբ մվիրել է Արշակունյաց թագավորության պատմությանը: Ընդհանուր առմամբ, նա բարձր է գնահատում Արշակունյաց թագավորության տարիները. «Արշակունիների օրոք Հայաստանը պարթևներից հետո, Յուսիս-արևմտյան Ասիայի ամենագրեղ ու ծաղկուն պետությունն էր: Այդ դիմաստիայի շատ թագավորներ անմահացրել են իրենց անունը բարեգործական ձեռնարկումներով՝ հողագործության, արդյունաբերության, առևտրի և գիտության հովանավորությամբ, և այն ամենով, ինչն ապահովում

¹ Նույն տեղում, էջ I-II:

² Նույն տեղում, էջ 76:

էր ժողովրդի բարեկեցությունը»¹: Գրքում մանրամասն ու հանգամանորեն ներկայացվում են Արշակունյաց ժամանակաշրջանի կարևոր դեպքերն ու գահակալները:

Հայոց պատմության պարբերացման չորրորդ ժամանակահատվածը 5-րդ դարի ազատագրական պատերազմներն են: Գրքում դրանք բարձր գնահատանքի են արժանացել. «Վարդան Մամիկոնյանն աչքի ընկավ բարեպաշտությամբ, հայրենիքի նկատմամբ ունեցած մեծ սիրով ու ռազմական գործի հմտությամբ: Հայերը, - շարունակում է նա,- որոնք բնությամբ խաղաղասեր էին, արձագանքեցին սպարապետ Վարդանի կոչին և զենքի դիմեցին: Հայոց բանակը շտապեց կանգնել նրա դրոշի ներքո»²: Հեղինակը բարձր է գնահատում նաև Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած ապստամբությունը, հանգամանորեն ներկայացնում է նվարասկում կնքված 484թ. հայ-պարսկական հաշտությունը: Բաժնի վերջում հուղաբաշյանը համեստորեն հայտնում է. որ «այս իրադարձությունների բոլոր մանրամասները նկարագրված են Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու և Ղևոնդի պատմության մեջ, որոնք այդ իրադարձությունների ժամանակակիցն էին»³:

Չայոց պատմության հինգերորդ շրջափուլը հուղաբաշյանի մոտ ընդգրկում է Բագրատունյանց թագավորության պատմությունը: Շարադրելով այդ պատմությունը, նա իրավացիորեն գտնում է, որ հայոց թագավորության կործանման գլխավոր պատճառը նրա մասնատումն ու տրոհումն էր առանձին թագավորությունների. «Տիրույթների այդպիսի բաժանումը և հաճախակի դարձած պատերազմները՝ այն էլ այնպիսի փոքր երկրում, ինչպիսին Հայաստանն էր,- գրում է նա,- նրա դժբախտության գլխավոր պատճառը դարձան և վերջացավ նրանով, որ բոլոր այդ թագավորները կորցրեցին իրենց անկախությունը և Հայաստանը նորից ընկավ օտարի լծի տակ»⁴:

հուղաբաշյանի պարբերացման վեցերորդ փուլը նվիրված է Կիլիկիայի հայկական պետության պատմությանը: Հեղինակը հաջորդականորեն ներկայացնում է Կիլիկիայի գահակալներին, առանձին դեպքերում՝ քննում և համեմատում է հայ և օտար պատմաբանների տեղեկությունները: Օրինակ, նա բավականին հաճախ է մեջբերում Կիլիկիայի նշանավոր պատմիչ Սմբատ Գունդստաբլին: Մեկ այլ տեղ, խոսելով Լևոն 6-րդի գահակալության տարիների մասին, վկայակոչում է իսպանացի պատմաբան Գիլ-Դավիթ Գոնսալեսին, որի պատմության մեջ տեղեկություններ են պահպանված Կիլիկիայի թագավորական տան վերջին ներկայացուցչի Մադրիդում գտնվելու մասին: Գրքում մեջբերված է նաև իսպանացի պատմաբան Գ. Բոֆարուլի աշխատությունում հրապարակված երկու նամակի բովանդակությունը, որոնց հեղինակն Արագոնի թագավոր Պետրոս 4-ն է: Նամակները գրված են 1380թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին: Նրանցից առաջինն ուղղված էր եգիպտոսի սուլթանին, իսկ երկրորդն իր ծովակալին՝ Լևոն 6-ի ազատագրությունն արա-

¹ Նույն տեղում, էջ 294:

² Նույն տեղում, էջ 307:

³ Նույն տեղում, էջ 308:

⁴ Նույն տեղում, էջ 311:

գացնելու համար: Հետաքրքրական է նաև հետևյալ քաղվածքը, որը Խուդաբաշյանը կատարել է Յուվինալ Ուրսինսկու՝ «Չարլզի պատմությունը» գրքից. «Հայոց թագավորը,- գրում էր հեղինակը,- երկար ժամանակ ապրելով Ֆրանսիայում, վարում էր բարոյական ու առաքինի, ազնիվ և քրիստոնյային վայել կյանք... Նրա թաղմանը ներկա էին թագաժառանգներ և բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաներ..... Շատերն էին սգում նրա մահը գնահատելով նրա առաքինի կյանքը»¹:

Խուդաբաշյանն առանձին ենթաբաժնով ներկայացնում է նաև հին Հայաստանի նշանավոր քաղաքները, անդրադառնում է դրանց հիմնադրման պատմությանը, տալիս է այդ քաղաքների մանրամասն նկարագրությունը:

19-րդ դարի հայագիտական գրականության մեջ մի հետաքրքիր միտում է նկատվում. հայոց պատմության ընդհանուր շարադրանքին զուգահեռ՝ անդրադարձ է կատարվում խոշորագույն տեղություններում հայերի ծավալած գործունեությանը: Խուդաբաշյանի մոտ ևս հանգամանորեն ներկայացված է եվրոպական և ասիական երկրներում հայերի ծավալած գործունեությունը:

Մեր կարծիքով, որոշակի դրական միտումով հանդերձ, Խուդաբաշյանը գերազնահատում է վաճառականության դերը գաղութաբլանակ հայության որոշ շերտերի հարաբերական բարեկեցության խնդրում: Նա, կարելի է ասել, ավելորդ ոգևորությամբ է մեջբերում Պար Մորերի² այն միտքը, թե «արևելքի բոլոր ժողովուրդներից և հնարավոր է, ողջ աշխարհի, հայերն ամենից ընդունակն են առևտրի մեջ»³: Եվ այնուհանդերձ, բաժինն ամբողջությամբ վերցրած, կարելի է հաջողված համարել, քանի որ իրականն ու ճշմարիտը գրքում գերակայում է: Ասենք, թեկուզ արևմտահայերի մասին բնութագրությունում. «իրենց նվիրելով հողագործությանը, արվեստին և արհեստներին, նրանք, միևնույն ժամանակ, իրենց ձեռքն են կենտրոնացրել Ասիական թուրքիայի համարյա ողջ ցամաքային առևտուրը: Հայերի ձեռքում է կենտրոնացած նաև դրամական ողջ շրջանառությունը, դրամահատությունը և կառավարությանը ենթակա գործարանները: Կ. Պոլսի լավագույն ոսկերիչները, արծաթագործները, գեղագիրները, որմնադիրներն ու հյուսները մեծամասամբ հայեր են»⁴:

Մյուս կողմից, Խուդաբաշյանը չափից ավելի լավատես էր արևմտահայերի հետագա ճակատագրի խնդրում և շատերի նման, նա ևս - հավատում էր մեծ տեղությունների միջանտությանը. «Կարելի է հուսալ,- գրում է նա,- որ եվրոպական տեղությունների միահամուռ ուժերի շնորհիվ, կբարելավվի թուրքիայում ապրող քրիստոնյաների ու հայերի դրությունը, և նրանք վերջապես դուրս կգան ներկայիս հոգևոր ու հասարակական անկումից»⁵:

¹ Նույն տեղում, էջ 383:

² Պար Մորերը «Ճանապարհորդություն Պարսկաստան, Հայաստան և Փոքր Ասիա» գրքի հեղինակն է:

³ Նույն տեղում, էջ 399:

⁴ Նույն տեղում, էջ 400:

⁵ Նույն տեղում:

Հայագգի հայագետն իր աշխատանքում, անշուշտ, կարևոր տեղ է հատկացնում հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությանը: Խուդաբաշյանը հստակ նշում է, որ իր այս ուսումնասիրության նպատակներից մեկն էլ հայ-ռուսական հարաբերությունների ու կապերի խորացմանը նպաստելն է: «Ռուսների ներածին չափով, - գրում է նա, - ինչպես Ռուսաստանում ապրող հայերի, այնպես էլ ռուս ընթերցողների մեջ համագործակցությունը խորացնելու ցանկությունը պատճառ դարձավ այս գրքի լույսընծայման համար»¹: Շարադրանքում մի անվերապահ համակրանք կա դեպի Ռուսաստանը, և հեղինակը դա չի թաքցնում:

Ուստի, համեմատելով պարսկական և ռուսական տիրապետությունները, Խուդաբաշյանը գտնում է, որ 1828 թվականից սկսած զգալի փոփոխություններ կատարվեցին հայերի կյանքում: «Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելով, հայերն ապրեցին ավելի ապահով և բարեկեցիկ կյանքով: Այդ անվերապահ համակրանքն էլ, ի վերջո, հեղինակին բերում է որոշ ծայրահեղությունների: Այսպես, նա ակնհայտ չափազանցում է, երբ գրում է, թե «Ռուսաստանում հայերն օգտվում են ամենալայն իրավունքներից ու արտոնություններից: Նրանց կարելի է տեսնել քաղաքացիական կանոնադրման բոլոր բնագավառներում»²: Գրքում մանրամասն ու հանգամանորեն ներկայացված են հայ այն գործիչները, որոնք բարձր դիրքի են արժանացել ռուսական արքունիքում: Դազար Քրիստափորով, Վասիլ Բեիբութով, Մովսես Արղության-երկայնաբազուկ, Վալերիան Մադաթով, Ավան Յուզբաշի, Լազարյաններ, Հովհաննես Աբամելիք / հրետանու զեներալ, ղեկավարել է Պետերբուրգի և Կիևի զինանոցները/, զեներալ Դավիթ Դեյանով և Իվան Գասպարով /գաղտնի խորհրդական/, Իվան Սուսբատով /պետական խորհրդական/, Հովհաննես Մանուկ բեյ /պետական խորհրդական/, Պավել Մելիքով³, Հովհաննես Դեյանով /Դավիթ Դեյանովի որդին, գաղտնի խորհրդական, Պետերբուրգի ուսումնական օկրուգի հոգաբարձու/, զենեռալ-լեյտենանտ, Դավիթ Հախվերդով, զենեռալ-մայոր Պավել Արապետով⁴, զենեռալ-մայոր Սկրտիչ Գալուստով /պետական խորհրդական/ և ուրիշներ⁵: Ինչպես նկատում ենք, Խուդաբաշյանի բերած անուններից ոչ բոլորն են հայտնի մեր պատմագիտությանը, և այդ առումով, նրա աշխատությունը որոշակի ճանաչողական արժեք ունի:

Խուդաբաշյանը հանգամանորեն անդրադարձել է նաև հայկական

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Վերջինիս է նվիրված Լազարյանների տպագրած «Տեղեկություններ Պավել Մելիքովի կյանքի մասին» գրքույկը, որում ներկայացված է զենեռալ-մայոր Պ.Մելիքովի կենսագրականը: Նրանում հայտնվում, որ նա եղել է մեծ բարերար և իր միջոցներով հայ մանուկների համար քացել է մի քանի մանկատներ:

⁴ Վերջինիս որդին՝ Ի.Պ. Արապետովն նույնախ բարձր դիրքի է արժանացել ռուսական արքունիքում, եղել է տարածքային նախարարի գրասենյակի տնօրենը «խելացի մարդ, պաշտոնական փաստաթղթերի փորձառու խմագիր»- այսպիսի գնահատականի հանդիպեցինք նրա մասին «Русская старина» ամսագրում. / 1880, հ.11, էջ 387/:

⁵ Նույն տեղում, էջ 404-405:

գաղթօջախներին, ներկայացրել նրանցում ապրող հայերի վիճակագրությունն ու զբաղմունքը: Հեղինակն, անշուշտ, իրավացի է, երբ գտնում է, թե հայերի գաղթն այս կամ այն երկիր կատարվել է հարկադրաբար, և որ. «Հայերը մշտապես պահպանել են կապվածությունը իրենց հայրենի օջախի նկատմամբ»¹: Այս ամենից հետո, սակայն, խուղաբաշյանը հետագայում, շարունակելով քննարկել հարցը, ընկնում է հակառակ ծայրահեղության մեջ և հարցին սխալ բացատրություն է տալիս: Նրա կարծիքով, հայերի գաղթին ընտելանալու գործում վճռական դեր է խաղացել քրիստոնեության ընդունումը. «Ժողովրդի բարոյական կեցությունը նույն ժամանակ էլ ուժեղ ձևփոխության ենթարկվեց... հայերը հետևելով քրիստոնեության եղբայրության օրենքին, հեշտությամբ դարձան կոսմոպոլիտ / - Հ.Հ./: Նրանք առանց դժվարության հեռացան իրենց ծննդավայրից... գտնելով, որ ավելի լավ էր հեռանալ հայրենիքից, քան պաշտպանվել հայրենի երկրում»²: Անշուշտ, խուղաբաշյանն այս հարցում խոցելի է:

Հայկական գաղթօջախների հարցում խուղաբաշյանի համակրանքը ևս անվերապահորեն ռուսահայ գաղթօջախի կողմն է: Նա գտնում է, որ եվրոպական երկրներում սփռված հայության համեմատ, Ռուսաստանում հաստատված հայությունն արժանացել է իրավաքաղաքական որոշակի արտոնությունների. «Ռուսաստանում ապրող հայերն են միայն, որ երջանիկ են, ամձեռնամխելի, պահպանում են իրենց ազգությունն ու հավատը... Ռուսական կառավարությունը հայրական հոգատարություն է ցուցաբերում հայերի նկատմամբ՝ չխնայելով իր թոշակները, արտոնություններն ու ազնվականական կոչումները»³: Իհարկե, խուղաբաշյանին այստեղ հասկանալ կարելի է. գրել և մտածել է որպես ռուսական պետական պաշտոնյա, որպիսին ինքն էր: Սակայն դա չէ կարևորը: Պատմագիտության մեջ տարածված կարծիք է, թե փոքր ժողովուրդների նկատմամբ Ռուսաստանի ազատագրական առաքելությունը, առաջին հերթին, հիմնավորել են ռուսական պաշտոնական պատմագրության ներկայացուցիչները: Համոզվածությամբ ենք ասում և որքանով նկատում ենք՝ ոչ միայն: «Ազատագրական առաքելության» տեսակետի ամենից ջերմ պաշտպանները, որքան էլ փաստ է, նաև հայ հեղինակներն էին: Հեռու չգնանք. «Այդ ժամանակից սկսած, - գրում է, օրինակ, խուղաբաշյանը, - Հայաստանի ճակատագիրն ամուր կերպով կապվեց Ռուսաստանի հետ և նրա բարեկեցությունը, որին նրանք չէին կարող հասնել սեփական ջանքերի շնորհիվ և ոչ մի երկրում»⁴: Իր տեսակետը հավաստելու համար, խուղաբաշյանը վկայակոչում է հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության հիշարժան դրվագները, առավելապես ընդգծելով, իհարկե, այդ պատմության շահեկան պահերը:

Այս առումով, ավելորդ չէ նշել, որ խորհրդային տարիներին և հատ-

¹ Նույն տեղում, էջ 383:

² Նույն տեղում, էջ 383:

³ Նույն տեղում, էջ 394:

⁴ Նույն տեղում, էջ 412:

կապես ետպատերազմյան տասնամյակներում, հայ-ռուսական հարաբերությունների և Ռուսաստանի հայկական գաղթօջախների պատմությանը նվիրված փաստալից ու մանրախույզ բազմաթիվ ուսումնասիրություններն, իրենց հերթին, վկայում են հուղաբաշյանի այս հարցում ունեցած հայաքցների ճշմարտացիությունը:

Խուղաբաշյանը գրքում հանգամանալից անդրադառնում է նաև հայկական մշակույթի հարցերին և ճշմարիտ մեկնաբանություններ է տալիս. «քաղաքական ծանր ցնցումներն ու հեղաշրջումները,- գրում է նա,- որին ենթարկվեց հայոց պետությունն իր գոյության ժամանակաընթացքում, չկարողացան հայերի մեջ կոտրել ստեղծագործական տաղանդի ուժը և Հայաստանը թուրք ժամանակներում ներկայանում է իր պատմիչներով, որոնք արժանի են գիտական աշխարհի լուրջ ուշադրությանը... Հին Ասիայի պատմության շատ հարցեր լրացվում են բացառապես նրանց շարադրանքների շնորհիվ»: Հեղինակը հատկապես բարձր է գնահատում Լազարյան, Ներսիսյան և Աղաբաբյան դպրոցների խաղացած դերն այդ խնդրում և հանգամանորեն ներկայացնում է 19-րդ դարի նշանավոր այդ կրթօջախների գործունեությունը: Եվ ընդհանրապես, բնութագրելով հայոց մշակույթի օջախները, Խուղաբաշյանն ընդգծում է հին ժամանակներից սկսած նրանց զարգացած լինելու հանգամանքը. «Խորը հնադարում, երբ դեռ Հռոմը նոր-նոր էր բարձրանում խրճիթներից,- գրում է նա,- լուսավորությունը և այնպիսի արվեստներ, ինչպիսիք էին ճարտարապետությունն ու քանդակագործությունը, Հայաստանում արդեն զգալի առաջընթաց էին ապրում: Հայոց երկրում լիուլի են եղել ցորենը, գարին, վուշը, բրինձը, գինին, զարգացած էր անասնապահությունը»²:

Խուղաբաշյանը հայկական մշակույթի աննախադեպ զարգացումը, անտարակույս, կապում է հայոց գրերի գյուտի հետ. «Մեսրոպ Մաշտոցի վերադարձից հետո,- գրում է նա,- Սահակ Պարթևի գլխավորությամբ Հայաստանում կազմավորվեց գիտական ընկերություն: Այդ ընկերությունը թարգմանեց Աստվածաշունչը: Փիլիսոփայական, բնագիտական, կենսագրական և պատմական բնույթի բազմաթիվ գործեր թարգմանվեցին հունարենից, լատիներենից և այլ լեզուներից: Այսպիսով, հինգերորդ դարը դարձավ հայոց մշակույթի ոսկե դարը»³:

Խուղաբաշյանը հայագիտության մեջ մի կարևոր նորամուծություն էլ ունի: Ի տարբերություն դարաշրջանի հայագետների, որոնք հայոց պատմության ընդհանուր շարադրանքում բավականին համառոտ են անդրադարձել հայ եկեղեցու պատմությանը, նա առաջինը ռուս ընթերցողին հանգամանորեն ներկայացրեց հայ եկեղեցու ամբողջական պատմությունը, Գրիգոր Լուսավորչից սկսած մինչև իր օրերը: Ընդ որում, հայ եկեղեցու պատմությանը հեղինակն անդրադառնում է ոչ թե առանձին դրվագներով, այլ հարցը ներկայացնում է ամբողջական ձևով:

¹ Նույն տեղում, էջ II:

² Նույն տեղում, էջ 285:

³ Նույն տեղում, էջ 304:

Խուղաբաշյանն իրավացիորեն հայ եկեղեցու պատմությունը դիտում է որպես «ազգի պատմությունն ամբողջացնող կարևոր բաղադրամաս»¹: Բարձր գնահատելով հավատի համար հայ ժողովրդի մղած պայքարը՝ նա գրում է.«Չնայած Չայաստանը մշտապես ստիպված է եղել զիջել Արևելքի նվաճողների զենքի ուժին և կորցնել իր անկախությունը, սակայն հայը երբեք չի կորցրել իր հավատն ու աստվածապաշտությունը: Ռոռչ ժամանակով միայն խոնարհելով իր գլուխը հաղթողների առջև, նույն ժամանակ էլ հայը վերականգնել է իր անկախությունը և ավելի հաստատուն դարձել իր հավատի մեջ»²: Դեղինակը գտնում է, որ մինչև քրիստոնեության ընդունումը, հայերն առավելապես կապված են եղել Պարսկաստանի հետ, սակայն քրիստոնեության ընդունումը փոփոխություն առաջ բերեց հայերի քաղաքական կողմնորոշման հարցում և նրանք հակվեցին դեպի Բյուզանդիան: «Այդ պահից սկսած,- գրում է նա,- պարսից տիրակալները բազմիցս փորձեցին հայերին ետ պահել իրենց հավատքից, սակայն ապարդյուն»³:

Խուղաբաշյանը հայ ժողովրդին դասում է աշխարհի կրոնասեր ժողովուրդների շարքը և հաստատում, որ ոչինչ չի կարողացել նրան ետ պահել իր հավատից. «Գաղթերը, պատերազմներն ու հալածանքները և ամեն տեսակ չարչարանքները,- գրում է նա,- բազմիցս ճնշել են հայ ժողովրդին, սակայն ո՛չ ճակատագրի փոփոխությունները և ոչ էլ նոր ժողովուրդների հետ մերձեցումը, չեն ազդել հայերի՝ կրոնի հանդեպ ունեցած նվիրվածության վրա... Ռէր էլ որ գտնվել են հայերը, նրանք մշտապես կապված են եղել իրենց նախնիների հավատի հետ և ամենուրեք պահպանել են հայ եկեղեցու սովորույթներն ու ավանդույթները»⁴: Հանգամանորեն ներկայացնելով հայ եկեղեցու պատմության մանրամասները, Խուղաբաշյանը այստեղ էլ չի մոռանում գովեստի խոսքեր ուղղել ռուսաց կայսրությանը. «Հայ ժողովուրդը և հոգևորականությունը մշտապես ենթարկվել են մի կողմից Պարսկաստանի, մյուս կողմից Թուրքիայի հալածանքներին... Անհավատների դեմ պայքարում հայերի միակ պաշտպանը Ռուսաստանն էր»⁵:

Խուղաբաշյանի ուսումնասիրության արդյուրագիտական հենքը բավականին հարուստ է: Աշխատության ներածականում նա բարեխղճորեն նշում է այն արդյուրներն ու գրականությունը, որոնցից օգտվել է: Այսպես, աշխարհագրական բաժինը Խուղաբաշյանը շարադրել է Փարիզի Արևելյան ակադեմիայի անդամ Գ.Բորեյի «Արմենիա» աշխատության հիման վրա. «Այդ շարադրանքը,- գրում է նա,- ունի այն արժանիքը, որ նրա հեղինակը չխորանալով մանրուքների մեջ, կանգ է առել կարևոր իրողությունների վրա և դրանք նկարագրում է բացառապես այն կողմերով, որոնք առավել կարող են հետաքրքրել մեծաքանակ ընթերցողներին»⁶: Խուղաբաշյանը, միաժամանակ, զգուշացնում է, որ ինքն ամեն ինչ չէ, որ ճշմարիտի տեղ է ընդունել և չի

¹ Նույն տեղում, էջ VI:

² Նույն տեղում, էջ 76:

³ Նույն տեղում, էջ 384:

⁴ Նույն տեղում, էջ 127:

⁵ Նույն տեղում, էջ 130:

⁶ Նույն տեղում, էջ IV-V:

սահմանափակվել միայն պարզ թարգմանությամբ, այլ կարողացել է այնտեղ նշված աղբյուրները, անհրաժեշտ ուղղումներ կատարել տեքստում, ճշգրտել հատկապես հայկական անուններն ու տեղանունները:

Ուսումնասիրության պատմական մասը Խուդաբաշյանը շարադրել է գլխավորապես հայկական աղբյուրների հիման վրա: Սակայն հեղինակը չի սահմանափակվել միայն հայ պատմիչների շարադրանքով և որպես «լրացուցիչ գրականություն,- ինչպես ինքն է նշում,- օգտվել է իր ժամանակի ռուսական մանուլի հրատարակումներից», որոնցից նա բազում քաղվածքներ է կատարել: Խուդաբաշյանն աղբյուրների ցանկում նշում է նաև Փարիզում լույս տեսած Շահնազարյանի «Հայաստանի պատմության ուրվագծեր» աշխատությունը, որը, սակայն, հեղինակն օգտագործել է որոշ վերապահումներով: Գրքում լայն քննարկման է արժանացել նաև ֆրանսիացի հայագետ Սեն-Սարտենի «Հիշատակարան Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» աշխատությունը: Վերջինիս մասին Խուդաբաշյանը գովեստով է խոսում՝ նշելով, որ այդ աշխատությունն ավելի է համապատասխանում իր հավակնություններին:

Ուսումնասիրության գրականության բաժնի համար գլխավոր աղբյուր է ծառայել հայտնի մխիթարյան, Սուքիաս Սոմայյանի «Հայ գրականության պատմության ուրվագծեր» աշխատությունը, որը հրատարակվել էր 1829թ. իտալերեն լեզվով Վենետիկում: Ընդհանրապես, չի կարելի մեղադրել հեղինակին՝ աշխատանքում արծարծված այս կամ այն հարցի անկատարության մեջ, քանի որ, ինչպես ինքն է գրում ներածականում, արել է այն, ինչը հասանելի է եղել իր ուժերին¹:

Խուդաբաշյանի գրքի երրորդ բաժինը թեպետ կրում է «Հայոց լեզվի մասին» խորագիրը, սակայն ամբողջովին նվիրված է հայոց պատմությանն ու հայ գրականությանը: Հայագիտական առումով, այն ևս կարելի է հաջողված համարել: Սկզբում Խուդաբաշյանն ափսոսանք է հայտնում, որ քրիստոնեության ընդունումն իր հետ բերեց նաև բացասական հետևանքներ. «ոչնչացվեցին հեթանոսական մշակույթի բարձրարժեք նմուշներ: Այդ պատճառով է, որ մեզ հայտնի են միայն քրիստոնեական Հայաստանի մշակութային արժեքները»²: Խուդաբաշյանն այդ հանգամանքով է բացատրում նաև այն փաստը, որ Հայաստանի հին շրջանի պատմությունն ուսումնասիրելիս, ինքն ստիպված է եղել դիմելու նաև օտար պատմիչներին: Ուստի, մի ամբողջ բաժին նվիրել է օտարագծի այն պատմաբանների աշխատությունների քննարկմանը, որոնք անդրադարձել են հայոց պատմությանը: Հեղինակը հիշատակում է վերջին չորս հարյուրամյակներում հրատարակված հայագիտական նշանավոր հրատարակությունները: Հայ գրականությանը նվիրված բաժնում նա հանձնաճանրեն ներկայացնում է նաև հայ մշակույթի երախտավորներին՝ Սեբրոպ Մաշտոցից ու Խորենացուց սկսած՝ մինչև Մխիթարյաններ, Սիբայել Չամչյան... և այսպես, մինչև 19-րդ դարի կեսերը:

Ավարտելով Ալ. Խուդաբաշյանի գրքի մասին մեր ասելիքը, հարկ

¹ Նույն տեղում, էջ VIII:

² Նույն տեղում, էջ 417:

ենք համարում շոշափել մի կարևոր հարց ևս: Պատմագիտության և բանասիրության մեջ, Խուդաբաշյանի գրքի առնչությամբ հաճախ թմբկահարվել է Միքայել Նալբանդյանի կրթոտ գրախոսականը: Ուսումնասիրողներից ումանք, առանց հիմնավոր ծանոթանալու Խուդաբաշյանի գրքի բովանդակությանը, տիրապետող գաղափարախոսության միտումներին ընդառաջ, անվերապահորեն հաստատել են հեղափոխական-դեմոկրատի տեսակետներն ու կարծիքները: Գիրքը քննելու ժամանակ մենք այս հարցին մտացածին չանդդարձանք, քանի որ մեր ուսումնասիրողներից, թերևս, քչերը գիտեն, որ Միքայել Նալբանդյանի այդ քննադատությունը վերաբերում է միայն Խուդաբաշյանի եկեղեցու պատմությանը նվիրված բաժնին: Խնդրի մեջ հստակություն մտցնելու, և որ ամենից կարևորն է, ճշմարտությունն ասելու մղումով էլ, թերևս, սկսենք Նալբանդյանի դիտողություններից. «Երբ առաջին անգամ երևեցավ պ. Խուդաբաշյանի գիրքը,- գրում է նա,- մենք հարկադրվեցանք կարդալ նորան ակամա, ակամա կարդում էինք, հառաջուց ճանաչած լինելով պարոնի թե հայագիտության և թե այլ բաների մասին ունեցած տեղեկության չափը: Եվ մեր ընթերցանության հետևանքը հաստատեց մեզ, որ իրավունք ունեինք չկարդալու հոժարությամբ և արտոժանքով մի այդպիսի գրված»¹:

Նալբանդյանն այնուհետև շարունակում է. «Ավելորդ է նաև ընդդեմ զինվորվի մի աշխատության, որ յուր չնչին կարծիքները ևս այս կամ այն տեղից /օրագրերից և լրագրերից/ մուրացած տեղեկությունքը և հայացքը հաստատելու համար, աղճատում էր պատմական իրողությունքը և զրպարտում էր այնպիսի մարդիկ մեր երևելի հայրապետներից, որոնց և ոչ կոշիկների խրացը արժանի էր լուծանել»²: Եվ ապա՝ «Բայց ինչպես չբողոքենք այն զրպարտությունների ընդդեմ, որ պարոնը ժողովում է մեր երանելի և սուրբ նախահարց գլխին, որպիսիք էին սուրբ Պարթևը, սուրբ Մովսես Խորենացին և սուրբ Ներսես Շնորհալիքն»³- չենք կարծում,- շարունակում է իր միտքը Մ.-Նալբանդյանը,- թե պ. Խուդաբաշյանի ցանկությունը եղած լինի ընկնել հայ մատենագիրների կարգը, եթե այդպես լիներ, ապա նորա աշխատությունքը պիտի լինեին հայերեն և հարկավորապես այլ կերպարանքով և այլ ոգով. թողնում ենք, որ ներկայումս մի փոքր ավելի բան հարկավոր է հայ մատենագիրին, քան թե ուներ պ. Խուդաբաշյանը»⁴:

Եվ վերջապես, Նալբանդյանի վերջին լուրջ դիտողությունը. «մի գործ, որ հառաջբանից մինչև վերջը պատկերացնում է մի անկարգություն, մի զարհուրելի քաոս, որպիսի հագիվ թե եղած է տիեզերքի արարչագործութենից հառաջ: Շատ ենք ցավում, որ իբրև հիշատակագիր, մի փոքր մերկանդամ հարկադրվեցանք ցույց տալ պ. Խուդաբաշյանին ճշմարտության երեսը, գուցե թերևս դրողելով նորա սեփական կարծիքը յուր /օգտակար անվա-

¹ Տես՝ Միքայել Նալբանդյան, ԵԼԺ, հ.3, Երևան, 1982, էջ 204:

² Նույն տեղում, էջ 204-205:

³ Նույն տեղում, էջ 207:

⁴ Նույն տեղում, էջ 205:

նած/ գործի մասին»¹:

Անտարակույս, 19-րդ դարի յուրաքանչյուր հայագիտական գործ, սկսած Գլինկայից, Արզանովներից և վերջացած Խուդաբաշյանով և մյուսներով, բոլորի գործերն էլ, առանց բացառության, պատմական դեպքերի ու դեմքերի նկարագրության ու զնահատության հարցում, խոցելի տեղեր ունեն: Սակայն այս ամենով հանդերձ՝ անդրադառնալ, գրքեր գրել և օտարներին ծանոթացնել հայոց պատմությունը, նրա առանձնահատկություններն ու ներդրումները, և այն էլ 19-րդ դարի կեսերին, երբ դեռ նոր-նոր էր բարձրանում հայոց տուևը, ուստի մոռացված ու բզկտրված Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին ծայն բարձրացնելը, անշուշտ, պետք է զնահատել: Սա՝ մեր կարծիքն է: Եվ ով կմտածեր, որ ռուս ռազմական պատմաբան Լիկոլայ Դուբրովինն իր ուսումնասիրությունների համար քաղվածքներ կընտրեր մի գրքից /խոսքը Жязвь Артемия Арапатского, урожавца селевия Вагаршапат...СПб, 1813, գրքի մասին է-Ֆ.Յ./, որը չէինք ասի, թե մեր պատմաբանների կողմից առանձնակի ուշադրության է արժանացել²: Հասկանալի է, որ հարցն առաջին հերթին նրա ռուսերեն թարգմանության մեջ է, եթե ոչ միայն:

Անշուշտ, իր քննադատական դիտողություններում Սիքայել Նալբանդյանն անկեղծ էր, սակայն լիովին արդարացի էր, թե՛ ոչ, այլ հարց է: Ուստի, մերօրյա ժողովրդավարության և բացախտության ժամանակաշրջանում, 19-րդ դարի ռուս և հայ հեղափոխական գործիչների արմատական դատողությունները, պատմաբանների կողմից իրավացիորեն պետք է վերապահությամբ ընդունվեն: Ասենք, հենց նույն Սիքայել Նալբանդյանի բացասական կարծիքը Գաբրիել արքեպիսկոպոս Այվազովսկու մասին և այլն³:

Չպետք է մոռանալ նաև, որ Խուդաբաշյանները, Արզանովներն ու Գլինկաները ժամանակի շառավղից դուրս չէին կարող լինել և պետք է գրեին այն նյութը, որը հնարավոր կլիներ անցկացնել ցարական դաժան գրաքննության պայմաններում: Մյուս կողմից, եթե ժամանակի հայագիտական գործերին նայենք Նալբանդյանի սոցիալական ժայռահեղ խստապահանջության տեսանկյունից, ապա այդ պահանջներին չեն կարող բավարարել վերոհիշյալ գրեթե բոլոր հեղինակները:

Այնուհանդերձ, հետևենք, մի կողմից՝ Նալբանդյանի քննադատականներին, մյուս կողմից, նույն հարցերի առնչությամբ Խուդաբաշյանի շարդդանքին: Այսպես, Նալբանդյանը գրքի հեղինակին մեղադրում է նրանում, որ հաճախ բացասական կարծիք է հայտնել «ժողովրդի համար սրբություն դարձած կաթողիկոսների մասին»: Ուշադրության ընթերցելով Խուդաբաշյանի գործը, մենք այդպես էլ այդ կաթողիկոսների մասին բացասական կարծիքի չիանդիպեցինք: Ակսենք, հենց Ներսես Շնորհալուց, որին Նալբանդյանը հաճախակի է հիշատակում իր քննադատականում: Ներսես կաթողիկոսի գործունեությանը Խուդաբաշյանն անդրադառնում է Հռոմկլայի

¹ Նույն տեղում, էջ 219-220:

² Шу' Военный сворник, 1874, т.156, с.159.

³ Шу' վ. Ա. Միքայելյան, Դրիմահայոց պատմություն, Երևան, 1989, էջ 302-336:

ժողովի կապակցությամբ, որտեղ ինչպես հայտնի է, դրվել էր հունական եկեղեցու հետ միության հարցը: Հեղինակը մանրամասն ու համգամանորեն /էջ 216-279/ անդրադառնում է ժողովին նախորդած և հետագա դեպքերին, թե ինչպիսի միջոցների էր դիմում կայսրությունը՝ Ներսեսին հունական եկեղեցին թեքելու համար: Այս ամենից հետո, Խուդաբաշյանը գրում է. «Մինչդեռ, երբ նորից վերսկսվեցին հոգևոր ժողովի նիստերը, Ներսեսը չէր դադարում պաշտպանել հայոց եկեղեցու դավանանքը ավելի մեծ համառությամբ, և ոչինչ չէր ուզում որոշել ինքնուրույն հետաձգելով բոլոր քննարկումները մինչև նախատեսվող հոգևոր մեծ ժողովը»¹: Իսկ Նալբանդյանը գրում է, թե՛ «յուր ներկա աշխատության մեջ /Խուդաբաշյանը- Հ.Հ./ նկարագրում է Ներսես Շնորհալուն, որպես մի երկդիմի մարդ, յուր ազգը խաբող, հունական օգուտը պաշտող և ավելի հույն քան թե հայ»²: Եվ այդ այն պարագայում, երբ Շնորհալու մասին Խուդաբաշյանի մոտ կարդում ենք. «Հայ ժողովրդի կողմից Ներսես Կլայեցին իր բնութագրի և ստեղծագործականության համար կոչվեց Շնորհալի, այսինքն՝ բարեբար և իր սրբացած կյանքի համար դասվեց հայոց եկեղեցու սրբերի շարքը Հայաստանը նրանով կորցրեց իր երկրորդ Լուսավորչին»³: Ուստի, դժվար է համաձայնել Նալբանդյանի այն բնութագրի հետ, որը վերագրում է Խուդաբաշյանին Ներսես Շնորհալու հարցում:

Խուդաբաշյանը միևնույն վերաբերմունքն է դրսևորել նաև մյուս կաթողիկոսների հարցում: Այս քաղվածքը Ներսես Աշտարակեցուն նվիրված հատվածից է. «Ներսեսը,- գրում է նա,- Կովկասը թողեց 1828 թվականին: Սակայն նրա սխրանքների հիշողությունը, եկեղեցու և ժողովրդի համար կատարած գործերն անմոռաց կերպով ապրում էին նրա հայրենակիցների սրտերում: Ողջ հայ ժողովուրդը միաձայն հաստատում էր, որ քանի կենդանի է Ներսեսը, չկա ուրիշ մեկը, որը կարող է նրան փոխարինել»⁴: Այստեղ էլ մեր ընթերցողի ուշադրությունը պիտի շեղենք: Շեղումն էլ, մեր կարծիքով, անեական չէ. մատենադարանում Լազարյանների արխիվն ուսումնասիրելիս, մեր ուշադրությունը գրավեց ռուսական «Сынъ отечества» թերթում զետեղված մի հոդված՝ «Правда веспристрастного Армянина о второй части последнею сочинения А.Н.Муравьева §Грузия и Армения» վերնագրով: Տողատակում մեր ուշադրությունը գրավեց արված հետևյալ ծանոթագրությունը. «Сынъ отечества»-ն իր ընթերցողներին արդեն ծանոթացրել է այս հետաքրքիր հրատարակության մասին: Սակայն աշխատության մասին անկողմնակալ ու արդարացի գնահատական կարող է տալ միայն մի մարդ, որն, իրավմամբ, ընդունված է մեզանում և իրապես տիրապետում է հայ եկեղեցու պատմությանը. այդ հարցում նա հեղինակություն է: Խոսքը Ալեքսանդր Մակարևիչ Խուդաբաշյանի մասին է /ընդգծումը մերն է՝ Հ.Հ./: Նրա «Исторические памятники вероучения Армянской церкви» գիրքն իր ժամանակին հրատարակվել էր՝ պարզաբանելու և ուղղելու մեզանում հարցի մասին եղած սխալ պատկերա-

¹ Տե՛ս՝ Մ.Նալբանդյան, ԵԼԺ, հ.3, էջ 217:

² Նույն տեղում, էջ 246:

³ Տե՛ս Խուդաբաշյան, նշված աշխատությունը, էջ 220,252:

⁴ Նույն տեղում, էջ 171-172:

ցումները: Չեր ուշադրությանը ներկայացվող այս քննադատական գրախոսականը, կարծում ենք, օգտակար կլինի գրքի հեղինակի համար»: ¹ Ծանոթագրությունն ստորագրել էր թերթի խմբագիրը:

Հարկ չհամարելով անդրադառնալ գրեթե 11 էջի հասնող այս գրախոսականի բուն նյութին, ուղղակի հաստատենք, որ Խուդաբաշյանը մեկ առ մեկ մանրամասնում ու բացատրություններ է տալիս Ա. Մուրավյովի գրքում հայ եկեղեցուն վերաբերող վրիպումներն ու սխալները, ներկայացնում ու բնութագրում է մեր եկեղեցու ծիսակարգն ու արարողությունները: Ուրեմն ի՞նչ է ստացվում. ռուսական հեղինակավոր թերթը տպագրում է հայ եկեղեցու պատմությանը քաջատեղյակ մարդու 11 էջանոց կարծիքը, իսկ ահա Նալբանդյանի կարծիքով, Խուդաբաշյանը գլխիվայր է ներկայացրել հայ եկեղեցու պատմությունը: Կարծում ենք, այստեղ ևս մեկնաբանելու կարիքը չկա: Չենք մեկնաբանում նաև Խուդաբաշյանի գրքից բերված քաղվածքների առկայությունը, որին մենք հանդիպեցինք ռուս պատմաբան Վիկտոր Աբազայի «Հայոց պատմությունում» ²:

Համաձայնվել չի կարելի նաև Ս. Նալբանդյանի քննադատական մյուս դրույթների հետ, երբ նա Խուդաբաշյանի աշխատանքը համարում է պարբերականներից քաղված, փաստերն աղավաղած քառսային մի գործ: Այստեղ ևս կցանկանայինք մի կարևոր հավելում կատարել: Հրապարակի վրա եղած գրականության մեջ, մասնավորապես բանասիրական գիտությունների դոկտոր է. Հակոբյանի «Հայագիտությունը Ռուսաստանում /բանասիրության հարցեր/» արժեքավոր աշխատության մեջ, հեղինակը քննելով այս հարցը, գրում է. «Խուդաբաշյանի գիրքը պատմական տեսակետից կարելի է, այդպիսով /այսինքն՝ քանի որ Ս. Նալբանդյանը «ջախջախել» է Հ.Հ./ համարել անհաջող», չնայած, նա վերապահովություն է անում՝ նշելով, որ այդ քննադատության մեծ մասն իրենց բնույթով, իր թեմային չեն վերաբերում ³:

Արդարև, է. Հակոբյանի ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս է հարցի պատմագիտական կողմի քննարկումը: Եվ այնուհանդերձ, Նալբանդյանի քննադատությունը չի խանգարել է. Հակոբյանին, ջանադրաբար հետազոտելու և քննարկելու Խուդաբաշյանի աշխատության հայ գրականությանը նվիրված բաժինը և եթե ոչ ուղղակի, ապա զոնե անուղղակի, մեզ հասկացնել է տալիս, որ գրքի այս բաժինը, համենայն դեպս, անհաջող չէ. «Խուդաբաշյանի գրքի վերջին բաժնի մասին լրիվ պատկերացում կազմելու համար, - գրում է նա, - պետք է ասել, որ թեպետ երկրորդ և երրորդ շրջանների հեղինակների փնտրումը նա փոխառել է Ս. Սոմայանցից և Ա. Նազարյանից... սակայն Խուդաբաշյանը դրանք լրացրել է նոր բնութագրություններով» ⁴: Շարունակենք մեջբերել է.Հակոբյանին. «Եվ, իհարկե, Խուդաբաշյանը չի փորձել արատավորել խորենացու բարի անունը, ինչպես այն ներկայաց-

¹ Լազարյանների արխիվ, քրթ. 110, վավ. 9:

² Shu' B.A. Аваза, История Армении, СПб, 1888, с.120:

³ Shu' Э.А.Акопян, Арменоведение в России, Ереван, 1988, с.111-112.

⁴ Նույն տեղում, էջ 112-113:

րել է Մ. Նալբանդյանը՝ միակողմանիորեն մեկնաբանելով «ոյուրահավատ» բառը որպես «թեթևամիտ» /ընդգծումը մերն է Գ.Գ./: Մինչդեռ,- շարունակում է Գալոբյանը,- Խորենացուն Խուդաբաշյանը համարել է հռչակավոր պատմաբան, «գրականության և քերականության հայր»¹: Գիմա՝ մեջբերենք Խուդաբաշյանին. «Չի կարելի վիճարկել, թե Խորենացու շարադրանքում նկատելի է տեղեկությունների գնահատման անբավարարություն, որոնք նա քաղել է տարբեր աղբյուրներից: Բայց քանի նա մոտենում էր իր ժամանակին, այնքան ավելի է նրա պատմությունը ձեռք բերում արժանավորության նշանակություն.... Խորենացու շարադրանքի պարզությունն ու անկեղծությունը վկայում են, որ միայն ճշմարտության նկատմամբ սերն է ղեկավարել նրա գրչին... Առավել ևս նշանակություն պետք է ունենա նրա պատմությունը, քանի որ հնադարյան շատ պատմական հուշարձանների մասին մենք իմանում ենք միայն նրա շարադրանքից... Համաշխարհային պատմությունը կարող է թանկարժեք տեղեկություններ քաղել Մովսես Խորենացուց՝ հին Ասորեստանի, Պարսկաստանի, հռոմեացիների և հույների մասին, որոնք մենք ապարդյուն որոնում ենք մյուս պատմիչների մոտ»²: Ավելին, էլ ի՞նչ պետք է գրեր Խուդաբաշյանը կամ ասվածում ո՞րն է սխալը: Այնպես որ, քննադատել Խուդաբաշյանին՝ աղբյուրների և փաստերի խեղաթյուրման մեջ, մեղմ ասած, արդարացի չէ:

Եվ վերջապես, Խուդաբաշյանի մասին Նալբանդյանը դրական կարծիք էլ է հայտնել. «1838թ Մոսկվայում հրատարակված հայ-ռուսական բառարանի հեղինակ Ալ. Խուդաբաշյանն իր աշխատանքով օգնել և օգնում է շատ թարգմանիչների, որոնք հաստատուն գիտելիքներ չունեն հայոց և ռուսաց լեզուների իմացության մեջ, հատկապես այն օգտակար է ռուսների համար, որոնք ցանկանում են հայերեն սովորել»³:

Ուստի, ժամանակը չէ՞, որ Ալ. Խուդաբաշյանն իր արժանի տեղն ունենա 19-րդ դարի հայագետների շարքում, իսկ նրա աշխատությունն՝ արժանանա պատմագիտության ուշադրությանն ու գնահատականին:

¹ Նույն տեղում, էջ 112-113:

² Տես՝ Ալ. Худабашев, նշված աշխատությունը, էջ 437:

³ Տես՝ М. Налбандян, Избранные Философские и общественно-политические произведения, М., 1954, с.350:

**ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ 19-ՐԴ ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻ-20-ՐԴ ԳԱՐԻ ՍԿՁԲԻ
ՍՈՅԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՂԱՏ-
ՄՈՒԹՅՈՒՆԵՅ**

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Թուրքիայում շարունակում էին տիրապետել ռազմաավատատիրական հարաբերությունները, տնտեսության վարման հին եղանակները, որոնց պատճառով ավելի էր խորանում Օսմանյան կայսրության տնտեսական և քաղաքական կախվածությունն օտարերկրյա դրամազլխից, մեծ տերություններից: Օսմանյան իշխանությունների ազգայնամուլները քաղաքականությունը, սոցիալական անարդարությունները պայմաններ չէին ստեղծում երկրի տնտեսության զարգացման համար: Տնտեսական հետամնացության էական պատճառներից էր բազմակացութեամբ տնտեսությունը, որը տակավին շարունակում էր ամուր պահել իր դիրքերը Թուրքիայում: Այն, միաժամանակ, պայմանավորված էր սուլթանական-միապետական վարչակարգով, տնտեսական կյանքում տիրապետող ավատատիրական մնացուկներով:

Շուկայական հարաբերությունների որոշակիորեն արագ ձևավորում և հաստատում, արտադրության աճ առկա էր հիմնականում կայսրության եվրոպական մասում և ծովամերձ շրջաններում: Այդ շրջաններից էր նաև Կիլիկիան, որտեղ շուկայական արտադրահարաբերություններն անհամեմատ ավելի արագ էին արմատավորվում, քան երկրի այլ վայրերում:

1860-70-ական թվականներից սկսյալ եվրոպական դրամազուխը կոնկրետ հետաքրքրություններ է դրսևորվում երկրամասի բերրի հողատարածությունների, հարուստ օգտակար հանածոների նկատմամբ՝ իր ֆինանսական ներդրումներով մեծապես նպաստելով Կիլիկիայի տնտեսական զարգացմանը: Երկաթուղային լայն ցանցի առկայությունը (Մերսին-Տարսոն-Ադանա երկաթուղին և Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղային զծի կիլիկյան հատվածը), Կ.Պոլսի հետ ծովային հաղորդակցությունը, ինչպես նաև՝ դեպի Ասորիք և Միջերկրականի ափերը տանող մի քանի տարանցիկ ճանապարհների խաչմերուկում գտնվելը, բարենպաստ աշխարհագրական դիրքով Արևելքն ու Արևմուտքն իրար կապող կարևորագույն կենտրոններից մեկը հանդիսանալը Կիլիկիային բացառիկ նշանակություն էր տալիս առևտրատնտեսական առումով:

Կիլիկիահայերն (մոտ՝ 400000) ակնառն նվաճումների էին հասել տնտեսական, մշակութային, հասարակական բնագավառներում և, չնայած օսմանյան բռնակալությանն ու տիրող կամայականություններին, հիմնականում իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել և՛ ներքին շուկայում ծավալվող առևտուրը, և՛ արդյունաբերական փոքրիշատե խոշոր ձեռնարկությունները, և՛ գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը: Չնայած օտարերկրյա ապրանքների մուտքը ներքին շուկա դուրս էր մղում մրցակցությանը չդիմացող տեղական մանր ձեռնարկատերերին, այնուամենայնիվ, տեղի էր ունենում կապիտալիստական արտադրանքանակին անցնելու գործընթաց, որի շնորհիվ կիլիկիահայ գործարարները

կարողանում էին իրենց արտադրանքը վաճառահանել նաև արտաքին շուկա: Զ. Բրայսն իրավագիտորեն նկատել է, որ Կիլիկիայում առևտուրը և արդյունաբերությունը, գրեթե ամբողջությամբ, հայկական տարրի ձեռքում էր, որը տնտեսապես զնալով ավելի հզորանում էր: «Թվում էր, - գրում է նա, - Կիլիկիայի հայերին նախասահմանված էր կարևոր դեր խաղալ Օսմանյան կայսրության հետագա զարգացման գործում»:¹

Պարասկզբին Թուրքիայում տնտեսության հիմնական ճյուղը գյուղատնտեսությունն էր: Արտահանման ապրանքների ճնշող մեծամասնությունը գյուղատնտեսական մթերքներ էին: Սակայն երկրագործության զարգացմանը մեծապես խոչընդոտում էր հողի պետական սեփականությունը: Ուստի հասկանալի է, որ նյութական շահագրգռվածության բացակայության պայմաններում գյուղատնտեսությունը չէր կարող գտնվել բարվոք վիճակում չնայած դրա զարգացման հեռանկարային հնարավորությունների, բերրի հողերի առկայությանը:

Բացասաբար էր անդրադառնում նաև քրիստոնյաներին, մասնավորապես՝ հայերին պատկանող հողերի զավթումը թուրք և քուրդ հողատերերի կողմից: Արդեն 20-րդ դարի սկզբին հայերից բռնագրավված հողերի չափն անցնում էր 741000 հեկտարից:² Կիլիկիայում այդ գործընթացն առավել խորացավ 1890-ական թթ., 1909թ. ջարդերից և Բալկանյան պատերազմներից հետո, երբ կառավարությունը հայերի հողատարածությունները հանձնում էր «եվրոպական Թուրքիայից եկած մահմեդական գաղթականներին ու օտարերկրացիներին»:³

Գյուղացիության դաժան շահագործումը, հողագործության վարման դարավոր, նահապետական եղանակներն արգելակում էին գյուղատնտեսության զարգացումը, թեև մինչև I աշխարհամարտը գյուղատնտեսությամբ էր զբաղվում Թուրքիայի բնակչության 85%-ը:⁴

Թուրքիայում, եթե նկատի ունենանք նրա ներկա տարածքը, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում օգտագործվում էր պիտանի հողատարածության ընդամենը 17,5%-ը: Ամենաշատ հողերն օգտագործվում էին երկրի արևմուտքում և ծովափնյա շրջաններում: Այսպես, 1910թ. տվյալներով, Ադանայի վիլայեթում մշակվում էր պիտանի հողատարածության 27%-ը, Խարբեռլում՝ 10%-ը, Ռիարբեքիրում՝ 1,5 %-ը, Վանում՝ 3,4 %-ը, Տրապիզոնում՝ 52,4%-ը:⁵

Ադանայի, ինչպես նաև՝ Տրապիզոնի վիլայեթներում հողօգտագործման անհամեմատ բարձր չափը պայմանավորված էր արգավանդ հողերի առկայությամբ և նրանց՝ մերժովյան շրջաններ լինելով, որտեղ օտարերկրյա դրամագլուխը առանձնակի հետաքրքրություններ ուներ և որտեղ գյուղատնտեսության զարգացումը կապված էր առևտրի զարգացման հետ և հակառակը:

19-րդ դարի վերջին քառորդից էլ՝ ավելի վայրագ բնույթ ստացավ քրիստոնյա ազգաբնակչության տնտեսական շահագործումը: Ծանր էր, հատկապես, հայ ազգաբնակչության վիճակը, որը ենթարկվում էր տարաբնույթ հալածանքներ

¹ Bryce J. The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, London, 1916, p.465.

² Պոդոբայան Ս.Կ. Գոյատևման պայքարի քառուղիներում, Երևան, 1986, էջ 145:

³ Մշակ, Թիֆլիս, 1913, N 166, 31 հուլիսի:

⁴ Новичев А.Д., Очерки экономики Турции до мировой войны, М-Л, 1934, с.43.

⁵ Նույն տեղում:

րի և դժնդակ շահագործման: Խիստ վատթար էր դրությունն այն շրջաններում, որտեղ հարկահանության իրավունքը պատկանում էր քուրդ ցեղապետերին: Վերջիններս հայերից զանձում էին ոչ միայն պետական հարկը, այլև դրա տասնապատիկը վերցնում իրենց: Արդյունքում զնալով ավելի էր խորանում հայկական տնտեսությունների քայքայումը: Հարկ է նշել, որ հայերը մահմեդականներից 5 անգամ ավելի հարկեր էին վճարում: Օսմանյան կայսրության այլ շրջանների համեմատությամբ Կիլիկիայում հարկային համակարգի մեջ որևէ էական տարբերություն չկար: Կիլիկիահայ գյուղացին պետությանն էր վճարում աշար, զինվորական հարկ (բեդելի սաքերիե), կալվածական հարկ, անասնահարկ, կրթության հարկ, ճանապարհների հարկ, կատարում բազմաթիվ տարապարհակներ: Արհեստավորները վճարում էին թեմեթթին՝ զբաղմունքի հարկ: Տարեկան 30-50 ոսկի (կախված եկամտի չափից) հարկ էին մուծում վաճառականները: Արդյունքում՝ հայ աշխատավորի արյուն-քրտինքով և տքնաջան աշխատանքով ստեղծված բարիքի 70-80 %-ը անցնում էր պետությանը և հողատիրոջը: Նման թալանչիական հարկահանությունը միտում էր տնտեսապես կործանել հայերին, հարկադրել նրանց՝ լքել հայրական օջախները: Այս ճանապարհով և թուրքական իշխանությունները ցանկանում էին հայաթափել Արևմտյան Հայաստանը և հայաբնակ այլ շրջանները:

19-րդ դարի վերջին կեղեքիչ հարկահանության հետևանքով միայն Ադանայի վիլայեթից օսմանյան զանձարանը տարեկան միջին հաշվով ստանում էր 350.000 թուրքական ոսկի եկամուտ:¹

19-րդ դարի կեսերից դանդաղ և անհաստատ քայլերով գյուղատնտեսության մեջ էին թափանցում շուկայական հարաբերությունները: Գյուղն աստիճանաբար ներգրավվում էր ապրանքադրամական հարաբերությունների ոլորտը: Դրա վառ ապացույցն է և այն, որ հարկերն արդեն զանձվում էին ոչ միայն բնամթերքով, այլև դրամով: Դա ճանապարհի հարթեց շահագործման նոր եղանակների համար: Դրամական հարկը վճարել չկարողանալով՝ գյուղացին հարկադրված վաճառում էր անասունները, գույքի մի մասը կամ դիմում պանդխտության՝ դրամ վաստակելու հույսով: Հարկավ, պանդխտության պատճառը ոչ միայն տնտեսական ծանր կացությունն էր, այլև սոցիալական, ազգային, կրոնական և քաղաքական հալածանքները, ոչ միայն գույքի, այլև՝ կյանքի և պատվի անապահովությունը:

Տնտեսապես զարգացած լինելով, Կիլիկիան «գաղթական ժողովուրդներու բոյն մըն էր», որոնք որպես վարձու աշխատողներ, օրանշակներ, գալիս էին Թուրքիայի տարբեր շրջաններից: Միայն Ադանա քաղաքում նրանց թիվն անցնում էր 22-25.000-ից, «որոնք տարեկան երեք-չորս ամիս ապրում էին քաղաքում և շրջակայքում՝ բամբակի բերքը հավաքելու և զտելու համար»²: Բանվորության թիվն աճում էր այն ընչազուրկ գյուղացիության հաշվին, որը վարձու աշխատանք

¹ Մատենադարան «Արաքսի», Կիլիկիա, վարձ աշխարհագրության արդի Կիլիկիոն /այստուհակ՝ Կիլիկիա.../, Պետերբուրգ, 1894, էջ 16:

² Սերովբյան Մուշեղ եպիսկոպոս, Հովիվին խրատները ուղղված Ասանայի ու ամբողջ թեմական ժողովրդին, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 29:

³ Ինճիկյան Հ. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը, Երևան, 1984, էջ 124:

քով (թե՛ արդյունաբերության, թե՛ գյուղատնտեսության ոլորտներում) հոգում էր իր ապրուստը: Նրանք հիմնականում զբաղված էին ծխախոտի, օփիումի, բամբակի, խաղողի, ծիթապտղի մշակության և արտադրության մեջ: Նշենք, որ այդ կուլտուրանների մշակությունն աճում էր արտաքին շուկայի պահանջարկի ներքո:

19-րդ դարի 80-ական թվականներից մեծ ծավալ ընդունեց բերրի հողերի գնումը օտարերկրյա գործարարների կողմից: Թուրքերը, տեխնիկա և զարգացման համապատասխան մակարդակ չունենալով, հսկայական հողատարածություններ էին վաճառում օտարերկրացիներին, որոնք էլ հումքի աղբյուրների մոտ կառուցում էին իրենց ձեռնարկությունները՝ օգտագործելով տեղի աշխատուժը, արտադրանքի համար վաճառահանման շուկա ապահովելով և՛ երկրի ներսում, և՛ նրա սահմաններից դուրս: Փաստորեն՝ Օսմանյան Թուրքիան օտարերկրյա դրամազլխի համար դարձել էր հումքի աղբյուր և վաճառահանման շուկա:

Կիլիկիայում օտարերկրացիները գլխավորապես զբաղվում էին բամբակի, ծխախոտի և քունջութի մշակությամբ:

Դարասկզբին անախլընթաց զարգացում էր ապրել բամբակագործությունը: Եթե 1896թ. Թուրքիայի բամբակագործության կենտրոն Ադանայի վիլայեթում արտադրվել էր 400 տոննա բամբակ, ապա 1914-ին՝ 33.750 տոննա¹: Նման կտրուկ աճը պայմանավորված էր օտարերկրյա գործարարների շահագրգռվածությամբ, որոնք, համապատասխան պայմանագրեր կնքելով, շահագործում էին Ադանայի բամբակի պլանտացիաները: Առաջինը Գերմանիան ուշադրություն դարձրեց Կիլիկիայում բամբակի մշակությանը: 1903թ. գերմանացի ձեռնարկատերերը Դրեզդենում հիմնեցին «Գերմանա-լևանտական բամբակագործական ընկերությունը», որը կարճ ժամանակում իր ձեռքը վերցրեց Կիլիկիայից բամբակի հումքի համարյա ողջ արտահանումը և անհրաժեշտ սարքավորումներով զինեց բամբակագործական և մանածագործական ձեռնարկությունները:² Կիլիկիայի բամբակը մեծ պահանջարկ ուներ ամենուրեք: Բամբակագործությամբ էր զբաղվում Կիլիկիայի աշխատավորության մի զգալի մասը: Ադանայի հայության հոգևոր առաջնորդ Մուշեղ Եպիսկոպոսը նշում է. «Բամպակի հումքի կույքը այս երկրագործ միջավայրին մեջ ապրուստին ամենագլխավոր միջոցներեն մեկն է, որուն կը վազեն Ատանայի գործավոր դասակարգին ընտանիքները, իրենց ուսանող զավակներով»:³

Բամբակի մշակությունը բավարար հիմքերի վրա էր գտնվում նաև Տարսուղում: Յնարավորություններ կային բամբակագործությունն առավել զարգացնելու: Ֆրանսիացի տնտեսագետ Շ.Աշարի հաշվարկներով՝ միայն Կիլիկիայի բամբակը կարող էր ֆրանսիական ողջ տեքստիլ արդյունաբերությունն ապահովել անհրաժեշտ հումքով: Ուստի զարմանալի և պատահական չէ, որ Ֆրանսիան սկսել էր աշխույժ հետաքրքրություն դրսևորել կիլիկյան բամբակի նկատմամբ:

¹ Новичев А.Д., указ. соч. с.79.

² Раздел Азиатской Турция. По секретным документам министерство иностранных дел. Под ред. С.А.Адамова. М., 1924, с. 45.

³ Սերովբյան Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 29:

Լայնորեն տարածվել էր նաև քունջութի մշակությունը, մասնավորապես՝ Ջիհան գետի ավազանում: Միայն 1914 թ. Մերսինի նավահանգստով արտահանվել էր 14 տոննա քունջութ:¹ Ինչպես արդեն նշել ենք, դաշտային Կիլիկիայում նկատելի էին նրկրագործության զարգացման միտումներ: Կիլիկիայում հաշվում էր 2.600.000 հեկտար արգավանդ և բերրի հողատարածություն, որը լայն հնարավորություններ և բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում գյուղատնտեսության առավել զարգացման համար: Դողագործության կենտրոնը Ադանայի (Զուլսուր Օվայի) դաշտավայրն էր, որն իր բերրիությամբ բաղդատելի է Նեղոսի դելտայի հետ: Տարածված էր ցորենի, վարսակի, գարու, կորեկի, ծիրանի, խնձորի, նռան, ընկույզի, ծիթապտղի և ցիտրուսների մշակությունը: Օտարերկրյա և տեղական հողատերերը կարողանում էին ապահովել գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության զգալի աճ, որի շնորհիվ էլ թուրքիան միջազգային շուկա էր արտահանում հացահատիկ, միրգ, բանջարեղեն և այլն: 1906թ. Կիլիկիայում արտադրված 45.000 տոննա ցորենից արտահանվել էր 11.000-ը: Բերքի աստիճանական ավելացմանը զուգահեռ աճեց նաև արտահանումը և արդեն 1914թ. կազմեց 23.000 տոննա: Իրական հնարավորություններ կային Կիլիկիայում հացահատիկային մշակությունների արտադրությունը 150.000 տոննայից հասցնել 1.800.000 տոննայի²:

Երկրամասում գյուղատնտեսական աշխատանքներում զբաղված էր բնակչության մոտ կեսը՝ 450.000 մարդ:

Երկրագործության զարգացումն առաջ քաշեց գյուղատնտեսության մեքենայացման հրամայականը: Մեքենաներ և սարքավորումներ էին ներմուծվում Մեծ Բրիտանիայից, Ֆրանսիայից, ԱՄՆ-ից, մասամբ՝ Ռուսաստանից: Շ.Աշարի տեղեկության համաձայն՝ այդ գործի հիմնական կազմակերպիչը ոմն ԼուքՖալլաիի դեկավարած կազմակերպությունն էր: Թուրքիայում Բելգիայի գլխավոր հյուպատոս Ռոբերտ Շնեյդավերը նշում է, որ 1913թ. Կիլիկիայում կար 100 կալսիչ մեքենա, 1800 խոտհունձի մեքենա, 50 շոգեզուլթան: Միայն ԼուքՖալլաիի կազմակերպությունը Կիլիկիա էր ներմուծել 26 շոգեզուլթան, 2 շոգեշարժ /ուղկոմորի/, 96 կալսիչ մեքենա, 1 անգլիական, 1 ամերիկյան տրակտոր և այլն: Ներմուծված մեքենաների 89%-ը անգլիական էին, 10%-ը՝ ամերիկյան, 1%-ը՝ գերմանական³: Յո. Լեփսիուսի վկայությամբ՝ մեքենաներ էին ներմուծել և հայերը⁴:

Անդրադառնալով Կիլիկիայում գյուղատնտեսության վիճակին՝ «Բյուրակն» շաբաթաթերթն արձանագրել է. «Ատանայի լայնածավալ դաշտորենին մեջ 150 քլմ. երկարության և 40 քլմ. լայնության միջին տարածության վրա 50-60 մեծ կալի մեքենաներ օրը 850-900 թոնո ապրանք կարտադրեն»⁵:

¹ Supple'ment a' „1' Asie Franc aise., , Numero de juillet – aout 1922. Documents Economiques, Politiques et Scientifiques. Publie par „ „1' Asie Francaise., N 4. Notes sur la Cilicie. Notes sur la Syne, par L. Achard/այստեղևակ: Notes sur la Cilicie/, Pans, 1922. p.72.

² Նույն տեղում, էջ 71:

³ Նույն տեղում, էջ 76-78:

⁴ Յո. Լեփսիուս, Հայաստանի ջարդերը, Կ.Պոլիս, 1919, էջ 258:

⁵ Բյուրակն, 1906, N19, էջ 453:

Գյուղատնտեսության զարգացումն ապահովելու և այդ ճանապարհով արտաքին շուկա դուրս գալու միտումով ստեղծվել էին երկրագործական բարձրագույն դպրոցներ: Դա կարևոր էր կադրերի պատրաստման, գիտատեխնիկական առաջադիմության նվաճումներն արտադրության ոլորտ ներդնելու առումով:

Շուկայական հարաբերությունների աստիճանական զարգացման, արտաքին և ներքին շուկայի պահանջարկի աճի ներքո տեղի էր ունենում գյուղատնտեսության մասնագիտացում: Դաշտային Կիլիկիան մասնագիտացել էր հացահատիկային և տեխնիկական կուլտուրաների մշակությամբ, որը համարյա ամբողջությամբ գտնվում էր հայերի և հույների ձեռքում՝ որպես առավել հմուտ հողագործների: Ծխախոտի մշակությունը հիմնականում տեղայնացված էր Չաքալ Դերեյում՝ Միսիսի և Ջիհանի միջև¹:

Խաղողագործությունն առավելապես զարգացած էր Ձեյթունում, Տարսունում, Միսիսում, Ասում, մասամբ՝ Ադանայի հարթավայրում: Նշված շրջաններում զբաղվում էին նաև ծիթենիների մշակությամբ:

Ցիտրուսային կուլտուրաների մշակությամբ մասնագիտացել էր Լեռնային Կիլիկիան: Սասնավորապես նարնջի մշակությունը տարածված էր Դյորթ-Յուլի շրջանում: Ֆրանսիացի տնտեսագետ Շ.Աշարի հավաստմամբ՝ այդ կուլտուրան հայերի մենաշնորհն էր: Սեկ հեկտար տարածության վրա միջին հաշվով աճում էր նարնջի 175 ծառ: 1913-1914թթ. Այասի փոքրիկ նավահանգստով արտահանվել էր 350.000 արկղ նարինջ (70%-ը՝ Ռուսաստան, մնացածը՝ Ռումինիա և Բուլղարիա)²:

Այգեգործությունը ևս զարգացած էր Լեռնային Կիլիկիայում: Տարածված էր կեռասենու, խնձորենու, թթենու, դեղծենու, սալորենու, տանձենու մշակությունը:

Բացի Ադանայի հարուստ և բերքառատ դաշտավայրից, Կիլիկիայի այլ վայրերում երկրագործությունն առանձին զարգացմամբ աչքի չի ընկել: Բացառություն էր Իսլահիեի սարահարթը, որն ուներ 177.000 հա. բերրի հողատարածություն³:

Շուկայական արտադրահարաբերությունների զարգացումն առավել շուշափելի էր արդյունաբերության մեջ: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների մոտ 50%-ը պատկանում էր հույն գործարարներին, 26%-ը գտնվում էր հայերի ձեռքում, հրեաներն ու լեանտացիներն իրականացնում էին արտադրության 10%-ը, իսկ թուրքերը՝ 12%-ը⁴:

Բարձր զարգացման էր հասել ժխախոտագործությունը, որի նկատմամբ առանձնահատուկ հետաքրքրություն էին ցուցաբերում ֆրանսիացի արդյունաբերողները: Նրանք հիմնել էին «Օսմանյան կայսրության ժխախոտագործական

¹ Notes sur la Cilicie, p.73.

² Նույն տեղում, էջ 73-75:

³ Supplément a' «L' Asie Française», Numero de de`cembre 1921. Documents Economiques, Politiques et Scientifiques. Publie` par «L' Asie Francaise», N1. Que Vaut la Syne, par Paul Huvelin /այսուհետև՝ Que Vaut la Syne/, Pans, 1921, p.7 .

⁴ Ինճիկյան Հ.Գ. նշվ.աշխ, էջ.253 :

ծեռնարկությունների վարչություն» ընկերությունը, որի ավելի քան 40 միլիոն ֆրանկ դրամազլխի 50%-ը պատկանում էր ֆրանսիական բանկիրներին: Շխախտող բացառապես արտադրվում էր Կիլիկիայի և Սիրիայի հումքի հաշվին:

Արդյունաբերության մեջ առաջնակարգ տեղ էր գրավում տեքսիլ արտադրությունը: Դարեվերջին, ըստ «Բյուզանդիոնի», 6000 բանվոր-բանվորուհիներ Այնթապում զբաղվում էին մանուսայի արտադրությամբ:¹ Հայկական ծեռագործի լավագույն ավանդույթներով հռչակվել էր «Ջարիֆե» ծեռնարկությունը, որն իր արտադրանքի համար սպառման շուկա էր ապահովել նույնիսկ ԱՄՆ-ում: Հալեպում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Կատոնին նշում է, որ մետաքսե արտադրանքով, «Ալազյազ» անունով հայտնի մետաքսյա և բամբակյա միախուսվածքով մեծ ճանաչում էին ձեռք բերել Այնթապի և Մարաշի հայ վարպետները: Մետաքսագործ հայտնի վարպետ էր Սերոբ անունով մի հայ դերձակ, որը 1905 թվականին Փարիզում կազմակերպված ցուցահանդեսում արժանացել էր հատուկ պատվոգրի:²

Կիլիկիայում ընդհանրապես արդյունբերական, մասնավորապես՝ բամբակագործական և տեքստիլ արտադրության խոշոր կենտրոնն Ադանան էր, որի 66000 բնակիչներից 22000-ը հայեր էին: Բամբակի գտման և մանածագործական ծեռնակություններում, տեքստիլ արտադրությունում աշխատում էին հիմնականում հայերը: Բամբակագործական խոշոր ծեռնակություն էր հիմնադրել ազգությամբ հույն Թրիփանին, որին հումքը ամբողջությամբ մատակարարվում էր հայերի կողմից:

19-րդ դարավերջին Կիլիկիո վարչական կենտրոնում գործում էր բամբակի մշակության 7 գործարան:³

Երկրամասի արդյունաբերական և արհեստագործական կարևոր կենտրոններից էր Հաճըն քաղաքը, որն ունեն 20000-ից ավելի հայ ազգաբնակչություն: Կաշեգործական և ատաղձագործական փոքրիկ ծեռնարկություններ էին հիմնել Տևիդյանները, Սողնյանները, Քեշիշյանները, Էվխանյանները, որոնց արտադրանքը վաճառահանվում էր Կեսարիայում և հարակից այլ նահանգներում:

Դարասկզբին Հաճընում զարգանում է ձեռագործի արտադրությունը: 1909 թվականին ձեռագործի գործարան է բացում Հակոբ Քեշիշյանը՝ աշխատանքով ապահովելով մոտ 400 երիտասարդ կանանց և աղջիկների, որոնց արտադրանքը արտահանվում էր ԱՄՆ, Ֆրանսիա և այլուր: Նույն թվականին գորգագործական արհեստանոցներ էին հիմնել Մանիսաճյանները և անգլիական արևելյան գորգագործական ընկերությունը:⁴

¹ Տես նույն տեղում, էջ.192 :

² Diplomatic and Consular Reports. Turkey.Report for the year 1908 on the Trade and Commerce of the Vilayet of Aleppo.

Referense to the Previos Report, Annual Series N 4061, June.1909, London (այսուհետև՝ Diplomatic and Consular Reports...) p.3.

³ Էփրիկյան Հ.Ս., Պատկերազարդ քնաշխարհիկ քառաբան, Վեներտիկ, Ս.Ղազար, 1900թ., էջ133:

⁴ Պողոսյան Հ.Պ., Հաճընի ընդհանուր պատմությունը, Լոս-Անջելոս, 1942, էջ169-171:

Կիլիկիայի տնտեսական կյանքում որոշակի դեր էր կատարում նաև Մառաշը, որտեղ առավելապես զարգացած էին կահույքագործությունը, ոսկերչությունը:¹

Ինչպես արդեն նշել ենք, Կիլիկիան, շնորհիվ իր աշխարհագրական դիրքի, բացառիկ նշանակություն ուներ Թուրքիայի արտաքին առևտրում: Ընդամին, բազմաթիվ աղբյուրների վկայությամբ, այդ բնագավառում վճռորոշ դերը պատկանում էր հայերին: Այսպես, ինչպես գրում է ռուս լրագրողուհի Ա.Տիրկովան՝ «Եթե նոր ծնվող արդյունաբերական ձեռնարկություններն ու բանկերը տնօրինում են հույները, ապա հայերը վարում են առևտրական գործերը»:² Հ.Ֆիրբյուխների վկայությամբ՝ «Ողջ երկրով մեկ, ընդհուպ մինչև Սիրիա և Պաղեստին, առևտուրը գտնվում էր հայերի ձեռքում... Հայերը կամուրջ են ձգել դեպի եվրոպական առաջընթաց: Դա, բնականաբար, նրանց առևտրական ձեռներեցության արդյունքն էր»:³ Բավական է նշել, որ օսմանյան ներմուծող առևտրի 60%-ը, արտահանման 40%-ը և ներքին առևտրի 80%-ը կատարվում հայ առևտրական գործարարների միջոցով:⁴

Երկրի տնտեսական շրջաններն իրար կապելու, առևտրի զարգացման, ներքին շուկայի ձևավորման համար երիցս կարևոր էր երկաթուղային շինարարությունը, որին զարկ տրվեց 1890-ական թթ.: Կիլիկիայով էր անցնում Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու մի զգալի հատվածը, որի գլխավոր գծից, համապատասխան պայմանագրեր կնքելով Բ.Դռան հետ, նոր ուղիություններ անցկացրեցին ֆրանսիական և գերմանական ընկերությունները: Արդեն 1913թ. երկաթուղային ցանցով միմյանց կապված էին Ադանան, Էրեզլին, Մերսինը, Հալեպը, Ալեքսանդրետը, Բեյրութը և այլն⁵:

Ուազմավարական նշանակություն ունեցող երկաթուղու շինարարությունը տեղի էր ունենում նաև առևտրի հրամայականով, քանզի հաղորդակցության նոր ուղիները հնարավորություն էին ընձեռում ապրանքը տեղ հասցնել ժամանակին, առանց ուշացումների և կորուստների:

Միջերկրածովյան Թուրքիայի արտաքին առևտրի մի զգալի մասը իրականանում էր Կիլիկիայի Մերսին և Ալեքսանդրետ նավահանգիստներով: Օսմանյան Թուրքիայի տնտեսությանը նվիրված աշխատությունում ռուս պատմաբան Ա. Նովիչևը նշում է առևտրի բնագավառում հայերի գրաված հեղինակավոր դիրքի մասին. «Մի քանի հայ առևտրականներ դառնում էին, այսպես կոչված մեծ տերությունների, պատվավոր առևտրականներ և իրենց առևտրում օգտվում էին կապիտուլյանտական իրավունքներից»: Նրա հավաստմամբ՝ Կիլիկիայում գլխավորապես հայերի ձեռքում էր գտնվում երկաթի, տնտեսական ապրանքնե-

¹ Գուտտլյան Գ.ր.Գ., Կիլիկյան աշխարհագրություն, Կ.Պոլիս, 1922, էջ 29:

² Тыркова А., Старая Турция и младотурки, П.гр., 1916, с.131.

³ Фирвюхер, Г., Амеция, 1915. Уничтожение Турцией культурного народа, Ереван, 1991, с.35.

⁴ Guttman J. The beginnings of Genocide, New-York, 1948, p.13.

⁵ Архив Внешней Политики России, ф. Политархив, Азиатский департамент, г. 1900, д.997, л.217. См также Earle Edward M., Turkey. The Great Powers and the Bagdad Railway, New-York, 1966, p.16-22, 147-149.

րի, մանուֆակտուրային արտադրության արտաքին առևտուրը, իսկ հրեաները հիմնականում զբաղվում էին արդուզարդի ապրանքների վաճառքով¹:

Թուրքիայի արտաքին առևտրում առաջին տեղը զբաղեցնում էր Անգլիան, որի առևտրի նշանակալից մասն իրականացվում էր Ալեքսանդրետի նավահանգստի միջոցով: Միայն 1890թ. մարտի 1-ից մինչև 1891թ. փետրվարի 28-ը Ալեքսանդրետում խարիսխ են նետել անգլիական 69 շոգենավ, ֆրանսիական 65, եգիպտական 55, թուրքական 51 շոգենավ և 215 առագաստանավ, ռուսական 24 շոգենավ և այլն²:

Ալեքսանդրետի նավահանգստով արտահանվում էին (Ֆրանսիա, Իտալիա, Մեծ Բրիտանիա, ԱՄՆ, Ավստրիա, Յունաստան) բուրդ, ձեռագործ, արմտիքներ, գիտոր, պիստակ, նուռ, պղինձ, բամբակ, խեժ, քունջութ, շինափայտ, ծխախոտ, մեղրամոմ և այլն, ներմուծվում բամբակե գործվածքներ, դեղորայք, լեղակ, մետաքս, շաքար, սուրճ, կապար, անագ, ցինկ, թուղթ, ապակի և այլն: Միայն 1891թ. կատարվել է 24 մլն. 157.975 ֆրանկ ապրանքի արտահանում և 43 մլն. 622.070 ֆրանկ ապրանքի ներմուծում³:

1908թ. Կիլիկիայից և Սիրիայից Ալեքսանդրետի նավահանգստով արտահանվել է 1686տ. բամբակ (62.690 ֆունտ ստեռլինգ), 2240 տ. բուրդ (137.900 ֆունտ ստեռլինգ), 1688 տ. քունջութ, ձիտապտուղ, մանանեխ և այլն, հիմնականում Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Բելգիա և Իտալիա: Տարիների ընթացքում արտահանումն անշեղորեն աճում էր, որն արդյունք էր արտաքին շուկայում տվյալ ապրանքատեսակի պահանջարկի և արտադրության ծավալի աճի⁴:

1890-ական թթ. Կիլիկիայի արտահանման և ներմուծման կարևոր կենտրոն դարձավ Մերսին նավահանգիստը, որով իրականացվող առևտրի զգալի մասը վերահսկում էր հույն հայտնի վաճառական Մավրոմատին, որի հարստությունը բավարար էր «ամբողջ Կիլիկիան փողով գնելու»⁵:

1913 թ. Մերսինի նավահանգստով Կիլիկիա էր ներմուծվել 45.667 տոննա ապրանք: Նույն թվականին միայն Ադանայի վիլայեթից Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա, Ռուսաստան, Իտալիա, ԱՄՆ, Գերմանիա, Ավստրիա, Կիպրոս և եգիպտոս արտահանվել էր 102 հազար տոննա ապրանք, որը վկայում է երկրամասի տնտեսական հզորության մասին:

Հարկ ենք համարում նշել, որ մեծ տերություններին (Ֆրանսիա, Գերմանիա, Ռուսաստան, Մեծ Բրիտանիա, Իտալիա, Ավստրո-Յունգարիա) պատկանում էր Օսմանյան կայսրության արտաքին առևտրի 71,9%-ը (ներմուծման՝ 71,5%, արտահանման՝70,9%)): Բացառությամբ Ֆրանսիայի՝ մյուս երկրները Թուրքիայում ակտիվ հաշվեկշիռ ունեին. նրանց կողմից իրականացվող ներմուծումը գերազանցում էր արտահանմանը:⁶

¹ Տես՝ Новичев А. Д., նշվ. աշխ.:

² Էփրիկյան Հ.Ս., նշվ. աշխ., էջ 47:

³ Նույն տեղում:

⁴ Diplomatic and Consular Reports, p.5-11.

⁵ Կիլիկիա..., էջ 222:

⁶ Новичев А. Д., указ. соч., с.180.

Սա ևս խորացնում էր թուրքիայի կածվածությունը եվրոպական երկրներից, արագացնում նրա վերածվելը կիսագաղութի: Սկսվել էր Օսմանյան տերության մասնատումը, հանուն որի եվրոպան օգտագործում էր հնարավոր ամեն միջոց՝ ֆինանսական ներդրումներ, տնտեսական պայմանագրերի կնքում, տարբեր շրջանների հումքի աղբյուրների շահագործման իրավունք, երկաթուղային շինարարություն և այլն՝ ձգտելով թուրքիայում հաստատվել նախ՝ տնտեսապես, ապա՝ քաղաքականապես: Հանուն այդ նպատակի մեծ տերությունները բազմիցս օգտագործել էին օսմանյան լծի ներքո հեծվող ժողովուրդների, նաև հայերի ազգային ազատագրական շարժումները՝ դրանք ծառայեցնելով իրենց տնտեսական և քաղաքական շահերին: Մասնավորապես՝ ֆրանսիական ծավալապաշտության ուշադրության բեռնում էր գտնվում ռազմավարական և տնտեսական հսկայական կարևորություն ունեցող Կիլիկիան, որի տիրապետումը կիսթաներ իր տնտեսական զարգացումը և հնարավորություն կընձեռներ ռազմականապես վերահսկել միջերկրածովյան և Մերձավոր Արևելքի մի շարք շրջաններ, այն դարձնել հենակետ հետագա առաջխաղացման համար: Ուստի զարմանալի չէ, որ Կիլիկիայում և Սիրիայում սուր կերպով դրսևորվեցին մեծ տերությունների հակամարտությունները, երբ իրար բախվեցին Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Գերմանիայի շահերը:

Օսմանյան կայսրությունում տիրապետող տնտեսական հարաբերությունները որոշակի և էական փոփոխությունների չենթարկվեցին և 1908թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո: Երիտթուրքերը հետապնդում էին երկիրը քաղաքականապես և տնտեսապես ժամանակակից դարձնելու նպատակ, գլխավորապես՝ ըստ անգլիական և ֆրանսիական փորձի: Բայց թուրք գործարարները չունեին տնտեսական համապատասխան գիտելիքներ, տնտեսության կառավարման անհրաժեշտ փորձ, միջոցներ և կամա թե ակամա հարկադրված էին ընդունել օտարերկրյա դրամագլխի ներդրումները, որով ավելի էր խորանում թուրքիայի տնտեսական, հետևաբար և քաղաքական կախվածությունը:

1908-1914 թթ. տնտեսական ճնշումները և հարստահարումներն էլ ավելի դաժան բնույթ ստացան: Հողային հարցում երիտթուրքերի վարած քաղաքականությունը խորացրեց և արագացրեց թուրքիայի քրիստոնյա ժողովուրդների տնտեսական քայքայումը: Իրավական ուժ էին ստանում նախկինում և այժմ հայերից հողերի բռնագավթումները:

Երիտթուրքերը փորձեցին զարկ տալ գյուղատնտեսությանը: Այդ նպատակով 1914 թ. մարտին ընդունված օրենքով իրավունք տրվեց վաճառել, գրավ դնել կամ վարձակալության հանձնել հողատարածությունները: Դա կարող էր նոր լիցք հաղորդել գյուղում շուկայական հարաբերությունների զարգացմանը, բայց, ինչպես իրավացիորեն նշել է Ա.Համբարյանը, «դրանք իթթիաստական կառավարության անվճռականության, իսկ հետո նաև առաջին համաշխարհային պատերազմի պատճառով մնացին հիմնականում թղթի վրա»:¹

¹ Համբարյան Ա.Ս., Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1979, էջ 50:

**ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄԸ**

Առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվելուց երեք ամիս անց՝ 1914թ. հոկտեմբերի 19-ին բացվեց պատերազմի ռուս-թուրքական ճակատը: Հայ ժողովուրդը ակտիվորեն մասնակցեց պատերազմական գործողություններին, ինչը պայմանավորված էր Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու վաղեմի բաղձանքով: Ալեքսանդր Խատիսյանը այդ մասին գրում է. «հայ ժողովուրդը գիտեր իր անելիքը», ապա շարունակում. «Նախքան տաճկական պատերազմի հռչակումը ռուս իշխանության և հայ ժողովրդի միջև տեղի կունենային բանակցություններ: Հայտնի են այդ մասին փոխարքայի և կաթողիկոսի նամակները: Խնդիր կվերաբերեր հայ կամավորական շարժման»:՝ Ռուսական իշխանությունների վերաբերմունքի լուսաբանման առումով բնորոշ է փոխարքա, կոմս Վորոնցով-Դաշկովի պատասխան նամակը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիմումին՝ գրված 1914թ. սեպտեմբերի 2-ին: Փոխարքան գրում էր. «Խնդրում եմ Ձեր բարձր հեղինակությամբ ներգործեք Ձեր հոտի վրա, որպեսզի մեր (Ռուսաստանի-Ա.Մ.) և արտասահմանի հայերը ամեն լուրջ պատրաստ լինեն թուրքիայի դեմ պատերազմի դեպքում կատարելու այն հանձնարարությունները, որոնք ժամանակի թելադրանքով ես Ձեզ կներկայացնեմ»:²

Մինչ բուն կամավորական շարժման մեջ Ալ.Խատիսյանի գործունեությանն անդրադառնալը, անհրաժեշտ ենք գտնում չհամաձայնվել նրա հուշագրության մեջ տեղ գտած այն կարծիքին, թե «հայերը ... կուզեին պատերազմ»:³ Մի քանի հազար հոգուց բաղկացած կամավորական խմբերի առկայությունը հիմք չի տալիս նման կարծիքի համար: Ոչ մի ժողովուրդ պատերազմ չի ցանկանում, առավել ևս հայ ժողովուրդը, որի երկու հատվածները, իրենց կամքից անկախ, հայտնվել էին հակամարտ ռազմաքաղաքական ուժերի վարչատարածքային ենթակայության ներքո: Թերևս Ալ.Խատիսյանին պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ Ռուսաստանի հաղթանակը պատերազմում կազատագրեր արևմտահայերին թուրքական արյունարբու լծից: Հավանական է, որ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը որոշ հայ գործիչներ ու խմբավորումներ տեսնում էին ռուսական զենքի հաղթանակի

¹ Խատիսյան Ա., Քաղաքապետի մը հիշատակները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1932, N12, էջ 155:

² ՀՀ ՀՔԿՓ ԿՊԱ, ֆ.4056, ց.1, գ.15, ք.1:

³ Խատիսյան Ա., նշվ. աշխ. «Հայրենիք» ամսագիր, 1932թ., N11, էջ125:

մեջ: Սակայն դժվար է պնդել, թե նման մտայնությունը համակել էր ողջ հայ ժողովրդին:

Տակավին 1912թ. ընթացող Բալկանյան պատերազմի պայմաններում հայկական հարցի արծածման նպատակով՝ Թիֆլիսում ստեղծվել էր Հայկական Կենտրոնական ազգային բյուրո: Բյուրոյի կազմում ընդգրկված էին յոթ հասարակական գործիչներ՝ Ա.Հարությունյան, Ալ.Խատիսյան, Ա.Քալանթար, Գ.Առաքելյան, Ա.Պողոսյան, Գ.Թումանյան, Ն.Աղբալյան:¹ Այնուհետև այդ կազմն ընդլայնվեց՝ Լեո, Խ.Աֆրիկյան, Գ.Արղուբյան, Ա.Աբեղյան, Գ.Խատիսյան, Ստ.Լիսիցյան, Գ.Խուճուճ, Գ.Սպենդիարյան, Ա.Կյուլպենկյան և ուրիշներ:² Ազգային բյուրոյի նախագահ է ընտրվում Ա.Հարությունյանը, փոխնախագահ՝ Ալ.Խատիսյանը: Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Սեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Սովսիսյանը (Մագիստրոսը) ընտրվում է բյուրոյի պատվավոր նախագահ: Բնականաբար, բոլոր ազգային-քաղաքական ու հասարակական խնդիրները քննարկվում և լուծումներ էին ստանում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հետ համաձայնեցված:

Համաշխարհային պատերազմի սկզբում Ազգային բյուրոն առաջնահերթ խնդիր ուներ կազմակերպելու կամավորական խմբեր՝ ռուս-թուրքական ռազմաճակատում բանակին աջակցելու, ռազմական գործողություններին մասնակցելու նպատակով: Այդ կապակցությամբ բյուրոն իր կազմում ստեղծում է գործադիր մարմին, որի հիմնական անդամներն էին Սեսրոպ եպիսկոպոսը, Ա.Հարությունյանը, Գ.Խուճուճը, Ա.Խատիսյանը, բժիշկ Դ.Ջավրիյանը:³ Գործադիր մարմնի անդամները գաղտնի բանակցություններ էին վարում կամավորական խմբերի համար:⁴ Գործադիր մարմնից Ալ.Խատիսյանը Ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչն էր ռուս զինվորական իշխանության մոտ, կամավորական շարժմանն առնչվող բոլոր հարցերի քննարկումներն ու լուծումները նրան էր վստահված. «...որպես Ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչ, որը կվարեր կամավորական գործերը, ես անձամբ կբանակցեի ռուս իշխանության մոտ, կամավորական խումբերուն վերաբերող բոլոր խնդիրներու մասին»⁵: Բացի այդ, նա էր իրականացնում Ազգային բյուրոյի և փոխարքայի անմիջական կապը: Խատիսյանը վայելում էր Վրոնցով-Դաշկովի վստահությունը:

Ալ.Խատիսյանն այսպիսով դառնում է Հայոց ազգային բյուրոյի հիմնադիր անդամներից մեկը և բյուրոյի գործունեության նշանակալից բնագավառներից մեկի իրական ղեկավարն՝ ընդհուպ մինչև 1917թ. հոկտեմբերը, երբ բյուրոն դադարեց գործելուց ու դարձյալ Թիֆլիսում հիմնադրվեց Հայոց

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.57, ց.5, գ.28: Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925թ., էջ245: Գ.Լազյան, Հայաստան և հայ դատ, Երևան, 1951, էջ154:

² «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան, 1981, հատ.6, էջ 547: «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երևան, 1996թ., էջ11:

³ Լեո, Նշվ.աշխ., էջ.296-297 :

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Խատիսյան Ալ., Քաղաքապետի մը հիշատակները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1932թ., N12, էջ 155:

Ազգային հորհուրդը: Բնականաբար հասկանալի է թիֆլիսի հայ քաղաքազլիի դերը, որն ի պաշտոնե հնարավորություններ ուներ իր բարձր դիրքն ու Անդրկովկասի հայ բնակչության նյութական, հոգևոր ու մարդկային կարելիություններն ի սպաս դնել համազգային խնդիրների լուծման գործին: Մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ 1914թ. սեպտեմբերի 8-ին Կովկասի 44 քաղաքների ներկայացուցիչների համաժողովում նա ընտրվեց Համառուսաստանյան քաղաքների միության Կովկասյան բաժանմունքի նախագահ և հանդիսացավ այդ միության անփոփոջ նախագահը՝ մինչև 1918թ.: Միության նպատակն էր Կովկասյան քաղաքների նյութական պաշարերը ծառայեցնել պատերազմի մեջ գտնվող Ռուսաստանին, նպաստել բանակի հաջողություններին¹: Վերոհիշյալ հանգամանքները ցույց են տալիս Ալ.Խատիսյանի լիազորությունները, իրավասության շրջանակները և այն ծանր ու դժվարին պատասխանատվությունը, որ կրում էր նա իբրև պետական պաշտոնյա, ազգային քաղաքական ու հասարակական գործիչ, հայրենասեր, ազգային դիմագիծ ունեցող հայ մարդ, որն իր բոլոր հնարավորությունները, կարողությունները կարող է ծառայեցնել համազգային խնդիրների լուծման գործին: Այդ բանն առանձնապես ակնառու դարձավ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կամավորական շարժման կազմակերպական շրջանում:

Պատերազմի առաջին իսկ օրերից կամավորական շարժման հարցը գտնվում էր Ալ.Խատիսյանի գործունեության կիզակետում: Եվ քանի որ շարժման կազմակերպչական կենտրոնատեղին գտնվում էր թիֆլիսում, ապա պարզ է, թե որքան կարևոր էր թիֆլիսի քաղաքազլիի դերը: Ա.Վրացյանն իրավամբ գրում էր, որ Ալ. Խատիսյանը կամավորական զնդերի կազմակերպման նախաձեռնողներից մեկն էր²:

Նախքան պատերազմի սկսվելը, կատարվեցին ճշտումներ՝ զինվորական իշխանությունների և հայ ազգային կազմակերպությունների փոխհարաբերություններում, ձեռնարկվեցին որոշ քայլեր: Այսպես, իշխանությունների առաջարկությամբ Ալ.Խատիսյանը կազմում է բանտերում ու քսոտրավայրերում գտնվող այն հայ հեղափոխականների ցուցակը, որոնք կարող են ընդգրկվել կամավորական խմբերում: Այդ ցուցակի համաձայն բանտերից ու քսոտրավայրերից ազատ են արձակվում մի շարք գործիչներ: Իշխանություններն առաջարկում են այնուհետև ահաբեկիչ ուղարկել թուրքիա՝ էնվեր փաշային սպանելու նպատակով: Այս առաջարկությունը մերժվում է³:

Փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի և Ալ.Խատիսյանի փոխադարձ համաձայնությամբ ու նախաձեռնությամբ թիֆլիսում 1914թ. սեպտեմբերին կայանում է Կովկասյան օկրուգի շտաբի ու Հայոց ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչների առաջին համատեղ նիստը: Նիստում ճշտվում է կամավորական ջո-

¹ Хатисов А.И., Краткий обзор деятельности Кавказского отдела Всероссийского Союза городов, Тифлис, 1916.

² Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 12:

³ Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 156:

⁴ Նույն տեղում:

կատների թիվը, կամավորների քանակը, կազմվում է սպառազինության ու հանդերձանքի հետ կապված ծախսերի նախահաշիվ:

Որպես առաջին վճարում Ալ.Խատիսյանին հատկացվում է 245 000ռուբ.¹ բյուրոյի միջոցով հագուստ ու կոշիկ ձեռք բերելու համար՝ համապատասխան փաստաթղթերի ձևակերպմամբ: Ամբողջ գրագրությունը, ինչպես նշում է Ալ.Խատիսյանը, շտաբի ու խմբերի միջև կատարվում էր իր միջոցով: Կամավորական խմբերի համալրման, նրանց սպառազինության ու հանդերձանքի ապահովության հարցերի լուծումը նույնպես դրվում է նրա վրա¹:

Փոխադարձ համաձայնությամբ նախ կազմվում է չորս խումբ, հրամանատարներ՝ Անդրանիկ, Դրո, Չամազասպ և Քեռի: Խմբերը ռազմաճակատ են մեկնում 1914թ. հոկտեմբերի 24-ին, նոյեմբերի 3-ին և 6-ին: Ապա 1915թ. ապրիլին կազմակերպվում է 5-րդ խումբը՝ Վարդանի հրամանատարությամբ, այնուհետև 6-րդ և 7-րդ խմբերը՝ Ավշարյանի և Արղությանի գլխավորությամբ: Ալ.Խատիսյանը մշտական կապի մեջ էր Կովկասյան ռազմական օկրուգի շտաբի, գործող բանակի, հրամանատարության, Ամենայն Չայոց կաթողիկոսի ու ազգային-հասարակական կազմակերպությունների հետ²: Այսպես, փաստաթղթերը վկայում են, որ նա միջնորդություն է հղել օկրուգի գլխավոր հրամանատարին՝ ռումինահայ և բուլղարահայ կամավորներին Անդրկովկաս փոխադրելու նպատակով, որոնց մուտքը՝ իբրև հակառակորդ երկրների քաղաքացիներ, չէր թույլատրվում³: Խատիսյանը երբեմն հանդես էր գալիս թարգմանչի, մեկնաբանի և ուղեկցողի դերում: 1914թ. ամռանը նա Անդրկովկաս այցելած Նիկոլայ II թագավորին մեծապատիվ ու բարձրաստիճան դիմավորողների թվում էր: Խատիսյանն ուղեկցում էր թագավորին վիրավոր զինվորներին այցելության ժամանակ, իսկ Արամյան հիվանդանոցում, Խատիսյանը թագավորին ներկայացրեց վիրավոր Դրոյին: Չենց այդտեղ Նիկոլայ II-ը կամավորական 2-րդ ջոկատի հրամանատարին պարգևատրեց Գեորգևյան խաչով⁴:

1914թ. օգոստոսի 12-ին Անդրանիկը Բուլղարիայից եկավ Անդրկովկաս: Ալ.Խատիսյանը միջնորդ ու թարգմանիչ եղավ զորավարի ու փոխարքայի, բանակի հրամանատարության միջև⁵:

Կամավորական ջոկատների ֆինանսական միջոցները զոյանում էին կամավոր նվիրատվություններից ու պետական հատկացումներից: «Ամբողջ հայությունը կամավորներու օգտին հանգանակեց 1 440 000 ռուբ., որմն 1 021 000 ռուբ. տված են ռուսահայերը: Եվրոպայ տված է 423 000 ռուբ., որմն 342 հազարը Ամերիկան: Եզիպտոսը հանգանակած է 55 հազար ռուբլի: Ռուս գանձարկը հատկացուցած է 4 000 000 ռուբ.»⁶: Նվիրատվությունների

¹ Նույն տեղում, էջ 156-157:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.57, ց.5, գ.56, քթ 49-83:

³ Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային զամարտակները Կովկասյան ռազմաճակատում, Երևան, 1999, էջ 179-180:

⁴ Դրո, Երևան, 1991, էջ 34: Ալ.Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 159:

⁵ Андранк Озаян, Документы и материалы, Ереван, 1991, стр.133.

⁶ Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., «Հայրենիք», 1932թ., N12, էջ 159:

թվում զգալի է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի բաժինը¹: Կաթողիկոսական դիվանը միջոցները փոխադրում էր Հայոց Ազգային բյուրոյի հասցեին Ալ.Խատիսյանի տնօրինությամբ:

Կամավորների թվաքանակի մասին գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ: Հեղինակները նշում են 2500², 4500³, 5000⁴, 6000⁵, 8000⁶ և 10000⁷ մարդ: Ըստ կարգադրիչ մարմնի հաշվետվության, կազմված 1915թ. փետրվարի 15-ին, կազմավորման պահին կամավորների թիվը եղել է 2482, իսկ հաշվետվությունը ներկայացնելիս՝ 4500⁸ մարդ: Այս անհամապատասխանության պատճառը թերևս ջոկատների համալրման մշտական փոփոխությունն էր և կանոնավոր հաշվառման բացակայությունը: Անկայն հայրենիքի համար կռվել ցանկացողների թիվը եղել է անհամեմատ շատ:

Որպես Համառուսաստանյան քաղաքների միության Կովկասյան բաժանմունքի նախագահ, Ալ.Խատիսյանի վրա ծանր պարտականություն էր դրված՝ նյութական միջոցներ հավաքել՝ հիվանդանոցներ, բաղնիքներ, սննդի կետեր բացելու, համաճարակների դեմն առնելու, զաղթականներին օգնելու համար: Միության Կովկասյան բաժանմունքը պատերազմի ընթացքում բացել է 32 հազար մահճակալներով հիվանդանոցներ ու բուժկետեր⁹: Բաժանմունքը Ծննդյան տոների առթիվ զինվորներին, այդ թվում և կամավորներին, նվերներ էր պատրաստել¹⁰: Բաժանմունքի 19000 պաշտոնյաների երկու երրորդը հայեր էին: Այս կազմակերպության կառույցներում պաշտոնավարում էին Հ.Օհանջանյանը, Յ.Ջաջազունին, Խ.Կարծիկյանը, Ռ.Տեր-Մինասյանը, բժիշկ Ա.Բաբալյանը և ուրիշներ¹¹: Ալ.Խատիսյանի ուշադրության կենտրոնում են եղել հատկապես արևմտահայ գաղթականության խնդիրները, որոնց լուծման համար նա ջանք չի խնայել¹²:

Կամավորական ջոկատները մասնակցելով ռազմական գործողություններին, միշտ զտնվելով ռազմաճակատի առաջին գծում, ցուցաբերել են սխրագործության ու քաջության փայլուն օրինակներ: Այդ մասին առկա են ռուսական գործող զորամիավորումների հրամանատարներ Տրուխինի, Բարաթովի, Նիկոլակի, Չերնոզուբովի, Կուլեբյակինի և ուրիշների դրվատանքի ու զովեստի մի շարք կարծիքներ, որոնք պահվում են ՀՀ ՊԿՊԱ ֆոնդերում:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.57, ց.5, գ.56, ք.47-53:

² Լորդանով Գ., «Հայերի մասնակցությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատում», Փարիզ, 1927, էջ10 (Քրանս.):

³ Լազյան Գ., Հայերը և հայ դատը. փաստաթղթեր, Կահիրե, 1946թ., էջ186-193:

⁴ Арутюнян А., Кавказский фронт 1914-1917гг., Ереван, 1971, стр.297.

⁵ Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ158:

⁶ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1992թ., N1-2, էջ 81 (Աղբյուրների ելույթ):

⁷ Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 179-180:

⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.57, ց.5, գ.87, ք.18-33; ֆ.288, գ.1, գ.7, ք.1-3:

⁹ Хатисов А., Краткий обзор деятельности Кавказского отдела Всероссийского союза городов, Тифлис, 1916г.

¹⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.223, գ.1, գ.80, ք.16:

¹¹ «Հասարակ», 1945, 7 ապրիլի:

¹² Хатисов А., указ. соч, с.11.

Սակայն, ի սկզբանե ռուսական զինվորական բարձր խավը երկակի վերաբերմունք է ցուցաբերել կամավորական ջոկատների գործունեության նկատմամբ: Ընդ որում, պատերազմի երկրորդ փուլում, երբ Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասն արդեն ազատագրված էր և հայ կամավորների գոյությունը դարձել էր ավելորդ ու կայսրության համար քաղաքականապես վտանգավոր: Կամավորական ջոկատների սխրագործությունների շուրջ ստեղծված լռությունը, ժամանակի մամուլում տեղ գտած անտարբերությունն ու անտեսումը ևս բացասական դրսևորումների վկայություններն են: Այդ կապակցությամբ իր դժգոհությունն է հայտնում նաև Ալ.Խատիսյանը: Շտաբի պետից 1915թ. մարտի 18-ին ստացած նամակում հաղորդվում էր, որ համապասխան դրական կարգադրություն է արվել¹:

Կամավորական ջոկատները ցրելու համար որոշ զինվորականներ դիմում էին նույնիսկ զրպարտության ու կեղծիքի: Այդ առումով հատկանշական է հետևյալ միջադեպը. 1915թ. հունիսի 1-ին զորավար Նիկոլակի անունից Վանից հեռագիր է հղվում կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարին ու շտաբին կից հայոց ներկայացուցիչ Ալ.Խատիսյանին այն մասին, թե իբր հայ կամավորները կրակել են ռուս զինվորների վրա²: Խնդիրը տեղում պարզելու նպատակով Վան է մեկնում Ազգային բյուրոյի հանձնախումբը՝ բանաստեղծ Յ.Թումանյանի և իրավաբան Յ.Խունունցի կազմով³: Վան հասած հանձնախումբը զորավարից բացատրություն է պահանջում: Պարզվում է, որ զորավարը տեղյակ չէ հեռագրից ընդհանրապես⁴: Իսկ Ալ.Խատիսյանի այդ կապակցությամբ հղած հեռագրին հունիսի 15-ին պատասխանում է. «Ես, հետևելով իմ ենթակայության տակ գտնվող երեք հայկական ջոկատների գերազանց մարտական ծառայությանը, ինձ իրավունք եմ վերապահում կատեգորիկ հայտարարել, որ զանգվածային բացասական դրսևորումներ չեմ նկատել»⁵:

Ազգային բյուրոյի երեք ներկայացուցիչների՝ Սեսրոպ Եպիսկոպոսի, Ալ.Խատիսյանի և Ս.Հարությունյանի ստորագրությամբ 1915թ. հուլիսի 3-ին բացատրագիր է ներկայացվում փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին, բարձրագույն զինվորական հրամանատարությանը: Բացատրագիր-նամակում փաստերով հիմնավորվում է զորավար Նիկոլակի անունից տրված փաստաթղթի կեղծ լինելը, մերժվում է հայ ջոկատների վերաբերյալ կասկածները, մեղադրանքի (ռուս զինվորների վրա կրակել, բռնություններ քրդերի հանդեպ, թալան) անտեղի ու անարդար լինելը, ցավ ու ամսոսանք հայտնվում կամավորների շուրջ տիրող կասկածանքի ու խուլ լռության մթնոլորտի համար⁶:

Կամավորական ջոկատների զինաթափումն ու ցրումն արդեն օրակարգի հարց էր դարձել: Այս պարագայում ևս Ալ.Խատիսյանը ջանում է օգտակար լինել և գործում էր ի նպաստ կամավորների: Վերջիններիս մի մասը

¹ Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 160:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.43, ց.1, գ.83, ք.46:

³ Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 325: Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 160:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.43, ց.1, գ.83, ք.46:

⁵ Նույն տեղում, ք.47:

⁶ Նույն տեղում, ֆ.43, ց.1, գ.83, ք.46-48:

մտավ ռուսական բանակի շարքերը և հետագայում դարձավ հայկական կորպուսի կորիզը, մյուս մասը՝ հատկապես օտարահպատակները, վերադարձան իրենց բնակավայրերը:

Սի շարք փաստաթղթեր վկայում են, որ Ալ.Խատիսյանն իրեն հատուկ եռանդով ու նվիրվածությամբ հնարավորինս լուծել է վերադարձողների ճանապարհածախսի, վիրավորների բուժման ու ապաքինման, շուրջ 700 զոհված կամավորների ընտանիքներին օգնելու հարցերը¹:

Անփոփելով վերոշարադրյալը, կարելի է հաստատապես ասել, որ Ալ.Խատիսյանը կանգնած է եղել հայ կամավորական շարժման ակունքներում, գործում մասնակցություն է ունեցել կամավորական ջոկատների կազմակերպմանը, նպաստել նրանց գործունեությանը, ջանք չխնայելով պաշտպանելու վերջիններիս շահերը: Տարիներ անց նա սթափ զնահատական տվեց շարժմանը: Բացահայտելով շարժման բացասական կողմերը՝ դրանք են՝ ռազմական, զինվորական գործին անտեղյակ ու անվարժ լինելը, անբավարար սպառազինությունը, առանձին հրամանատարների և ռուս հրամանատարության միջև ծագած անհամաձայնությունը, որը լինում էր մեծ մասամբ խմբերի հրամանատարների պատճառով, նա գրում է, թե կամավորական շարժումը «մեր քաղաքական անկախության կորիզը դարձավ»²: Իսկ ջոկատների լուծարումից մեկ տարի անց, 1917թ. հոկտեմբերին Թիֆլիսում կայացած Հայոց ազգային համախորհրդակցությունում Ազգային խորհրդի անդամ Նիկոլ Աղբալյանը հանդես եկավ կամավորական ջոկատների վերաբերյալ համառոտ զեկուցումով. «Այդ շարժումով հայ ժողովուրդն ապրեց ամբողջ երեք տարի: Դա բարոյական վերածննդի տարեթիվ է հայ ազգի համար: 10 հազարանոց անձնվեր բանակ հանելը մեր նոր պատմության մեջ եզակի երևույթ է: Վերջին դարում, կորովազուրկ հայ ժողովուրդը առաջին անգամն է այդքան մի մեծ կազմակերպված ուժ ու կորով ցուցադրում: Նախքան կամավորական շարժումը մենք ենթադրում էինք թե կար՞ող ենք պետականորեն կազմակերպվելու և պաշտպանվելու, իսկ հիմա մենք այդ բանի ապացույցն ունենք: Կամավորական շարժման մի շարք պակասությունները նսեմանում են այս դրական կողմերի առաջ: Իսկ մնացածը պատկանում է պատմությանը»³:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.56, ց.16, գ.610, քք.161-162; ֆ.57, ց.5, քք.49-53, քք.55-56 և այլն:

² Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ161:

³ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1992, N1-2, էջ80-81:

**ԼՈՌՈՒ ԵՎ ԱՆԱԼՔԱԼԱՔԻ ՀԱՐՅԸ 1919 Թ. ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱ-
ԿԱՆ ԽՈՐՀՐԳԻԱԺՈՎՈՎՈՒՄ**

1918թ. մայիսին Անդրկովկասյան դաշնային հանրապետության քայքայու-
մից հետո ստեղծվեցին Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի հանրապետություն-
ները: Շուտով նրանց միջև փոխհարաբերություններում առաջնային նշանակություն
ստացան տարածքային-սահմանային վեճերի կարգավորման հարցերը: Հայ-վրացա-
կան հարաբերությունների փորձաքարը դարձավ Լոռու և Ախալքալաքի պատկանե-
լության հարցը:

1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, երբ բուռն քննարկումներ
էին ընթանում Անդրկովկասի վարչական նոր վերաբաժանման նախագծի շուրջ /Յեդ.
Ավ. Շահխաթունյան/, վրաց ազդեցիկ քաղաքական կուսակցությունները՝ սոցիալ-դե-
մոկրատ մենշևիկները և սոցիալիստ-ֆեդերալիստները համաձայնվել էին նախագծի
գլխավոր՝ ազգագրական սկզբունքի հետ, իսկ վիճելի՝ խառը բնակչություն ունեցող
տարածքների պատկանելության վերաբերյալ, առաջ էին քաշել հանրաքվեի տարբե-
րակը¹: Այդ էր պատճառը, որ նրանք դեմ էին Բորչալուի գավառի հարավային հատ-
վածը /Լոռի/ և Ախալքալաքի գավառը Հայկական շրջանի մեջ ընդգրկելու առաջար-
կին²: Սակայն իշխանության գալուց հետո վրաց մենշևիկներն իրենց թիկունքում ու-
նենալով հզոր հովանավոր՝ Գերմանիան, ինչպես նաև, օգտվելով Վրաստանի համար
մի շարք նպաստավոր հանգամանքներից, հաղորդակցության միջոցներ, տնտեսա-
կան առավել կայուն իրավիճակ, պատերազմում առավել նվազ կորուստներ, հայ ազ-
գաբնակչության և գաղթականության հոծ զանգվածի առկայություն Վրաստանում, ոչ
միայն փոխեցին իրենց դիրքորոշումը և հիշյալ տարածքները հայտարարեցին Վրաս-
տանի մաս, այլև զինագրավեցին նաև Լոռու մի մասը³: Քանի որ Բաթումի պայմա-
նագրով Ախալքալաքն անցել էր Օսմանյան կայսրությանը, իսկ Բորչալուի հարավա-
յին հատվածը զինագրավված էր թուրքական զորքերի կողմից, ապա Լոռու և Ախալ-
քալաքի շուրջ հայ-վրացական հակամարտությունն այդքան էլ սրությամբ չէր դրված:

¹ Տե՛ս Шахатуриян Ав., Административный передел Закавказского края, Тифлис 1918. ՀՀ
ՊԿՊԱ ֆ. 200, ց. 104, քք. 1-40, Армяно-грузинский вооруженный конфликт на основании
фактических данных и подланных документов, Баку, 1918.

² 1917թ. վիճակագրական տվյալների համաձայն Ախալքալաքի գավառում բնակվում էր
107713 մարդ, որից հայեր՝ 82775 կամ 77,23 %, վրացիներ՝ 10305 կամ 9,61 %, Բորչալուի
հարավային հատվածում՝ Լոռում ընդհ. բնակչութ. 94215, հայեր՝ 64000 կամ 67,92 % և
վրացիները՝ 115 կամ 0,12 %: Տե՛ս Кавказский календарь на 1917, Тифлис 1916, стр. 191-
193, Armenia; political and ethnic boundaries /1878-1948/ London 1998, p. 488-489.

³ 1918թ. ամռանը վրաց-գերմանական միացյալ զինված ուժերը գրավեցին Բորչալուի
գավառում Վորոնցովկա-Ալեքսանդրովկա-Այդեբեկ-Քոբերի կիսակայսրան-Քարինջ-
Ծաթեր գիծը, իսկ թուրքերը՝ Չորագետ գետի աջ կողմը Նովո-Պոկրովկա, Ջարալոդի-
Նիկոլակա-Գյառգառ-Վարդաբլուր-Կուրթան, մինչև՝ Ալեքսանդրապոլ-Թիֆլիս
երկաթուղու 117-րդ վերստը՝ Քոբեր, Բյուրազիրան, Մարց և Լորուստ:

Կողմերը հարցը փորձում էին լուծել դիվանագիտական ճանապարհով: Սակայն պայմանավորված աշխարհաքաղաքական պայմանների փոփոխությամբ, մոտ 6 ամիս ընդմիջումներով ընթացած և որոշակի ռազմական հակագործողություններով ուղեկցվող բանակցությունները, հաջողություն չունեցան: Ավելին, վրացական կառավարության անզիջում և կարծր դիրքորոշումն ու հակահայկական քաղաքականությունը հանգեցրին նրան, որ պատերազմը դարձավ անխուսափելի¹:

1918թ. դեկտեմբերի 13-ին Դրոն ստացավ Լոռի-Փամբակը վրացական զորքերից մաքրելու հրաման: Պատերազմը, որ տևեց երկու շաբաթ, հաջողությամբ պսակվեց հայերի համար: Հայկական կանոնավոր զորքերը և Լոռվա հայ գյուղացիությունը մի քանի օրվա ընթացքում ազատագրեցին Բորչալուի գավառի գրեթե ամբողջ վիճելի տարածքը:

Հայկական կողմի հաջողությունները խառնաշփոթ իրավիճակ ստեղծեցին Թիֆլիսում: Վրաստանի կառավարությունն անվերապահորեն ընդունեց դաշնակիցների միջնորդությունը՝ պատերազմը դադարեցնելու վերաբերյալ, մանավանդ, որ վերջիններիս առաջարկն ավելի քան բարենպաստ էին Վրաստանի համար²: Դեկտեմբերի 25-ին բրիտանացի զեներալ Ռայկոռֆուդ, ֆրանսիացի զննապետ Շարդիմին և Վրաստանի Վարչապետ Ն. Ժորդանիան ստորագրեցին համաձայնագիր, որով պատերազմական գործողությունները պետք է դադարեցվեցին, իսկ անզլիացի և ֆրանսիացի սպաներից կազմված մի հանձնաժողով պետք է մեկներ ռազմաճակատ՝ բացատրելու համաձայնության մանրամասները և հսկելու դրանց իրականացումը: Համաձայնագրում նշված էր. «վրացական զորքերը պետք է մնան իրենց գրաված այժմյան գծի վրա, հայկական զորքերը պետք է նահանջեն Դսեղ-Ջալալօղլի թուրքական գիծը:

Վրացական և հայկական զորքերի գրաված տարածության միջև, երկաթուղու վրա կցունվեն բրիտանական պահակներ, վարչությունն այս վիճելի վայրում կլինի խառը: Ախալքալաքի գավառի վարչության գործունեությունը հսկելու էին դաշնակիցների հանձնախումբը Պայ և մահմեդական բնակչության ներկայացուցիչները:

ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Արշակ Ջամալյանը հրաժարվեց ստորագրել համաձայնագիրը, բողոքելով մասնավորապես Ախալքալաքին վերաբերող մասի դեմ: Ինչևէ, նույն օրը համաձայնագրի տեքստը հեռագրով հաղորդվեց Երևան, իսկ դաշնակիցների ներկայացուցիչներն էլ դեկտեմբերի 28-ին ժամանեցին Դարաքիլիսա և հայ հրամանատարությանը ներկայացրին այդ պահանջները: Հայերը բողոքեցին, բայց բրիտանացիների ճնշման տակ ստիպված տեղի տվեցին և դեկտեմբերի 31-ին ժամը 24-ին պատերազմն ավարտվեց:

¹ Դիվանագիտական բանակցությունների և Վրաստանի կառավարության հակահայկական քաղաքականության մասին ահ'ս Իз истории армяно-грузинских отношений, 1918г., Тифлис 1919, Армяно-грузинский вооруженный конфликт. Ջամալյան Ա., Հայ-վրացական կնճիռը, Հայրենիք, 1928 հոկտեմբեր, էջ 131-132: Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան 1993, էջ 214-255:

² Նախքան պատերազմը, զեներալ Թոմսոնի պատվիրակ կապիտան Գրինը ևս հանդես եկավ միջնորդությամբ, որի պայմանները ավելի չեզոք էին և ընդունվեցին հայերի կողմից: Սակայն այս միջնորդությունն անհետևանք մնաց: Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 198, ց. 1, գ. 17, քթ. 16-17:

Պատերազմի արդյունքներն ամփոփվեցին 1919թ. հունվարի 9-17-ը թիֆլիսում դաշնակիցների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ կայացած հայ-վրացական խորհրդաժողովում¹: Խորհրդաժողովում Մեծ Բրիտանիայի կողմից մասնակցում և նախագահում էր գեղապետ Ստյուարտը, ֆրանսիական կողմը ներկայացնում էին կապիտան Պուադերաթը և թիֆլիսում ֆրանսիական հյուպատոս Դյուրուման: Հայկական պատվիրակությունը ներկայացնում էին Ս. Մամիկոնյանը /Նախ./, Ս. Խաչատրյանը, Գ. Տեր-Խաչատրյանը, Ա. Խոնդկարյանը, զինվորական խորհրդական գեներալ Ղորղանյանը և պատվիրակության քարտուղար Ա. Ախարոնյանը: Վրաստանը ներկայացնում էին արտգործնախարար Ե. Գեգեչկորին, ներքին գործերի նախարար Ն. Ռամիշվիլին, Վրաստանի զինված ուժերի հրամանատար գեներալ Գեդևանովը և գեղապետ Ջափարիձեն²:

Բացելով խորհրդաժողովը՝ նախագահող գեղապետ Ստյուարտը հայտարարեց, որ պետք է քննարկվեն միայն այն հարցերը, որոնք կառաջարկվեն Վրաստանի արտգործնախարարի կողմից: Հայ պատվիրակների փորձերը՝ հաստատելու խորհրդաժողովի օրակարգը, հաջողություն չունեցան: Գեգեչկորին հայտարարեց, որ օրակարգը հաստատված է զինադադարի պայմանագրի տեքստում, և, որ վրացական կողմը լիազորություններ ունի միայն քննարկելու զինադադարի որոշ անհասկանալի կետեր: Համաձայնվելով վրացական կողմի հետ՝ գեղապետ Ստյուարտն առաջարկեց, որ քննության չառնվեն տնտեսական բնույթի հարցեր, այլ միայն վրացական և հայկական զորքերի տեղաբաշխման, դրանց քանակի, չեզոք սահմանների ու կառավարման հետ կապված խնդիրներ: Հենց սկզբից ակնհայտ էր դառնում, որ գոյություն ունի վրաց-բրիտանական համաձայնություն, ինչն էլ հաստատվեց խորհրդաժողովի աշխատանքների ժամանակ և նրա ընդունած որոշումներով:

Գեղապետ Ստյուարտը մերժեց գեներալ Ղորղանյանի առաջարկը՝ չեզոք գոտու սահմանները զինվորական հանձնաժողովի որոշմանը թողնելու կապակցությամբ: Անհետևանք մնացին նաև հայ պատվիրակների բողոքները, որ վրացական զորքերը պետք է գտնվեն այնտեղ, որտեղ որ գտնվում էին Վրաստանի կառավարության հետ զինադադարը ստորագրելու պահին, այսինքն՝ դեկտեմբերի 25-ին: Ստյուարտը հայտարարեց, որ չեզոք գոտու հյուսիսային սահմանը պետք է լինի այն գիծը, որ զբաղեցնում էին վրացական զորքերը դեկտեմբերի 31-ի ժամը 24-ի դրությամբ, իսկ հայկական զորքերը պետք է ետ քաշվեին մինչև այն գիծը, որ զբաղեցնում էին թուրքերը՝ Բորչալուի գավառում:

Ստեղծված զինվորական հանձնաժողովը՝ Վրաստանի հանրապետության զորքերի հրամանատար գեներալ Գեդևանով, Հայաստանի Հանրապետության զին-

¹ Հայ-վրացական խորհրդաժողովը որոշ ընդմիջումներով ակեց մոտ 3 ամիս և քննարկեց բազմաթիվ հարցեր դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգման, միմյանց անկախության ճանաչման, Անդրկովկասյան Մեյմի գույքի և ֆինանսական միջոցների բաժանման և այլ հարցեր: Հունվարի 9-17-ը ամփոփվեցին միայն պատերազմի արդյունքները և ժամանակավորապես լուծվեցին տարածքային հարցերը: Տե՛ս ՀՀ ՊՎՊԱ ֆ. 276, ց. 1, գ. 104, ք. 42-101:

² Խորհրդաժողովի տարբեր նիստերին բացի նշված անձերից և՛ դաշնակիցների, և՛ Վրաստանի կողմից մասնակցում էին նաև այլ ներկայացուցիչներ, մասնավորապես կապիտաններ Գասֆիլդը և Տադդին դաշնակիցների կողմից, և Աբակիձեն ու Սաբատխարաշվիլին:

վորական նախարարության ներկայացուցիչ գեներալ Ղորղանյան և վրացական բանակի գնդապետ Ջափարիժե կազմով, հունվարի 10-ին խորհրդատու ղուդվի հաստատմանը ներկայացրեց մի որոշում, որով որոշվում էին չեզոք գոտու հյուսիսային և հարավային սահմանները, հայկական և վրացական զորքերի կողմից զբաղեցվելիք գծերը, դրանք թվակազմը: Չեզոք գոտու հյուսիսային սահման պետք է ծառայեր Իրգանչայ, Սաթի, Ջենդար, Ախ-Քյորվի, Օփրեթ, Խոժոռնի, Բրդաձոր, Սադախլու գիծը, այնպես, որ նշված բնակավայրերը պետք է մնային Վրաստանին: Հայկական զորքերը պարտավոր էին ետ քաշվել և զբաղեցնել Նովո Պոկրովկա, Ջալալօղլի, Գյառգյառ, Նիկոլանկա, Քյուլագերան, Դսեղ գիծը, որն էլ պետք է լիներ չեզոք գոտու հարավային սահմանը: Չեզոք գոտու հյուսիսային և հարավային սահմանների որոշակի հատվածներում տեղակայվելիք վրացական և հայկական կայազորները պետք է ունենային յուրաքանչյուրը 660 զինվոր՝ իրենց համապատասխան զենքով: Որոշումն ուժի մեջ էր մտնում 1919թ. հունվարի 14-ի ժամը 24-ից¹:

Հայաստանի և Վրաստանի միջև ընկած տարածքում ստեղծվում էր չեզոք գոտի՝ բրիտանացի սպայի գլխավորությամբ: Վերջինս պետք է բնակվեր Թիֆլիսում կամ Ալավերդիում /որոշումը թողնվում էր նրա հայեցողությանը/ և պետք է ունենար երկու օգնական. մեկը՝ հայ և մյուսը՝ վրացի: Միլիցիան և մյուս պետական հիմնարկությունների աշխատողները պետք է լինեին երկու ազգություններից՝ հավասարաչափ քանակությամբ: Չեզոք գոտու ֆինանսավորումը կատարվելու էր Հայաստանի և Վրաստանի կողմից:

Խորհրդատու ղուդվի հունվարի 13-ի նիստում քննարկվեց նաև Ախալքալաքի գավառի հարցը, թեև այն արդեն իսկ որոշված էր Վրաստանի կառավարության և դաշնակիցների ներկայացուցիչների միջև ձեռք բերված վերոհիշյալ համաձայնագրով: Հայկական պատվիրակության բոլոր ջանքերը՝ քննարկելու Ախալքալաքի գավառի պատկանելության հարցը, ապարդյուն եղան: Եվ գնդապետ Ստյուարտը, և Վրաստանի ներկայացուցիչները, հատկապես Գեգեչկոբին, հայտարարեցին, որ հարցն արդեն լուծված է և չպետք է քննարկվի: Քննարկման դրվեցին Ախալքալաքի գավառում տեղակայվելիք վրացական կայազորի թվաքանակի, գավառի վարչական իշխանության, նրա նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնող հանձնաժողովի կազմակերպման հարցերը: Որոշվեց, որ մինչև դաշնակիցների զորքերի ժամանումը գավառ, ինչն այդպես էլ տեղի չունեցավ, Ախալքալաքի վրացական կայազորը պետք է կազմված լիներ երկու վաշտից, 800 զինվորով, իրենց համապատասխան զենքով: Բուռն վիճաբանություններ առաջացան հատկապես գավառի վարչական իշխանության կազմակերպման հետ կապված հարցերի շուրջ: Հայ պատվիրակները, հիշեցնելով, որ Ա. Ջամայանի բողոքները վերաբերվում էին Ախալքալաքի գավառին, առաջարկում էին, որպեսզի Ախալքալաքի ներքին վարչությունը՝ միլիցիան և կոմիսարները լինեն ընտրովի, ինչպես նաև Հայաստանի կառավարությանն իրավունք վերապահվի նշանակել իր ներկայացուցիչն՝ տեղական իշխանության մարմինների նկատ-

¹ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 276, ց. 1, գ. 104, քք. 50-51:

² Նույն տեղում, քք 94-101: Անդրկովկասում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Ֆորբեստեր Ուոքերի կողմից չեզոք գոտու նահանգապետ նշանակվեց կապիտան Դուգլասը, իսկ Հայաստանի կառավարությունն իր կողմից նրա օգնական-կոմիսար նշանակեց Նալբանդյանին: Տե՛ս նույն տեղում ֆ. 199, ց.1, գ.32, ք. 36:

մամբ վերահսկողությունն իրականացնող հանձնաժողովում: Սակայն այս առաջարկը ևս չընդունվեց, իսկ զեղապետ Ստյուարտը հայտարարեց. «Ախալքալաքի վարչության հարցը լուծված է զեներալ Ռայկոֆտի կողմից: Այդ հարցը քննարկման ենթակա չէ»: Վրաց-բրիտանական միասնությանը ընդունվեց վրացական կողմի առաջարկը, որով Վրաստանի կառավարությունն ինքն էր նշանակում գավառի իշխանությունը, իսկ վերահսկիչ հանձնաժողովում իր ներկայացուցչին ընտրելու իրավունքը տրվում էր տեղի հայ բնակչությանը: Հայաստանի կառավարությանը «իրավունք էր վերապահվում» միայն օգնելու Ախալքալաքի խոշտանգված ու սննկացած հայ բնակչությանը¹:

Հունվարի 17-ին ավարտվեց հայ-վրացական խորհրդատողովի առաջին փուլը, որը «ժամանակավորապես» լուծեց Ախալքալաքի և Լոռու պատկանելության հարցը: Նախքան դրան զնահատականներ տալը, կցանկանայինք պատասխանել հետևյալ հարցերին. ինչո՞վ էր պայմանավորված բրիտանական զորահրամանատարության նման դիրքորոշումը և պատահական էր արդյո՞ք այն: Ինչո՞վ էին բացատրվում հայկական կողմի զիջումները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, համաձայն Մուդրոսի զինադադարի պայմանների, Անդրկովկասը զինագրավվեց բրիտանական զորքերի կողմից: Հայ ժողովուրդն ու նրա քաղաքական առաջնորդները ցնծությամբ ընդունեցին այն, ակնկալելով Հայկական հարցի արդարացի լուծում, քանզի եթե հաղթել էին մեծ դաշնակիցները, ուրեմն հաղթել էր նաև նրանց փոքր դաշնակիցը՝ հայ ժողովուրդը, մանավանդ, որ Վրաստանը ստեղծվել էր Գերմանիայի հովանավորությամբ և համարվում էր նրա դաշնակիցը: Սակայն Անդրկովկաս մտած բրիտանական զորքերը կոչված էին պաշտպանելու Մեծ Բրիտանիայի այս տարածաշրջանում ունեցած որոշակի քաղաքական, ռազմական և տնտեսական շահերը: Ելնելով այդ շահերից բրիտանական կառավարությունը 1918թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Անդրկովկասի նորանկախ հանրապետությունների նկատմամբ վարվելիք քաղաքականության մեջ առանձնահատուկ տեղ և դեր էր հատկացրել Վրաստանին². Դրանից ելնելով՝ որոշվել էր բրիտանական դիրքորոշումն Անդրկովկասի հանրապետությունների տարածքային հարցերում: Մասնավորապես, Արևելքի կոմիտեն իր նոյեմբերի 21-ի հուշագրում և նրան կից քարտեզում Հայաստանի սահմանների մեջ չէր ընդգրկել Ախալքալաքի գավառը. «Ազգային տեսակետից, այս շրջանները Ախալքալաքը և Ախալցխան-Վ. Խ./ պետք է որ պատկանեն Հայաստանին, - նշված էր հուշագրում, - բայց դրանք հանդիսանում են կարևորագույն ռազմավարական շրջաններ Վրաստանի համար, և հետևաբար ավելի արդար կլինի դրանք տալ Վրաստանին, իսկ այդ գավառներում ապրող հայ բնակչությանը պետք է հնարավորություն տրվի գաղթելու Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջաններ»³: Բացի դրանից, բրիտանական կառավարության և Վրաստանի կառավարության կարծիքով, Հայաստանը պետք է ընդարձակվեր արևմտահայ հողերի հաշվին: Հետևաբար Անդրկովկասի վիճելի տարածքները ճիշտ կլինե՞ր զիջել Վրաստանին և՛ Ադրբեջանին: Միևնույն ժամանակ հզորացնելով Վրաստանին ու Ադրբեջանին, Մեծ Բրիտանիան ձգտում էր դրանով իսկ ամրաց-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, քք. 77-82:

² Տե՛ս Armenia, p. 410-415, R. Hovannisian, The Republic of Armenia, vol. 1, Berkley-los Angeles 1971, p. 266-271.

³ Armenia, map 2, R. Hovannisian, The Republic of Armenia, vol 1, p. 267.

նել այն «արգելապատնեշը», որը պետք է կանխեր ռուսների, և հատկապես՝ բուլշևիկների առաջխաղացումն Անդրկովկաս:

Ինչ վերաբերվում է հայ պատվիրակների զիջողական քաղաքականությանը, ապա այն բացատրվում էր հետևյալ հանգամանքներով. առաջին՝ Թիֆլիս-Երևան երկաթուղին Հայաստանի համար ուներ բացառիկ կարևորություն: Այն դարձել էր կյանքի ճանապարհի հայ ժողովրդի համար: Երկրորդ՝ ծանր և խիստ անտանելի վիճակում էին գտնվում Վրաստանում ապաստանած հայ զարթոթականները, ինչպես Վրաստանի բնիկ հայ ազգաբնակչությունը: Երրորդ՝ մեծ էին ակնկալիքները դաշնակիցներից, իսկ նրանց հակառակվելու յուրաքանչյուր փորձ կարող էր բացասական հետևանքներ ունենալ Հայկական հարցի լուծման վրա:

Այսպիսով, գնահատելով 1919թ. հունվարի 9-17-ը կայացած հայ-վրացական խորհրդածողովի աշխատանքներն ու ընդունած որոշումները, կարող ենք նշել հետևյալը. խորհրդածողովն ընթացավ Անդրկովկասի տարածքային հարցերի վերաբերյալ բրիտանական կառավարության հուշագրերի և Ռայկրոֆտ-Շարդինի-ժողդանիա համաձայնագրի ոգուն համապատասխան: Գերակշռությամբ հայ բնակչություն ունեցող այս շրջանները՝ Ախալքալաքն ամբողջությամբ և Լոռին մասամբ, հանձնվեցին Վրաստանին: Եվ նույնիսկ չեզոք գոտում, որ ստեղծվեց հայ-վրացական պատերազմի ժամանակ հայկական զորքերի կողմից ազատագրված տարածքում, և ուր վրացիները բնակչության մեկ տոկոսն էլ չէին կազմում, Վրաստանի կառավարությունը ձեռք էր բերում հավասարաչափ իրավունքներ Հայաստանի կառավարության հետ միասին, այն դեպքում, երբ Ախալքալաքի գավառը, 80 տոկոս հայ բնակչության դեպքում, անցնում էր Վրաստանին, իսկ Հայաստանի կառավարությանը չէր թույլատրվում մասնակցել ու միջամտել տեղական իշխանության նկատմամբ վերահսկողություն հրականացնող հանձնաժողովի գործերում: Ընդդիմանալով հայ պատվիրակների բողոքներին՝ և՛ դաշնակիցների ներկայացուցիչները, և՛ վրացիները նրանց հիշեցնում էին վիրահայոց մեծաքանակ համայնքի առկայության և երկաթուղային հաղորդակցության կարևորության մասին, ստիպում նրանց ավելի զիջող լինել, ընդունել իրենց ներկայացրած պահանջները: Բրիտանական միջնորդությունն ու հարցի նման լուծումը ցնծությամբ ընդունվեցին Վրաստանում, տեղիք տալով Վրաստանի կողմից տարածքային նոր պահանջների, մասնավորապես Կարսի մարզի՝ Արդահանի և Օլթիի օկրուգների նկատմամբ, իսկ վրացական մամուլն էլ հանդես եկավ հիացական արտահայտություններով: Սոցիալիստ-ֆեդերալիստների «Սախալստ սաքմե» թերթը գրում էր. «Համարեա բոլոր վիճելի հարցերը իրականորեն մեր օգտին են վճռուել: Ծիշտ է՝ մենք Հայաստանից պահանջում էինք Փամբակի հովիտն ու Լոռու շրջանը, որ այժմ հայկական զորքն ունի բռնած, բայց դրա փոխարեն հայերը մեզանից կամենում էին վերցնել Թիֆլիս քաղաքն ու համարեա ամբողջ Արևելյան Վրաստանը... Այսօրվանից Թիֆլիսը իսկական վրացական քաղաք է»¹:

¹ Հասաջ, 17 հունվարի 1919թ.:

**ՀԱՅ ԶԱՎԱԶԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒ-
ՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՐՎԱԳՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՄԱ-
ՍՈՒԼՈՒՄ /1918-1920ԹԹ./**

Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը խթանեց քաղաքական կյանքի աշխուժացմանը: Հանրապետության հռչակումից հետո հայ քաղաքական կուսակցությունները որդեգրեցին առավել ազգային դիրքորոշում, ակտիվ աշխատանք ծավալելով հատկապես իշխանության մարմինների ձևավորման շրջանում: Հայաստանում գործող կուսակցությունները հետևյալներն էին՝ Հայ Զեղափոխական Ղազնակցություն, Հայ Ժողովրդական, Սոցիալ-դեմոկրատական /մենչևիկյան-բուլշևիկյան/, Սոցիալիստ-հեղափոխական /եսեռական/, Հայ Սահմանադրական Ռամկավար, ՍԴ հնչակյան և «Սպեցիֆիկները» կազմակերպությունը: Դրանցից հասարակական-քաղաքական կյանքում առավել ազդեցիկները համապատասխան մանդատներ ստացան խորհրդարանում: Խորհրդարանական ամբիոնը հայ քաղաքական կուսակցությունների համար դարձավ միմյանց քննադատելու և քաղաքական կոփվածություն ստանալու միջոց:

Հայտնի է, որ ՀՅԴ կուսակցության կենտրոնը մինչև 1918թ-ի հուլիս ամիսը գտնվում էր Թիֆլիսում, որտեղ գործում էր Ղազնակցության բյուրոն, այն հրատարակում էր կուսակցության պաշտոնաթերթ «Հորիզոն»-ը: Հայոց Ազգային խորհրդի՝ Երևան փոխադրվելու հետևանքով, ՀՅԴ-ն այնտեղ ուղարկեց գրեթե իր բոլոր պատասխանատու գործիչներին, Թիֆլիսում թողնելով «Աշխատավոր»-ի շուրջը համախմբված երիտասարդ այն կուսակցականներին, որոնք զլխավորեցին Վրաստանի կազմակերպությունը:՝ Հայտնի է, որ դեռևս - Թիֆլիսում գտնվելու շրջանում որոշվեց ապագա խորհրդարանում կուսակցությունների անդամակցության թվի հարցը, ՀՅԴ-ն ստանալու էր 18 ծայն: Ղազնակցական մամուլը, հակառակ ընդդիմադիր մամուլի, վկայում է, որ խորհրդարանում ստացած իրենց քվեները չէին համապատասխանում ո՛չ իրենց ունեցած հեղինակությանը, ո՛չ էլ հասարակության մեջ գրաված դիրքին: Դրանում չէր դրսևորված նաև կուսակցության անդամների ու համակիրների ճշմարիտ թվակազմը: «Կասկածից դուրս է,- գրում է, «ՎԷՍ» ամսագիրը, որ Ղազնակցությունը շատ ավելի հետևորդներ ուներ, քան խորհրդարանական մյուս երեք կուսակցությունները միասին վերցրած»:² Հակառակը, ավելի ու ավելի էր տարածվում այն տեսակետը, թե Ղազնակցությունը իրականում «չի վայելում այլևս հայ ժողովրդի վստահությունը»:

Իր կենտրոնը Երևան փոխադրելուց հետո ՀՅԴ-ն Թիֆլիսյան շրջանի համեմատությամբ նկատելիորեն աշխուժացրեց իր աշխատանքները և ձեռք բերեց ազդեցիկ դիրք: Ղազնակցական մամուլը Թիֆլիսյան շրջանը բնորոշում է Անդրկովկասյան «նեղիչ միջավայրում գտնվելու» շրջան, որի մեջ նա ընկել

¹ Տես, ՎԷՄ, Ե, 1934, մայիս-հունիս, էջ 42-60:

² Նույն տեղում:

էր Փետրվարյան հեղափոխության արդյունքում, ինչն էլ և խիստ թուլացրել էր նրա ուժն ու ազդեցությունը: Մենք համաձիտ ենք դաշնակցական մամուլում հայտնված այն կարծիքի հետ, որ դաշնակցության փոխադրումը Երևան շահեկան էր, այն նպաստեց ուժերի համամասնության փոփոխմանը հոգուտ Դաշնակցության:

Հակառակ ՀԻԴ-ի Երևան տեղափոխվելն անբարենպաստ անդրադարձավ ընդդիմադիր աջ դիրքերից հանդես եկող Հայ ժողովրդական կուսակցության վրա: Այս կուսակցության բարձրագույն մարմնի՝ ԿԿ-ի նախագահն էր Մ. Պապաջանյանը, փոխնախագահը՝ Ս. Հարությունյանը:՝ Կուսակցությունը կազմած էր հակասոցիալիստական դիրքերում: Այն կրում էր Ռուսական կադետների ազդեցությունը, ինչը և ցայտուն կերպով արտահայտված էր ծրագրի մեջ: Հայ ժողովրդականների որդեգրած զաղափարներն արտահայտվում էին հիմնականում կուսակցության կողմից հրատարակվող «Ժողովուրդ», «Մշակ» թերթերի էջերում: ՀԺԿ-ի ղեկավարությունը, որ հավակնում էր ստանձնել քաղաքական կյանքի կառավարումը, ուստի հայրենիք ուղարկեց կուսակցության գործիչներ՝ Ատեփան Մալխասյանին և Արշալույս Մխիթարյանին: Կուսակցության առավել երևելի հատվածը մնաց Թիֆլիսում: Կարելի է ամբողջովին համաձայնվել մամուլում արտահայտված այն կարծիքի հետ, որ ՀԺԿ-ն հայ հասարակության մեջ, ունենալով «ամուր հող», վերոհիշյալ սխալը թույլ տալով, կորցրեց իր ազդեցությունն ու բռնեց քայքայման ուղի՝:

Այդ պատճառով կուսակցության ընդդիմադիր դիրքորոշումը որոշ չափով մեղմացավ, որը և հանդիսացավ ներկուսակցական պառակտման պատճառ: Երևանի ՀԺԿ թևի ցուցաբերած չափավոր դիրքորոշումը կամ ընդհանրապես ընդդիմադիր դիրքերի լքումը, երևաց այն պահից, երբ ժողովրդականների խմբակցությունը քվեարկեց Հ. Քաջազունու կառավարության օգտին: Այդ կապակցությամբ աղմկուտ հրապարակումներ լույս տեսան Երևանում տպագրվող «Ժողովուրդ» թերթի էջերում:

«Մշակը» իր հերթին սուր քննադատության էր ենթարկում Հայոց ազգային խորհրդի գործունեությունն առհասարակ: Լույս տեսած բազմաթիվ հոդվածներում բացասական կարծիքներ էին արտահայտվում ինչպես կառավարության Հայաստան մեկնելու, այնպես էլ Հայոց ազգային խորհրդի յուրաքանչյուր քայլի վերաբերյալ: Նշված խնդիրների վերաբերյալ ՀԺԿ-ի կարծիքը մանրամասն ներկայացվեց «Մշակի-ի 1918թ. հուլիսի 13-ի համարում:

«Երկրի այժմեան ֆինանսական, տնտեսական ծանր պարագաներին, այժմ երբ հայ ազգի բախտը որոշվում է համաշխարհային կենտրոններում, երբ կառավարության զխավոր աշխատանքը պիտի կենտրոնանա դիվանագիտական կապերի և բանակցությունների վրա, մենք գտնում ենք միանգամայն սխալ և վտանգավոր քայլ միևնույն կողմից մեկնելը Երևան:»³

Ինչ վերաբերում է Հայոց Ազգային խորհրդի Երևան մեկնելուն, Հայ ժողովրդականները գտնում էին, որ դա պետք է լինի ժամանակավոր, պատ-

¹ Տես Ժողովուրդ, 1918թ., 1դեկտեմբերի:

² Տես ՎԷՄ, 1934, մայիս-հունիս, 42-60:

³ Մշակ, 13 հուլիսի, 1918:

ճառաբանելով թե Հայոց Ազգային խորհուրդը ներկայացնում է ամբողջ Ռուսաստանի հայությունը, որը ապացույց է հանդիսանում այն բանի, որ հայութունը չի սահմանափակվում միայն Հայաստանի հանրապետության սահմանափակ տարածքով:

«Աշակի»-ի սուր քննադատությունը որոշ չափով մեղմացավ գլխավոր խմբագիր և Հայ ժողովրդական կուսակցության գաղափարախոս Համբարձում Առաքելյանի սպանությունից հետո, երբ թերթը տնօրինող առավել երիտասարդ կուսակցականները սոցիալիստական ուղղվածություն ընդունեցին: Տարբեր հարցերի շուրջ, այնուհետև, հակասությունները շատ խորացան և հանգեցրին կուսակցության երկու թևերի միջև լուրջ բախումների:

«ՎԵՄ»-ում ծախակողմյան ընդդիմության առաջին շրջանի բնորոշումը այսպիսին է՝ «պատասխանատու», այսինքն մեղմ կամ արտախորհրդարանական կյանքում ոչ ակտիվ: Նման վարքագիծը, կարծում ենք, ավելի շատ պայմանավորված էր ֆրակցիաների փոքրաթիվ լինելով և ազդեցության ուղրտի բացակայությամբ՝ ինչպես խորհրդարանում, այնպես էլ ժողովրդի մեջ: Զախակողմյան ընդդիմությունը աշխատավորության լայն շրջաններում սոցիալական ձևավորված հենարան չունեի, մասնավորապես չկար բանվոր դասակարգ, ինչպես նշում էր հենց ծախակողմյան մամուլը:՝ Նա հիմնականում իր գործունեությունը ծավալում էր խորհրդարանական քննարկումների միջոցով, այն էլ՝ շոշափելով հիմնականում մշակութային, սոցիալ-տնտեսական հարցեր:

Էսեռները հրատարակում էին «Աշխատանքի դրոշակ», «Սոցիալիստ-հեղափոխական» թերթերը, որոնք և արտահայտում էին նրանց ծրագրային ու տակտիկական հիմնական սկզբունքները:

Զախ ընդդիմությունը հիմնական դիրքորոշումամբ չէր արտահայտում ինքնուրույնության գաղափարներ: Ազգային հարցի շուրջ այն իր կախվածությունն էր ընդգծում Ռուսաստանից և հանդես էր գալիս «համակուկասայան ֆեդերացիա՝ տնտեսական սերտ կապերով կապված Ռուսաստանի հետ» ձևավորելու², կամ Ռուսաստանի հետ համապետականություն ստեղծելու օգտին:³ Նրա նպատակներից ամենակարևորը, որն արտահայտվում էր թ'ե խորհրդարանում, թ'ե նրա պատերից դուրս, Հայաստանը կրկին Ռուսաստանի մի մասնիկը դարձնելն էր:⁴

Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը ՀՀ-ում, չունեի հարուստ սոցիալական բազա: Կուսակցությունը լույս էր ընծայում «Կայծ», «Խոսք», «Բանվորի ձայն» թերթերը: Նրանց կուսակցության հիմնական կարգախոսներից մեկը «հեռավոր հյուսիսի» հետ միավորելն էր: Համարվում էր, որ «անկախ այն հանգամանքից, թե ինչ կուսակցության ձեռքին է գտնվում կառավարության ղեկը... նա կարող է միայն մեր լավագույն բարե-

¹ Տես ՎԷՄ, Փարիզ, 1933, 67-69:

² Խոսք, 1918, 22 սեպտեմբերի:

³ Տես Աշխատանք, 1919թ, 17 մայիսի:

⁴ Խոսք, 1918, 22 սեպտեմբերի:

կամը լինել, նա է մեզ մոտ, նրան ենք մենք արդեն ընտելացել և նա չի ձգտում Կովկասը գաղութ և շուկա դարձնել...»: Սոցիալ-դեմոկրատները «Բորբա»-ի էջերին իրենց բացասական կարծիքը հայտնեցին Հայոց ազգային խորհրդի և կառավարության Երևան տեղափոխվելու հարցի վերաբերյալ պատճառաբանելով, որ քաղաքական դրությունը և արտաքին պայմանները չէին նպաստի այդ մարմինների արդյունավետ աշխատանքին: Հենց սկզբից սոց.-դեմոկրատները չէին ցանկանում իրենց կուսակցական կենտրոնը տեղափոխել Երևան: Այս կուսակցության նշանավոր անդամները ևս մնացին Թիֆլիսում Երևան ուղարկվեց Հ. Ազատյանը, այս փաստը հետագայում պատճառ հանդիսացավ կուսակցության միատարրության խաթարմանը:

Չախակողմյան կուսակցությունների համար «հայկական գավառների» մայրաքաղաք գալը սկզբնական շրջանում մի ընդհանուր անբարենպաստ հող ստեղծեց: Նրանք կտրվեցին անդրկովկասյան մյուս մայրաքաղաքներում գործող իրենց մայր կուսակցություններից, որոնք բավականին հզոր էին, և զրկվեցին այն ամբողջ օժանդակությունից, որ իրենց ցույց էր տրվում դրանցից յուրաքանչյուրի կուսակցական կենտրոնից:

**ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԳԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐ-
ՇԵՆՔԱՅԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ**

Անդրկովկասի վարչաքաղաքական միավորումը պատմականորեն հիմնավորված անցյալ ունի: Մինչխորհրդային ժամանակաշրջանի և հետագայի ֆեդերացման գործընթացները չպետք է նույնացնել: Առկա են հիմնավորված պատճառաբանություններ և տարբերություններ: Բոլորովին տարբեր կերպով են ընկալվել նաև ֆեդերացման բուն էությունն ու հետապնդված նպատակները: Զգալիորեն տարբեր էին նաև այդ ուղղությամբ կատարվող քայլերն ու հիմնախնդրի ընդհանուր դրվածքը: Գոյություն ուներ արդեն արձատարական տարբերություն՝ երեք առանձին հանրապետություններում տիրող վարչաքաղաքական և կուսակցական իշխանակարգի միասնականությունը: Հենց այս պարագան էլ կանխորոշում էր իրադարձությունների ողջ գործընթացը: Երկրամասի ֆեդերացման անհրաժեշտությունը հրամայական ու օբյեկտիվ դարձավ միայն երեք հանրապետություններում նույնական կուսակցական վարչակարգի հաստատումից հետո 1921թ.: Իսկ մինչ այդ՝ ցարական ինքնակալության տապալումից հետո 1917թ. մարտի 9-ին ստեղծվեց Անդրկովկասյան Հատուկ կոմիտե (Օգակոմ): Այս մարմինը փոխարինեց Կովկասի փոխարքայությանը, և կազմված էր չորրորդ Պետական Դումայի Կովկասի ներկայացուցիչներից: Օգակոմին փոխարինեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, որը ստեղծվեց 1917թ. նոյեմբերի 15-ին Անդրկովկասի ազդեցիկ ազգային կուսակցությունների մասնակցությամբ: Ազգային կուսակցությունների փոխհարաբերությունները չափազանց սրված էր՝ տարաբևեռ նպատակներով ու ձգտումներով: Այսպես, մենչևիկները ձգտում էին ստեղծել անկախ պետություն և որպես առաջին քայլ Անդրկովկասն անջատել Ռուսաստանից, մուսաֆաթականները կողմ էին թուրքիային, դաշնակցականները՝ Անտանտին: Անդրկովկասյան կոմիսարիատը 1918թ. փետրվարի 10-ին գումարեց Սեյմ, որը կազմված էր Սահմանադիր ժողովի՝ Անդրկովկասից ընտրված պատգամավորներից և կուսակցությունների ներկայացուցիչներից: Այնը լուծարեց կոմիսարիատը և 1918թ. մարտին Անդրկովկասն անջատ հռչակեց Ռուսաստանից: Ավելին, 1918թ. ապրիլի 9-ին հռչակեց Անդրկովկասյան Դեմոկրատական Ֆեդերատիվ Հանրապետություն: Ռուսաստանը չճանաչեց այս հանրապետությունը. իսկ վերջինս էլ՝ Բրեստի հաշտությունը: 1918թ. մայիսի 26-28-ին հռչակվեցին Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի անկախ, առանձին հանրապետությունները: Անդրկովկասի հանրապետությունների համար սկսվեց անջատ պետա-իրավական գոյության, վարչաքաղաքական անկախության շրջանը:

Փաստորեն, միայն երկրամասի խորհրդայնացումից հետո երեք հանրապետություններում հաստատվեց միատեսակ կուսակցական-քաղաքական համակարգ, տնտեսավարման նույնական ձև և նրանց այլևս մնում էր միավորել այդ ամենը: Ֆեդերացման գործընթացում կարևոր ու առաջնա-

յին նշանակություն ունեն պատմա-քաղաքական գործոններն ու նախադրյալները: Անդրկովկասի ֆեդերացիան ժողովուրդների միավորման այն կարևոր պետաիրավական ձևն էր, որի շրջանակներում համակողմանիորեն պետք է լուծվեին երկրամասի հիմնախնդիրները: Այդպիսիք էին. ազգային հարցի լուծումը, ժողովուրդների համագործակցության ամրապնդումը, տնտեսական ամենասերտ փոխահարաբերությունների հաստատումը: Ֆեդերացիայի ստեղծումը իրապես կապահովվել էր առանձին հանրապետությունների հավաքական անվտանգության երաշխիքների կայունությունը արտաքին թշնամիներից:

Պատմաքաղաքական նախադրյալների համալիրում ազգային հարցի դրվածքից, նրա տարբեր կողմերի ընկալման, մեկնաբանման ու ներկայացման ձևերից կախված էր կայուն Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծումը: Երկրամասում պետա-իրավական շինարարության բնագավառում օրինաչափորեն ընկած էր ազգային գործոնը: Անհրաժեշտ էր գտնել այնպիսի լուծումներ, որոնք հնարավորություն կտային բավարարել երեք ազգային հանրապետությունների պահանջները: Երկրամասի ֆեդերացման քաղաքական նախադրյալներն առաջին հերթին պայմանավորված էին ազգային համակեցության ստեղծման պարագայով:

Կային նաեվ այլ կարևոր հարցեր: Օրինակ՝ Հայաստանի համար նման գերխնդիր էր գաղթականության հարցը, որն առկա ծանր ֆինանսա-նյութական վիճակի պայմաններում միայն սեփական ուժերով լուծել անհնարին էր: Այս առումով հիշատակենք, որ դեռևս 1920թ. դեկտեմբերի 1-ին Գ. Օրջոնիկիձեն նշում էր, թե Հայաստանը «քիչ էր մնացել վերածվի գաղթականների հանրապետության»¹:

Փաստորեն, գաղթականության խնդիրը ՀՍԽՀ-ի համար բավականին էական քաղաքական նախադրյալ էր, որպեսզի կողմ լինի ֆեդերացման գործընթացին:

Ազգային հարցի ամբողջական համալիրի մաս էր կազմում նաև սահմանային խնդիրը: Այս հարցի համապարփակ լուծումն իր քաղաքական կարևորությամբ պետք է ամրապնդեր և հավաստեր խորհրդային համակարգի ներպետական կայունությունը: Դա անհրաժեշտ էր կարգավորել համալիր ձևով: Սահմանային հիմնախնդրի արմատական լուծման համար երեք հանրապետություններն այլ ելք չուներին՝ քան միավորվել մեկ պետաիրավական միավորի մեջ: Չնայած այս հանգամանքին՝ խորհրդային կարգերի հենց սկզբից սահմանային հարցի կարգավորումն ընթանում էր շատ բարդ և վիճահարույց մթնոլորտում: Սասնավորապես, փաստացիորեն անհաջողության մատուցվեց 1921 թ. մայիսի 2-ին Կովկասյան բյուրոյի կողմից Ս. Կիրովի նախագահությամբ ստեղծված հանձնաժողովի գործունեությունը²: Այնուհանդերձ, արդեն 1921թ. նոյեմբերին համապատասխան պայմանագրեր կնքեցին Վրաստանն ու Ադրբեջանը, Վրաստանն ու Հայաստանը³:

¹ Օրջոնիկիձե Գ., Ընտիր երկեր և ճառեր, Ե., 1950, էջ 34:

² ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 40, ք. 9:

³ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 105, ք. 12, 16-17; ՆՊ ԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 55, ք. 10:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում հանրապետությունների միասնական դիրքորոշման վկայություն էր 1921թ. հոկտեմբերի 13-ին կնքված Կարսի պայմանագիրը: Այդտեղ արտաքին քաղաքական միասնությունը պահպանվեց ՌԱՖԽՅ-ի վերադաս մասնակցությամբ: Կարսի պայմանագրի որոշումներն ոչ բոլորին էին ձեռնտու: Հատկապես ՅԱԽՅ-ի համար այն անընդունելի էր, սակայն նրա դիրքորոշումները և պահանջները գերազանցապես հաշվի չէին առնվում, քանզի Թուրքիայի և Բաքվի նավթի գործունեարկի կարևորությունն անհամեմատ նշանակալից էր Ռուսաստանի համար: Մյուս կողմից, Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը ակտիվորեն քննարկում և դրական էր գնահատում Կարսի պայմանագիրը: Այս հարցում հատկապես ակտիվ էին Ալ. Մյասնիկյանը և Ա. Մռավյանը¹:

Հետագայում, Անդրկովկասի խորհուրդների առաջին համագումարում անդրադառնալով այս հարցին Ա. Օրջոնիկիձեն նշում էր. «Թուրքերին հասկացնել տվեցինք, որ եթե նրանք ուզում են մեր կողմից՝ անդրկովկասյան ժողովուրդների, ունենալ համակրանք, ապա նրանք պետք է մեզ դիտարկեն որպես միասնական ամբողջություն, որպես միասնական եղբայրական հանրապետություն»²:

Երկրամասի ֆեդերացումը լայնամասշտաբ տեմպերով սկսվեց արդեն Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո: 1921թ. ապրիլի 11-ին Բաքվի խորհրդի ընդլայնված նիստը Ա. Օրջոնիկիձեի և Ա. Կիրովի ղեկուցումներից հետո ընդունեց որոշում Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միավորման մասին³:

Արդեն ապրիլի 14-ին Վ.Լենինը հատուկ նամակ ուղարկեց Անդրկովկասի և Դաղստանի ղեկավարներին⁴: Նախ, Վ. Լենինը ավելի կարևորում էր խորհրդային իշխանակարգի պաշտպանումն ու զարգացումը: Դրա համար Կովկասի կուսակցական ղեկավարությունը պետք է գործեր կոնկրետ պայմաններին համապատասխան: Նա շեշտում էր Ռուսաստանի և Կովկասի վիճակների միջև եղած արմատական տարբերությունները: Կովկասի համար Վ. Լենինը նպատակահարմար էր գտնում «ավելի դանդաղ, ավելի զգույշ, ավելի սխտեմատիկ անցում», հարկավոր էր «չընդօրինակել » Ռուսաստանի տակտիկան, կիրառել փորձի «ոչ թե տառը, այլ ոգին, իմաստը, դասերը»: Փաստորեն, այս նամակը քաղաքական ուղենիշ հանդիսացավ ոչ միայն երկրամասում խորհրդային իրավակարգի ամրապնդման, այլև Անդրկովկասի ֆեդերացիայի հետագա ձևավորման տեսանկյունից: Ա. Օրախելաշվիլու հանոգմամբ անդրկովկասյան ժողովուրդների պետական միավորման «հայրական իրավունքը» անառարկելիորեն պատկանում է Վ. Լենինին⁵:

1921 թ. հուլիսի 3-ին ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան Բյուրոյի միացյալ պլենումն ընդունեց «Վրաստանում և Անդրկովկասում կոմունիզմի հերթական խնդիր-

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, թթ. 180, 199:

² Орджоникидзе Г. К., Избранные произведения, Е., 1986, с. 298-300.

³ Овразование СССР, М., 1949, с. 270.

⁴ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 43, էջ 246-248:

⁵ Орахелашвили М., Ленин и ЗСФСР, Т., 1925, с. 8.

ների մասին» բանաձևը: Այդտեղ նշվում էր. «1. Հաստատել Անդրկովկասի հանրապետությունների՝ կյանքում անկախության անցկացման անհրաժեշտությունը, 2. Փոխադարձ ռազմական և տնտեսական աջակցության բացարձակ անհրաժեշտությունն ի տես գտնել Ռուսաստանի հետ կնքելու ռազմական, առևտրական և տնտեսա-ֆինանսական համաձայնագիր՝ կամավորության սկզբունքներով»¹:

1921 թ. հուլիսի 6-ին Թիֆլիսի կուսկազմակերպության ընդհանուր ժողովում Ի. Ատալինը շեշտում էր Վրաստանի և մյուս հանրապետությունների՝ թշնամական շրջապատի պայմաններում ռազմական և տնտեսական զարգացման տեսակետից մեկուսացված գոյության անիմաստությունը: Մասնավորապես, նա ուշադրություն էր հրավիրում այն փաստի վրա, որ Վրաստանը առանց ռուսական հացի չի կարող գոյատևել: Այս պարագան նա կապում էր նաև Ադրբեջանի նավթի գործոնի հետ: Նա վրացի ղեկավարներին մատնացույց էր անում Վրաստանի ազգային կազմի վիճակը, երբ օրինակ Թիֆլիսի բնակչության մոտ կեսը հայեր էին: Այդ առումով, վրացիները պետք է անպայման «խաղաղություն և եղբայրական համագործակցություն» պահպանեն Հայաստանի հետ²:

Անդրկովկասի ֆեդերացման գործընթացում բեկունային էր 1921 թ. նոյեմբերի 3-ին Բաքվում կայացած ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի պլենումը: Այն ընդլայնված էր և մասնակցում էին երեք հանրապետությունների կուսակցական ակտիվը: Ի դեպ, պլենումի նշանակության ակնհայտ վկայությունն էր այնտեղ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Վ. Մոլոտովի մասնակցությունը: Պլենումում Անդրկովկասի հանրապետությունների ֆեդերացիայի մասին զեկուցեց Շ. Էլիավան: Նա Ալ. Մյասնիկյանի հետ մշակեց հատուկ բանաձև, ըստ որի « հանրապետությունների անջատ քաղաքական գոյությունը նրանց թուլացնում է կապիտալիստական երկրների առջև և նրանց քաղաքական սերտ միությունը կծառայի ամուր երաշխիք արտաքին հակահեղափոխական ուժերի կողմից հարձակման դեպքում և արդյունքում Մերձավոր արևելքում խորհրդային իշխանությունը կամրապնդվի»³: Մյուս կողմից, համարվում էր, որ հանրապետությունների քաղաքական միությունը մեծապես կնպաստի տնտեսական միավորմանը ու կամրապնդի երկրամասի մասշտաբով խորհրդային իշխանությունը: Կովկասյան Բյուրոն հանրապետությունների ֆեդերացիայի ստեղծման անհրաժեշտությունը համարում էր անհետաձգելի՝ հարկավոր էր կնքել ռազմական, տնտեսական և ֆինանսական աշխատանքները և արտաքին քաղաքականությունը միավորող ֆեդերատիվ դաշինք: Որոշվեց ստեղծել երկրամասի վարչա-քաղաքական կենտրոնական մարմին՝ Միութենական խորհուրդ: Այդ մարմնի գործունեությանն ուղղված նախագծի մշակման համար ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով՝ Էլիավա (նախագահ), Լեգրան, Լուկաշին, Եգորով, էֆենդին (անդամներ) կազմով: Կովկասյան բյուրոյի պլենումի հատուկ որոշմամբ վերացվեցին Անդրկովկա-

¹ Борьба за упрочение советской власти, Тбилиси 1959, с. 59-60.

² Մտալին Ի., Երկեր, հ. 5, Ե., 1948, էջ 98-111:

³ Борьба за упрочение советской власти, Тбилиси., 1959, с. 65.

սի հանրապետությունների միջև գործող դիվանագիտական ներկայացուցչությունները: Իսկ արդեն միջհանրապետական ռազմական համաձայնագրի մշակման համար ստեղծվեց առանձին հանձնաժողով՝ Բ. Լեզրան, Ալ. Սյասնիկյան, Շ. Էլիավար, Ա. Կարան կազմով: Հանրապետությունների ազգային գործաձիավորումները ընդգրկվեցին Կովկասյան առանձին բանակի մեջ:

1921թ. նոյեմբերի 8-ին Գ. Օրջոնիկիձեն ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմին և Ի. Ստալինին հեռագրով հայտնեց հիշյալ որոշման մասին և խնդրեց նրանց եզրակացությունը¹:

Կովկասյան բյուրոյի պլենումի արդյունքները քննարկվեցին նաև ՀԿԿ Կենտկոմի 1921թ. նոյեմբերի 14-ի նիստում, ուր մանրամասն զեկուցեց Ալ. Սյասնիկյանը²: Նա ցույց տվեց Անդրկովկասի հանրապետությունների միություն ստեղծելու վերաբերյալ ընդունված որոշման կենսական անհրաժեշտությունը: ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը միանշանակ հավանություն տվեց և ցանկություն հայտնեց, որպեսզի անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերացիայի շրջագծում ընդգրկվեն նաև Կովկասի բոլոր ինքնավար հանրապետությունները:

Այս հարցը քննվեց նաև ՎԿ(բ)Կ Թիֆլիսի կոմիտեյում, ուր ընդունված բանաձևում և թեզիսներում կուսակցական կազմակերպությունների առջև դրվում էին գործունեության ուղենիշ հանդիսացող կոնկրետ խնդիրներ³:

Ինչևէ, Շ. Էլիավարի գլխավորած հանձնաժողովը 1921թ. նոյեմբերի 25-ին ավարտեց անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև կնքվելիք միութենական պայմանագրի մշակումը⁴:

1921թ. նոյեմբերի 29-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրոն միաձայն հաստատեց Վ. Լենինի ներկայացրած բանաձևը՝ միավորումը համարելով «սկզբունքորեն բացարձակապես ճիշտ և անպայման եմթակա իրագործման, բայց անհապաղ գործնական իրականացման տեսանկյունից վաղաշամկետ, այսինքն՝ քննարկման համար հայտնի ժամանակամիջոց պահանջող»: Քաղբյուրոն Կովկասյան բյուրոյին և երեք հանրապետությունների ղեկավարությանը առաջարկում էր «ֆեդերացիայի մասին հարցը լայնորեն դնել կուսակցության և բանվոր-գյուղացիական զանգվածների քննարկման, ֆեդերացիայի օգտին եռանդուն պրոպագանդել և այն անցկացնել յուրաքանչյուր հանրապետության խորհուրդների համագումարում»⁵:

Հայաստանի կուսակցական ակտիվը 1921թ. նոյեմբերի 29-ին հավանություն տալով միութենական պայմանագրի նախագծին՝ հարևան հանրապետությունների կուսակցական ղեկավարությանը դիմեց դաշնության ստեղծումն արագացնելու կոչով⁶:

1921թ. դեկտեմբերի 1-ին Ադրբեջանի արհմիությունների խորհրդի պլենումում ընդունած բանաձևով ջերմորեն պաշտպանում էր Անդրկովկասի

¹ Орджоникидзе Г. К., Избранные произведения, Е., 1986, с. 266.

² ՀՀ ՀԲԿԳ ԿՊԱ, ֆ.1,ց.2,գ.15, ք.39:

³ Борьба за упрочение советской власти, с. 65-66.

⁴ ՀՀ ՀԲԿԳ ԿՊԱ, ֆ.1,ց.1,գ.108, ք. 18; ՆՊ ԿՊԱ, ֆ.113, գ.3, գ.55, ք.5-7:

⁵ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ.44, էջ 305:

⁶ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, նոյեմբերի 30:

քաղաքական միավորումը: Արդեն 1921թ. դեկտեմբերի 2-ին Բաքվի խորհուրդը Ս. Կիրովի զեկուցումից հետո ֆեդերացիայի անհապաղ ստեղծման օգտին բանաձև ընդունեց¹:

Երկրամասի մասշտաբով քարոզչական ակտիվ գործունեություն ծավալող Ս. Կիրովը դեկտեմբերի 5-ին Վրաստանի արհմիությունների պլենումում շեշտում էր, որ երեք հանրապետությունների առջև հսկայական կարևորության խնդիրները պետք է և կարելի է լուծել «միայն համատեղ»²:

Այս ամենի ընդհանրացման առումով կարևոր նշանակություն ունեցավ 1921թ. դեկտեմբերի 7-ին գումարված Անդրկովկասի կուսակցական կազմակերպությունների 2-րդ կոնֆերանսը, ուր Գ. Օրջոնիկիձեն զեկուցեց «Վրաստանում, Ադրբեջանում և Հայաստանում ֆեդերացիայի օգտին կոմպանիայի մասին»: Միութենական պայմանագրի նախագծի մասին զեկուցեց Շ. Էլիավան: Արդյունքում, կոնֆերանսը հավանություն տվեց Ալ. Մյասնիկյանի և Շ. Էլիավայի մշակած բանաձևին: Բանաձևում շեշտվում էր, որ ֆեդերատիվ միավորմամբ ավարտվում է «ազգամիջյան պայքարի երկարատև և ծանր շրջանը» և արդեն կհաստատվի «ամուր և անխախտ հաշտություն»: Նպատակահարմար էր գտնվում ագիտացիայից և պրոպագանդայից անցում կատարել խնդրի գործնական իրականացման լայն աշխատանքներին, արդեն խորհուրդների միջոցով: Քանի որ Ադրբեջանում արդեն իսկ ձևավորված էր խորհուրդների համակարգը, այդ պատճառով խնդիր դրվեց արագացնել դրանց ստեղծումը Վրաստանում և Հայաստանում³:

Այստեղ հիշատակենք նաև Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի ազիտ բաժնի մշակած «Թե ինչու»⁴ է մեզ հարկավոր ֆեդերացիան» թեզիսները: Այդտեղ նշվում էր, որ Ադրբեջանը առանց Հայաստանի արոտատեղիների, Հայաստանն առանց Բաքվի նավթի, Վրաստանն առանց Նախիջևանի աղի, բոլորն առանց Բաթումի ապրել չեն կարող: Ֆեդերացիայի կարևորությունը շեշտվում էր քաղաքական և տնտեսական նկատառումներից: Նշվում էր սպասվելիք առավելությունները և օգուտները⁴:

Այս կապակցությամբ ուշագրավ է Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի 1921 թ. դեկտեմբերի 14-ին հանրապետության բոլոր կազմակերպություններին ուղղված դիմումը: Այդտեղ բոլորին առաջարկվում էր «ամենալայն ագիտացիոն կամպանիա» ծավալել, բացատրել ֆեդերացիայի իմաստն ու նշանակությունը, որն է՝ հանրապետությունների «անկախության վստահելի ապահովումը» համաշխարհային կապիտալի և նախկին իշխանական կուսակցությունների «ոտնձգությունների» դեմ: Կապված այս դիմումի հետ Կենտկոմն ընդունեց նաև թեզիսներ, ուր նշվում էր, որ երեք հանրապետությունները «լիարժեք ազատություն» ստացան խորհրդայնացումից հետո և նրանք տնտեսապես չեն հզորանա, քանի դեռ գոյություն կունենան «ընդհանուր կապից և միմյանցից կախվածությունից» դուրս: Ավելին, համարվում էր, որ

¹ За образование СССР, Тбилиси., 1972, с. 172-174.

² Образование СССР, М., 1949, с. 284-286.

³ История советской конституции. В документах. М., 1957, с. 309-310.

⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, դեկտեմբերի 2:

Անդրկովկասի մասերի բաժանումը «արմատական խոչնդոտ» է նրա քաղաքական, ռազմական և տնտեսական հզորության զարգացման ճանապարհին¹:

Արդեն 1922թ. հունվարի 26-29-ին կայացած Հայաստանի Կոմկուսի 1-ին համագումարում Ալ. Այասնիկյանը հանդես եկավ «խորհրդային շինարարության և անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերացիայի մասին» զեկուցմամբ: Նա առաջին հերթին շեշտեց ազգամիջյան փոխհարաբերությունների կարգավորման և ստեղծվելիք ֆեդերացիայի ունենալիք քաղաքական առավելությունների մասին: Այս առթիվ համագումարը ընդունեց համապատասխան բանաձև ուր միանշանակ շեշտվում էր, որ «Հայաստանում խորհրդային իշխանության կազմակերպությունը և ուժը այս պայմաններում կախված է Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ սերտ կապից, այդ առումով ֆեդերացիան լրիվ համապատասխանում է մեր երկրի շահերին»²:

Նման մոտեցումները պաշտպանեց նաև 1922 թ. հունվարի 30-ից փետրվարի 4-ը կայացած ՀՍԽՀ խորհուրդների 1-ին համագումարը, ուր ֆեդերացիայի մասին հանգամանալից զեկուցեց Ա. Մռավյանը: Նա ֆեդերացիան անհրաժեշտ համարեց արտաքին և ներքին վտանգից պաշտպանվելու, երկրամասի տնտեսական կյանքը վերականգնելու առումներով, նրա համոզմամբ՝ ֆեդերացիայի խնդիրը «շատ հասուն է և օրվա պահանջ»։ Այս զեկուցման հիման վրա համագումարը ընդունեց բանաձև, ուր նորընտիր Կենտգործկոմին հրահանգեց քայլեր ձեռնարկել ֆեդերացիան արագ իրագործելու համար: Ավելորդ չէ նշել, որ համագումարին ներկա էին Կովկասյան բյուրոյի քարտուղար Գ. Օրջոնիկիձեն, Անդրկովկասում ՌԽՖՍՀ ներկայացուցիչ Բ. Լեզրանը, Վրաստանի հեղկոմի նախագահ Ֆ. Ախարաձեն³:

Անդրկովկասի ֆեդերացման խնդիրը հանգամանալից քննարկեց նաև Վրաստանի Կոմկուսի 1-ին համագումարում, որը կայացավ 1922թ. հունվարի 23-ից փետրվարի 1-ը: Համագումարը հաստատում էր հանրապետությունների ֆեդերատիվ միավորման նախնական աշխատանքների արագացման անհրաժեշտությունը, իսկ արդեն համագումարի ընդունած դիմումում նշվում էր, որ անդրկովկասյան երկաթգծի և արտաքին առևտրի միավորումը, ինչպես նաև՝ մաքսային խոչընդոտների վերացումը հանրապետությունների միավորման գործում առաջին քայլերն էին: Հարևորելով այդ ամենը, միաժամանակ նշվում էր, որ միավորման գործը դրանով չպետք է կանգ առնի: Անհրաժեշտ էր համարվում, որպեսզի այդ միասնությունը ամրապնդվեր և ձևակերպվեր «անդրկովկասյան բոլոր հանրապետությունների ֆեդերատիվ մարմնի» ստեղծման ձևով, ընդ որում, հանրապետությունների «հարկավոր ու անհրաժեշտ ինքնուրույնություն» պահպանմամբ⁴:

¹ Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1, Баку, 1986, с. 66-70.

² ՀՀ ՀԲԿԲ ԿՊԱ, ֆ. 1. ց. 2. գ. 1, ք. 18-23:

³ ՀՍԽՀ բանվորների, գյուղացիների, կարմիր բանակայինների խորհուրդների Ա. համագումար, Ե., 1922, էջ 75-85, 119-120:

⁴ Коммунистическая партия Грузии в резолюциях, Тбилиси, 1985, с. 26-33.

Իր հերթին խորհուրդների Համավրաստանյան առաջին համագումարը 1922 թ. փետրվարի 25-ին ևս քննարկեց այս հարցը: Անդրկովկասի ֆեդերացիայի մասին զեկուցեց Մ. Օրախելաշվիլին: Նա լուսաբանեց դրա անհրաժեշտությունը և ցույց տվեց սպասվելիք առավելությունները: Համագումարի ընդունած բանաձևում Վրաստանի ԿԳԿ-ին պարտավորեցնում էին առաջին իսկ նիստում հարց դնել Ադրբեջանի և Հայաստանի հետ ֆեդերատիվ միության անցկացման մասին: Համագումարը ընդունեց ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմին ուղղված ողջույնի բանաձև, ուր միանշանակ շեշտվում էր. «Հավատում ենք, որ Անդրկովկասի աշխատավորների եղբայրական միասնությունը, կապերը Ռուսաստանի աշխատավորների հետ ֆեդերացիայի ձևով ավելի կամրապնդվի ՌԿ(բ)Կ գլխավորությամբ»: Իսկ ընդունած բանաձևում շեշտվում էր քաղաքական, ռազմական և տնտեսական ոլորտներում միավորման անհապաղ անհրաժեշտությունը: Ընդորում՝ յուրաքանչյուր հանրապետության պետական անկախ գոյությամբ¹:

1922թ. փետրվարի 2-7-ին կայացավ Ադրբեջանի Կոմկուսի չորրորդ համագումարը: Այդտեղ Անդրկովկասի ֆեդերացիայի մասին զեկուցեց Մ. Կիրովը: Ի դեպ, տեղին է հիշատակել, որ այս հարցը սկզբում չկար օրակարգում, այլ մտցվեց աշխատանքի ընթացքում: Ինչևէ, համագումարը ընդունեց հատուկ բանաձև, ուր նշվում էին 1918թ. Ռուսաստանից Անդրկովկասի բաժանման աղետալից հետևանքները: Այդ առումով, տնտեսական քայքայվածության արագ վերացման և արտաքին հակահեղափոխության դեմ «հզոր ռազմական բռնուցքի» ստեղծման համար անհրաժեշտ էր համարվում անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերացիայի գործնական իրականացումը²:

Կատարված աշխատանքներն ամփոփեց Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների առաջին համագումարը, որը կայացավ 1922 թ. փետրվարի 18-22-ին: Անդրկովկասի ֆեդերացիայի մասին Շ. Էլիավայի զեկուցումը, ինչպես նաև՝ միութենական պայմանագիրն ու բարձրագույն տնտեսական խորհրդի մասին կանոնադրությունը հաստատվեց առանց քննարկման: Կովկասյան բյուրոյի փոխարեն ստեղծվեց ՌԿ(բ)Կ Անդրկովկասի երկրամասային կոմիտե, որն առաջին իսկ նիստում փետրվարի 23-ին, քննարկեց Անդրկովկասի ֆեդերացիայի անհապաղ ստեղծման խնդիրը: Անդրերկրկոմը հարցի վերջնական լուծման համար որոշեց հրավիրել հանրապետությունների ԿԳԿ-ների ներկայացուցիչների լիազոր կոմֆվերանս³:

Այն կայացավ 1922 թ. մարտի 11-12-ին Թիֆլիսում: Յուրաքանչյուր հանրապետությունից մասնակցում էին 25-ական ներկայացուցիչ: Այս մարմինը երկրամասում հանդիսանում էր բարձրագույն պետական օրգանը և ու-

¹ Ахалая И. Д., Революционные комитеты Грузии, Сухуми, 1968, с. 274. Права Грузии, 1922, 2 марта.

² Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1, с. 108.

³ Первый Закавказский съезд коммунистических организаций, Т., 1922, с. 150-162.

ներ մեկ տարվա իրավասություն: Ֆ. Մախարաձեն գեկուցեց քաղաքական խնդիրների միավորման նշանակության մասին: Նա հատկապես շեշտեց այն համոզումը, որ «պարզ և որոշակի հանգել են այն եզրակացության, թե առանց ֆեդերացիայի ստեղծման այլևս գոյատևել չեն կարող, անհնարին է ամուրի խորհրդային իշխանության գոյությունը առանց միավորման»: Կազմակերպչական հարցերը քննարկվեցին Շ. Էլիավայի գեկուցման մեջ: Նրա կարծիքով անհրաժեշտ էր տնտեսական միավորումը համատեղել քաղաքական իշխանության բարձրագույն մարմնի գոյության հետ: Տնտեսական կողմերի մասին գեկուցեց Ալ. Սյանիկյանը: Ավարտելով աշխատանքները կոնֆերանսը ընտրեց երեք հանձնաժողովներ. 1. Քաղաքական-սահմանդրական՝ Միութենական պայմանագրի նախագծի և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների Լիազոր կոնֆերանսի մասին կանոնադրության քննարկման համար (հանրապետությունների ԿԳԿ-ների նախագահներ Մախարաձե, Չամբարձումյան, Չաջի), 2. Տնտեսական Բարձրագույն Տնտեսական Խորհրդի նախագծի մասին (հանրապետությունների Տնտխորհուրդների նախագահներ Թորոշելիձե, Խանբուլաղով, Լուկաշին). 3. Կազմակերպչական (Գեգեչկորի, Կադիրլի, Շադունց)¹:

Արդեն մարտի 12-ին Լիազոր կոնֆերանսը ընդունեց Անդրկովկասի ֆեդերացիայի Միութենական պայմանագիրը և ԲՏԽ-ի կանոնադրությունը: Ընտրվեց Միութենական Խորհրդի նախագահություն՝ Ալ. Սյանիկյան, Ն. Նարիմանով, Պ. Մդիվանի²: Խորհրդի անդամ դարձան նաև Անդրֆեդերացիայի ժողկոմները, Էլիավան (ռազմա-ծովային), Սվանիձեն (ֆինանսներ), Բեկզադյանը (փոստ-հեռագիր), Մուսաբեկովը (արտաքին առևտուր), Յակուբովը (աշխատանք), Թալիբլին (բանգյուղտեսչություն), երկաթգծի վարչության պետ Շուշկովը և Անդրչեկայի պետ Ռուսանովը:

Փաստորեն, Լիազոր կոնֆերանսը հռչակեց նոր պետա-իրավական միավոր՝ Անդրկովկասի Սոցիալիստական Խորհրդային Չանրապետությունների ֆեդերատիվ Միություն: Այս նոր վարչական միավորի քաղաքական և իրավաբանական նախնական անհրաժեշտ ձևակերպումը տրվեց Միութենական պայմանագրում³:

Դրանով երեք հանրապետությունները մտնում էին սերտ ռազմա-քաղաքական և տնտեսական միության մեջ: Ֆեդերատիվ միության բարձրագույն իշխանություն էր հռչակվում հանրապետությունների ԿԳԿ-ների ներկայացուցիչների Լիազոր կոնֆերանսը՝ հավասարաչափ ընտրված: Գործադիր մարմինը կոնֆերանսին հաշվետու Միութենական խորհուրդն էր, որի անդամները ընտրվում ու հետ էին կանչվում կոնֆերանսի կողմից: Ըստ պայմանագրի՝ Միութենական Խորհրդի տնօրինմանն էին անցնում արտաքին քաղաքականությունը, ֆինանսները, արտաքին առևտուրը, հաղորդակցության ուղիները, կապը, պաշտպանության գործը, հակահեղափոխության դեմ

¹ Правда Грузии, 1922, 14-15 марта. Бакинские равочия, 1922, 15 марта.

² Правда Грузии, 1922, 14 марта.

³ История советской конституции. В документах. с. 358-359. Советское содружество народов, М., 1972, с. 264-267.

պայաքարը և տնտեսական քաղաքականությունը: Միութենական խորհուրդը պետք է կազմված լիներ նախագահից, տեղակալից և անդամներից՝ ժողկոմներից: Ըստ այդմ, հանրապետություններում համապատասխան ժողկոմատները վերանում էին՝ բացի Չեկայից: Մյուս կողմից, ռազմական, ֆինանսների, փոստ-հեռագրի ժողկոմատները հանրապետություններում պետք է ունենային իրենց լիազորներին, որոնք անդամի իրավունքով մտնում էին համապատասխան հանրապետության կառավարության մեջ: Միութենական խորհրդին կից գործում էր Բանգյուղտեսչությունը՝ հանրապետական ԲԳՏ-ների ղեկավարման և միավորման համար: Ինչ վերաբերում է տնտեսական բոլոր մարմինների միավորմանը՝ ապա ստեղծվեց Բարձրագույն Տնտեսական խորհուրդ՝ Միութենական խորհրդի մշտական հանձնաժողովի իրավունքներով: ԲՏԽ-ն պետք է կազմեր միասնական տնտեսական պլան՝ այն ներկայացնելով Լիազոր կոնֆերանսի հաստատմանը: Վերջում, տեղին է նշել, որ ԱՄՆ-ՖՅՄ-ն ՌԽՖՍՅ-ի հետ հարաբերություններ էր հաստատում միութենական պայմանագրի հիման վրա:

Անդրադառնալով Լիազոր կոնֆերանսի ընդունած որոշմանը, Ս. Կասյանը նշում էր, որ երեք հանրապետություններում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո նրանք «իրապես» կապվեցին իրար հետ, իսկ արդեն մարտի 12-ին կապվեցին նաև «ձևականորեն», դրանով կապը դարձնելով «անժխտելի ու անքակտելի»: Այդ առումով, նրա համոզմամբ ֆեդերացիան արդյունք չէր «ժամավաճառ մտքի, գրասենյակային սպեկուլյացիայի», այլ այն արգասիք է «օբյեկտիվ կյանքի, ժամանակակից համաշխարհային պատմության ընթացքով պայմանավորված կամքի»:

Այսպիսով, Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծումը պետա-իրավական տեսանկյունից առաջին սոցիալիստական միութենական ֆեդերատիվ պետության տիպական օրինակն եղավ: Նրա ստեղծումը վկայեց, որ միութենական պետությունն ընդհանուր առմամբ չի հանգեցնում մասնակից հանրապետությունների պետական ինքնուրույնության բնորոշ հատկանիշների վերացմանը և որոշ չափով այն կարող է համատեղվել ֆեդերացիայի ընդհանրական ինքնուրույնության հետ:

Փաստորեն, Անդրկովկասյան Դաշնության ստեղծումը հիմնավորեց նախկինում եղած տեսական և գործնական պետա-իրավական ու քաղաքական այն սկզբունքները, որոնք ձևավորում և արտահայտում են սոցիալիստական ֆեդերալիզմի ամբողջականությունը: Իսկ այս ամենն իրենց արտացոլումն գտան արդեն անդրկովկասյան հանրապետությունների կնքած միութենական պայմանագրում:

¹ Կասյան Ս., Ընտիր երկեր, Ե., 1967, էջ 285-286.

**«ՄԻԱՄԵԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔԻ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ
ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ 1952-1953ԹԹ.**

Հայրենական մեծ պատերազմից անմիջապես հետո կոմունիստական կուսակցությունն սկսեց հզոր արշավ մտավորականության շրջանում քուլացած գաղափարական հսկողությունը վերականգնելու համար:

1946թ. օգոստոսի 14-ին ՀամԿ(Բ)Կ կենտկոմն ընդունեց «պատմական» որոշում «Զվեզդա» և «Լենինգրադ» ամսագրերի մասին (առաջինը ստացավ նկատողություն, երկրորդը՝ փակվեց): Նրանք մեղադրվում էին «կուսակցությանը խորթ գաղափարներ» կրող գործերի՝ հատկապես բանաստեղծուհի Ա. Ախմատովայի և երկիծաբան Ս.Ջոչենկոյի ստեղծագործությունների հրապարակման մեջ¹:

Նույն ոգով ՀամԿ(Բ)Կ կենտկոմը 1947թ. «դատապարտեց» փիլիսոփայության, իսկ 1948թ. երաժշտության բնագավառների «սխալները»: Ըստ վերջին որոշման՝ մի քանի խորհրդային կոմպոզիտորներ, որոնց թվում Վ. Մուրադելին և Ա.հաչատրյանը, «հեռացել էին ժողովրդական և դասական երաժշտության ավանդույթներից և ընտրել խորհրդային երաժշտությանը խորթ հակաժողովրդական ձևանման (ֆորմալիստական) ուղղություն»²:

1948թ. վերջերին «ձևանմության» քննադատության կողքին բացահայտվեց նոր «վնասակար» թեքում՝ «կոսմոպոլիտիզմը»: Իմիջայլոց, «ձևանմությունը» և «կոսմոպոլիտիզմը» որակվեցին որպես նույն՝ «արևմուտքի առջև խոնարհվելու» գործելակերպի երկու կողմեր:

Գաղափարական հսկողությունը տարածվում էր հոգեկան կյանքի բոլոր բնագավառների վրա: Նույն վստահությամբ, ինչպես պատմագիտության և փիլիսոփայության ասպարեզում, կուսակցության ղեկավարությունը հանդես եկավ որպես և լեզվաբանության, և կենսաբանության, և մաթեմատիկայի օրենսդիր՝ որոշ գիտություններ որակելով որպես «բուրժուական»: Այդպիսի գնահատականի արժանացան գեներտիկան և կիբեռնետիկան: Բանավեճ ծավալվեց նաև լեզվաբանության խնդիրների շուրջ:

ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոն 1948թ. փետրվարի 4-ին և 1949թ. հունիսի 30-ին ընդունեց որոշումներ Հայաստանում լեզվագիտության վիճակի վերաբերյալ³: Մեջբերենք մի պարբերություն հունիսի 30-ի որոշումից. «Հայաստանի լեզվաբանների շրջանում կան գիտնականներ, որոնք ակադեմիկոս Աճառյանի ղեկավարությամբ մինչև այժմ կանգնած են հնդեվրոպական լեզվագիտության դիրքերում, որը հետևողականորեն իրականացնում է իր գիտահետազոտական և դասախոսական աշխատանքները հետադիմական, ի-

¹ Տես՝ ՍՍԿՊ-ն համագումարների, կոնֆերանսների և կենտկոմի պլենումների քանաձևերում ու որոշումներում, III մաս, Երևան, 1955, էջ 615-619:

² Правда, 1948, 11 февраля.

³ Տես՝ ՀՀ ՀԲԿՊ ԿՊԱ, ֆ.1, ց.28, գ.41, ք.37-39, ց.29, գ.46, ք.48-51:

դեալիստական բուրժուական լեզվագիտության կեղծ-գիտական սկզբունքներով, զրանով փորձելով վարկաբեկել ակադեմիկոս Մառի ուսմունքը լեզվի մասին»: Նմանատիպ պիտակ է ստանում ակադեմիկոս Գ.Ղափանցյանը: Դ.Աճառյանը ազատվում է դասախոսական աշխատանքից, իսկ Գ.Ղափանցյանը՝ իր զբաղեցրած բոլոր պաշտոններից:

1950թ. Ատալինն անձամբ մասնակցեց լեզվաբանության խնդիրներին նվիրված բանավեճին, հանդես եկավ «Մարքսիզմի վերաբերյալ լեզվագիտության մեջ» հողվածաշարով՝ ընդդեմ Ն.Մառի տեսության և իրադրությունը փոխվեց: Ելնելով ստալինյան դրույթներից, Դ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոն սխալ համարեց Գ.Ղափանցյանին ու Դ.Աճառյանին աշխատանքից հեռացումը և նրանց վերականգնեց նախկին պաշտոններում: Կենտկոմի հուլիսի 25-ի որոշմամբ մեղքը բարդվեց «մառական» Արարատ Ղարիբյանի վրա, որը իր կողմնակիցներով «թույլ չէր տվել կարծիքների բախում լեզվագիտության բնագավառում»³:

Խորհրդային մտավորականության գաղափարախոսական դիրքերից ճնշման վերջին ակորդը հանդիսացավ մի խումբ պատմաբանների և գրականագետների նկատմամբ մեղադրանքը հայ ժողովրդի 19-րդ դարի և 20-րդ դարի սկզբի պատմությունը և գրականությունը այսպես կոչված «միասնական հոսանքի» դիրքերից շարադրելու մեջ:

1952թ. սեպտեմբերի 18-ին Դ(Բ)Կ կենտկոմը քննարկում է «ԳԱ գրականության ինստիտուտի աշխատանքների մասին» 1947թ. հոկտեմբերի 21-ի ընդունված որոշման կատարման մասին հարցը: Արձանագրելով, որ ինստիտուտը չի կատարել կենտկոմի բյուրոյի նախորդ որոշումը՝ գրականության և հատկապես խորհրդահայ գրականության արդիական հարցերի վերաբերյալ, մարքսիստական լիարժեք գիտական աշխատություններ ստեղծելու մասին, կենտկոմի բյուրոն նշում է, որ ինստիտուտի գիտական արտադրանքում թույլ են տրվել մի շարք գաղափարա-քաղաքական սխալներ և գաղափարախոսական խեղաթյուրումներ: Հայ գրականության դասագրքում թույլ տրված սխալների ելակետ եղել է վնասակար բուրժուական, այսպես կոչված «միասնական հոսանքի» տեսությունը: Հայ գրականության 19-րդ դարի երկրորդ կեսի բոլոր հիմնական հարցերը վերաբերվել են ազգային-ազատագրական շարժմանը, լռության են մատնվել դասակարգային պայքարի և առանձին խմբերի ու հասարակական հոսանքների մեջ պայքարի հետ կապված հարցերը⁴:

Այնուհետև շեշտվում էր համանման սխալների առկայությունը նաև 19-րդ դարի և 20-րդ դարի սկզբի հասարակական-քաղաքական և ազգային-ազատագրական շարժումների գնահատման վերաբերյալ պատմաբանների և փիլիսոփաների առանձին աշխատություններում⁵:

¹ Նույն տեղում, ց.29, գ.46, ք.50:

² Նույն տեղում, ք.51:

³ Նույն տեղում, ք.1, գ.30, գ.28, ք.160:

⁴ Նույն տեղում, ց.32, գ.32, ք.110:

⁵ Նույն տեղում, ք.111:

«Միասնական հոսանքի» հայեցակարգը լուրջ քննարկման առարկա դարձավ ՀԿ(Բ)Կ 16-րդ համագումարում /սեպտեմբեր 1952թ./: Համագումարին ներկայացրած հաշվետու զեկուցման մեջ /զեկ. Գր.Հարությունյան/ մասնավորապես քննադատության է ենթարկվում գրականագետ Խորեն Սարգսյանը, որը հայ գրականության դասագրքի ներածությունում «աշխատել է ամեն կերպ մեղմացնել այն արմատական տարբերությունները, որոնք գոյություն են ունեցել Մ.Նալբանդյանի հեղափոխական դեմոկրատիզմի և Ստ.Նազարյանի բուրժուական լիբերալիզմի մեջ»:

Համագումարում «միասնական հոսանքի» հայեցակարգի վերլուծությանն էր նվիրված կենտկոմի քարտուղար Ջավեն Գրիգորյանի ելույթը:

Համաձայն նրա տեսակետի, «հայ բուրժուական մացիոնալիստները փորձում էին հայ հասարակությունը դիտել դասակարգային հակասություններից և դասակարգային պայքարից դուրս՝ բուրժուազիայի շահերը ներկայացնելով որպես հայ ժողովրդի համազգային շահերը:

Այդ նպատակով նրանք չարաշահում էին հայերի հայրենասիրական բարձր զգացմունքները, առաջին պլանի վրա քաշելով ազգային-ազգայնագրական պայքարը, փորձում էին վերջինս ենթարկել բուրժուազիայի շահերին»: Եվ որպես վառ օրինակներ բերվում են Րաֆֆու «Կայծեր», «Խենթ», «Ջալալեդդին» վեպերը, Ռ.Պատկանյանի ստեղծագործությունները, Գ.Արծրունու հրապարակախոսությունը:

Վերլուծության մեջ ասվում էր, որ «այդ գիծը առանձնապես եռանդազին անց էին կացնում դաշնակները իրենց ավանտյուրիստական գործունեության մեջ, որի նպատակն էր թմրացնել աշխատավորների դասակարգային գիտակցությունը և հաստատել հայ բուրժուազիայի տիրապետությունը»²:

Տեսական այս վերլուծությունից հետո կենտկոմի քարտուղարը իր ասածը ամրապնդում է Ստալինից կատարած մեջբերումներով, որից հետո անդրադառնում է այն գիտնականներին, որոնք «ազգային հարցը անջատում են ընդհանուր քաղաքական հարցերից, այն դարձնում ինքնուրույն հարց, դրանով իսկ զլորվելով բուրժուազիայի և պրոլետարիատի «համատեղ գործողության միասնական հողը» դրույթի դիրքերը, «միասնական հոսանքի» թեորիայի դիրքերը»³:

Եվ նա առաջին հարվածը ուղղում է Աշոտ Հովհաննիսյանի դեմ. «Նացիոնալիստական կոնցեպցիա է զարգացնում Աշոտ Հովհաննիսյանը 19-րդ դարի 50-60-ական թվականների հասարակական հոսանքների, մամավանդ բուրժուական լիբերալ Նազարյանի և ռևոլյուցիոն-դեմոկրատ Նալբանդյանի գնահատման հարցում: Այդ ոգով են գրված նրա ոչ միայն հին գործերը՝ Մ.Նալբանդյանի «Ամտիպ երկերի»-ի մեկնաբանությունները, այլև նոր աշխատությունը՝ «Միքայել Նալբանդյանը և նրա ժամանակը»⁴:

¹ Տես՝ «Մովեետական Հայաստան», 1952, 21 սեպտեմբերի:

² Նույն տեղում, 24 սեպտեմբերի:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

Ապա գաղափարախոսության գծով քարտուղարը շարունակելով իր ելույթը, նորից անդրադառնում է Րաֆֆուն. «Միասնական հոսանքի» արատավոր կոնցեպցիայի ազդեցության դրսևորում հանդիսացավ նաև Հայպետհրատի կողմից թույլ տրված սխալը՝ Րաֆֆու «Կայծեր» վեպի հրատարակումը, կցելով նրան քաղաքականապես սխալ առաջարանը»¹:

ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի համաձայնությամբ Րաֆֆու «Կայծեր» վեպը խորհրդային Հայաստանում առաջին անգամ 1947թ. լույս էր ընծայվել հայերեն, իսկ 1949թ. ռուսերեն: 1951թ. ամռանը, «Միասնական հոսանքի» դեմ «անհաշտ» պայքարի սկզբին, ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի հանձնարարությամբ Հայաստանի խորհրդային գրողների միության քարտուղարությունը վեպի հրատարակությունը համարեց «քաղաքական սխալ, որովհետև այդ գրվածքը ժողովուրդների մեջ թշնամանք հրահրելու իր բուրժուա-մացիոնալիստական տենդենցով խանգարում է սովետական մարդկանց ինտերնացիոնալ դաստիարակության գործին»²: ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի բյուրոն, 1951թ. օգոստոսի 10-ին քննարկելով Գրողների միության քարտուղարության որոշումը, նշեց, որ այդտեղ «տրվում է «Կայծեր» վեպի ճիշտ գնահատական»³:

Սակայն նորից վերադառնանք Ջ.Գրիգորյանի ելույթին: «Կայծերի» հրատարակման օրինակից հետո նա բերում է «Միասնական հոսանքի» թեորիայի ռեցիդիվի մի այլ օրինակ ևս. Մոսկվաբնակ գրականագետ Կամսար Գրիգորյանի կողմից Ռ.Պատկանյանի տված գնահատականը «Հավ-հաննես Թումանյան» գրքում (Լենինգրադ, 1950թ.)⁴: Նրանում հեղինակը գրում է. «Պատկանյանը... կոչ էր անում միավորել ազգային ուժերը՝ հայրենիքի ազատության համար մղվող պայքարում» (էջ 45): Հեղինակի այս միտքը Ջ.Գրիգորյանը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Այստեղ պարզ երևում է, որ հեղինակը, խոսելով ազգային-ազատագրական շարժման կողմնակիցների մասին՝ ընդհանրապես չի փորձում շերտավորված վերլուծման ենթարկել այդ շարժման դասակարգային ուժերը և ցույց չի տալիս այն տարբեր նպատակները, որ այդ շարժման մեջ առաջադրում էին առանձին դասակարգեր և նրանց իդեոլոգիաները»⁵:

Ապա անցնելով «Միասնական հոսանքի» հայեցակարգի ազդեցության դրսևորումներին՝ նորագույն պատմության առանձին հարցերի ուսումնասիրման բնագավառին, Ջ.Գրիգորյանը օրինակ է մատնանշում Խ.Բաղալյանի «Անզլո-ամերիկյան գիշատիչ իմպերիալիզմի ագրեսիվ քաղաքականությունը Հայաստանում 1919-1920թթ.» գրքույկը, որը հրատարակել էր ԵՊՀ-ն 1951 թվականին: Պարզվում է, գրքույկի «հեղինակը հանդես բերելով օրենսդրական մոտեցում, չի կարողացել մինչև վերջ մերկացնել դաշնակներին, որպես հայ ժողովրդի անենաոխսերիմ թշնամիների ու անզլո-ամե-

¹ Նույն տեղում:

² «Գրական թերթ», 1951, 11 օգոստոսի:

³ ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց.31, գ.37, ք.57:

⁴ «Մովետական Հայաստան», 1951, 24 սեպտեմբերի:

⁵ Նույն տեղում:

րիկյան իմպերիալիզմի գործակալների, և թույլ է տվել մի շարք կոպիտ սխալներ»¹:

Իհարկե, Խ.Բադալյանը թույլ էր տվել կոպիտ սխալներ, սակայն դրանք այլ կարգի էին, որոնք հետագայում քննադատվեցին և մերժվեցին հայ պատմագիտության կողմից:

Այս փաստերից հետո Ջ.Գրիգորյանը ներկայացնում է «միասնական հոսանքի» քաղաքական կողմը. «Անհրաժեշտ է հասկանալ, որ «միասնական հոսանքի» հարցը նեղ գիտական հարց չէ, ինչպես կարծում են ոմանք: Այդ հարցը նախ և առաջ քաղաքական նշանակություն ունի, մի բան, որ պետք է հստակորեն պատկերացնեն իդեոլոգիական ճակատի մեր աշխատողները»:

Որո՞նք են այդ հարցի քաղաքական կողմերն ըստ Ջ.Գրիգորյանի: Նորից կատարենք մեջբերում նրա ելույթից. «Չայտնի է, որ հայ բուրժուական նացիոնալիստական պատմագիտությունը, կեղծելով պատմական իրականությունը, 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հասարակական-քաղաքական հոսանքները քննելիս ընդունում է միայն երկու հոսանք՝ ֆեոդալական-կղերական ռեակցիոն հոսանքը և ազգային-ազատագրական պրոգրեսիվ հոսանքը:

Ազգային-ազատագրական հոսանք ասելով, նացիոնալիստները հասկանում են բուրժուական հոսանքը, որի հաղթանակը պետք է հասցնեի հայ ռեակցիոն բուրժուազիայի տիրապետությանը:

Բուրժուական նացիոնալիստական պատմագիտությունը գիտակցաբար ժխտում էր ռևոլյուցիոն-դեմոկրատական շարժման առկայությունը, որն արտահայտում էր հայ աշխատավորության շահերը: Դրանով իսկ բուրժուական նացիոնալիստներն աշխատում էին ապացուցել, որ հայ իրականության մեջ հող չի եղել ռևոլյուցիոն դեմոկրատիզմի համար, ձգտում էին թուլացնել ռևոլյուցիոն-դեմոկրատական շարժման աճը Չայաստանում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին:

Դաշնակները, շարունակելով բուրժուական-նացիոնալիստական այդ ռեակցիոն գիծը, այն ուղղեցին պրոլետարական ռևոլյուցիոն շարժման և բուլժակյան պարտիայի դեմ, աշխատելով ցույց տալ, թե 20-րդ դարում հայ իրականության մեջ հող չի եղել սոցիալիստական ռևոլյուցիայի համար: Այստեղից նրանք բխեցնում էին իրենց այն զառանցական ու ստահող հերյուրանքները, թե Սովետական իշխանությունը դրսից է փաթաթվել հայ ժողովրդի վզին...

Այդպիսով, այն մարդիկ, որոնք չեն ըմբռնում «միասնական հոսանքի» թեորիայի քաղաքական վնասակարությունը և տուրք են տալիս այդ թեորիային, օրեկտիվորեն ջուր են լցնում բուրժուական նացիոնալիզմի ջրաղացին:

Այդ սխալների պատճառը, նախ և առաջ, այն է, որ գիտական կարգերի գաղափարական կոփման և մարքսիստական իդեոլոգիայով զինելու ասպարեզում դեռ մինչև այժմ էլ լուրջ թերություններ կան»²:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, 1952, 24 սեպտեմբերի:

ելնելով վերոհիշյալից, Ձ.Գրիգորյանը խնդիր է դնում գիտական հիմնարկների և բուհերի կուսկազմակերպությունների և «գաղափարախոսական ճակատի» բոլոր աշխատողների առջև անդուլ կերպով պայքար մղել բուրժուական ազգայնականության ամեն տեսակ դրսևորումների դեմ, մասնավորապես «միասնական հոսանքի» տեսության դեմ¹:

Այս հանձնարարականների հիման վրա ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիան 1952թ. վերջերին կազմակերպեց գիտական բանավեճեր նվիրված «18-20 դարերի հասարակական-քաղաքական հոսանքների և ազգային-ազատագրական շարժումների ուսումնասիրման բուրժուա-ազգայնական հայացքների դրսևորումների մերկացմանը»: Անցկացվեցին երեք բանավեճեր՝ «Հասարակական-քաղաքական հոսանքները 18-րդ դարի վերջի և 19-րդ դարի սկզբի հայ ազատագրական շարժման մեջ», «Սխալ հայեցակարգը 19-րդ դարի 50-60-ական թվականների հայ հեղափոխական դեմոկրատների և բուրժուական լիբերալների գնահատելու գործում» և «Ազգային-ազատագրական շարժումները և հասարակական-քաղաքական հոսանքները Հայաստանում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին» թեմաներով²:

Բանավեճերի արդյունքների մասին ԳԱ հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, պատմության ինստիտուտի տնօրեն Արգար Հովհաննիսյանը դեկտեմբերի 26-ին ընդարձակ՝ «ոչ պաշտոնական» նամակով հայտնում է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գ.Հարությունյանին:

Նշելով, որ առաջին երկու բանավեճերը անցել են ընդհանուր առմամբ բավարար մակարդակով, սակայն երրորդը՝ կենտրոնականը, իր նշանակությամբ չի տվել ոչ մի արդյունք և փաստորեն ծախողվել է: Բանավեճի ծախողման մեղավոր Ար.Հովհաննիսյանը համարում էր ԳԱ փոխպրեզիդենտ Մ.Ներսիսյանին, որն իր զեկուցման մեջ «ոչ միայն չբացահայտեց ինչպես իր աշխատանքներում, այնպես էլ այլ պատմաբանների աշխատանքներում (Վ.Պարսամյան և ուրիշներ) պարունակվող լուրջ սխալները, այլև, ըստ էության, նորից կրկնեց հայկական ազգային-ազատագրական շարժումների մասին ոչ մարքսյան հայեցակարգը, որոնք ընկած են նրա «Հայկական ազգային-ազատագրական շարժումները 19-րդ դարի 60-80-ական թվականներին» դրվատարական ատենախոսության հիմքում»:

Մ. Ներսիսյանի կարծիքով, շարունակում է Ար. Հովհաննիսյանը, հայկական ազգային շարժումը կրում է գյուղացիական-դեմոկրատական բնույթ և նրանում զլխավոր դերը կատարում էր գյուղացիությունը: Այս «հայեցակարգը հակասում էր ազգային շարժման մասին մարքսիստական-լենինյան ուսմունքին, որը զարգացրել և հիմնավորել էր ընկ. Ատալինը»: Առաջնորդը սովորեցնում էր, որ ցանկացած ազգային շարժում կապիտալիզմի դարաշր-

¹ Նույն տեղում:

² ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց.33, գ.34, ք.16:

³ Նույն տեղում, ք.25:

⁴ Նույն տեղում, ք.25:

ջանում հանդիսանում էր իր բնույթով և իր ելույթամբ բուրժուական (Երկեր, հ.2, էջ 311):

Նամակի էջերում Ար.Յովհաննիսյանը վերլուծում է Մ.Ներսիսյանի վերոհիշյալ աշխատության «սխալները» և վերջում նշում. «ես կարծում եմ, որ ամիրաթեշտ է հասնել նրան (որը ես չեմ կարող անել), որպեսզի ընկ.Ներսիսյանը այս կամ այն ձևով բացահայտի իր սխալները և միջոցներ ձեռնարկի դրանք ուղղելու համար: Առանց դրան անհնարին է իրագործել կենտրոնական կոմիտեի և անձամբ Ձեր տրված ցուցումները «միասնական հոսանքի» բուրժուա-ազգայնական հայեցակարգի դրսևորումները մինչև վերջ արմատախիլ անելու մասին, մասնավորապես 19-րդ դարի 2-րդ կեսի հասարակական-քաղաքական հոսանքների գնահատման հարցում»¹: Իր համոզմունքը նամակագիրը բացատրում է նրանով, որ ոչ հեռավոր անցյալում ինքն էլ է գտնվել նման վիճակում, սակայն երբ կենտրոնական կոմիտեն 1950թ. ապրիլի 5-ին քննարկել և բացահայտել էր նրա «Ռուսաստանը և հայ ազատագրական շարժումը 18-րդ դարի 80-ական թվականներին» մենագրությունում թույլ տված սխալները, նա համոզես էր եկել ինքնաքննադատական հոդվածներով՝ նվիրված այդ սխալներին, ապա համոզվել է, որ բարձրացել է իր հեղինակությունը հասարակության մեջ²:

Կենտկոմի առաջին քարտուղարի հանձնարարությամբ պատմաբան-կուսաշխատողներ Ծատուր Աղայանը, Յովհաննես Ինժիկյանը, Լևոն Բաբայանը, Վարդան Ավետիսյանը և նամակի հեղինակ Աբգար Յովհաննիսյանը 1953թ. հունվարի 6-ին ՅԿԿ Կենտկոմ են ներկայացնում բանավեճերի արդյունքների մասին զեկուցագիր, որտեղ Մ.Ներսիսյանի հետ ներկայացվում են նաև Վ.Պարսամյանի և Վ.Ռշտունու «սխալ հայեցակարգերը»³:

Հաջորդ օրը, հունվարի 7-ին ՅԿԿ Կենտկոմի բյուրոն քննարկում և ընդունում է «ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակագիտական բաժանմունքի անցկացրած բանավեճերի մասին» որոշումը, որը հանդիսացավ Կենտկոմի՝ «միասնական հոսանքի» քննադատության վերջին անդրադարձը:

ՅԿԿ Կենտկոմի որոշման արձանագրային մասը հիմնականում կրկնում էր Աբգար Յովհաննիսյանի նամակի և 5 պատմաբանների զեկուցագրի բովանդակությունները, միայն ավելացված էր այն, որ Վ.Ռշտունու և Վ.Պարսամյանի աշխատանքները գրված են պատմաբաններ Լեոի և Աշոտ Յովհաննիսյանի բուրժուա-ազգայնական հայեցակարգի ազդեցության տակ⁴:

ՅԿԿ Կենտկոմի բյուրոն հանձնարարում է ԳԱ հասարակագիտական բաժանմունքի հերթական՝ «Հեղափոխական շարժումները և բուրժուա-ազգայնական հոսանքները ու կուսակցությունները 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին» թեմայով բանավեճում ընդգրկել և խորությամբ լուսաբանել նաև 19-րդ դարի 2-րդ կեսի ազգային-ազատագրական շարժումներին և հա-

¹ Նույն տեղում, ք.26:

² Նույն տեղում, ք.35:

³ Նույն տեղում, ք.15-24:

⁴ Նույն տեղում, գ.26, ք.5:

ելնելով վերոհիշյալից, Ձ.Գրիգորյանը խնդիր է դնում գիտական հիմնարկների և բուհերի կուսակազմակերպությունների և «գաղափարախոսական ճակատի» բոլոր աշխատողների առջև անդուլ կերպով պայքար մղել բուրժուական ազգայնականության ամեն տեսակ դրսևորումների դեմ, մասնավորապես «միասնական հոսանքի» տեսության դեմ¹:

Այս հանձնարարականների հիման վրա ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիան 1952թ. վերջերին կազմակերպեց գիտական բանավեճեր նվիրված «18-20 դարերի հասարակական-քաղաքական հոսանքների և ազգային-ազատագրական շարժումների ուսումնասիրման բուրժուա-ազգայնական հայացքների դրսևորումների մերկացմանը»: Անցկացվեցին երեք բանավեճեր «Հասարակական-քաղաքական հոսանքները 18-րդ դարի վերջի և 19-րդ դարի սկզբի հայ ազատագրական շարժման մեջ», «Սխալ հայեցակարգը 19-րդ դարի 50-60-ական թվականների հայ հեղափոխական դեմոկրատների և բուրժուական լիբերալների գնահատելու գործում» և «Ազգային-ազատագրական շարժումները և հասարակական-քաղաքական հոսանքները Հայաստանում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին» թեմաներով²:

Բանավեճերի արդյունքների մասին ԳԱ հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, պատմության ինստիտուտի տնօրեն Արգար Հովհաննիսյանը ղեկտեմբերի 26-ին ընդարձակ «ոչ պաշտոնական» նամակով հայտնում է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գ.Հարությունյանին:

Նշելով, որ առաջին երկու բանավեճերը անցել են ընդհանուր առմամբ բավարար մակարդակով, սակայն երրորդը՝ կենտրոնականը, իր նշանակությամբ չի տվել ոչ մի արդյունք և փաստորեն ձախողվել է: Բանավեճի ձախողման մեղավոր Ար.Հովհաննիսյանը համարում էր ԳԱ փոխարեգիդենտ Մ.Ներսիսյանին, որն իր զեկուցման մեջ «ոչ միայն չբացահայտեց ինչպես իր աշխատանքներում, այնպես էլ այլ պատմաբանների աշխատանքներում (Վ.Պարսամյան և ուրիշներ) պարունակվող լուրջ սխալները, այլև, ըստ էության, նորից կրկնեց հայկական ազգային-ազատագրական շարժումների մասին ոչ մարքայան հայեցակարգը, որոնք ընկած են նրա «Հայկական ազգային-ազատագրական շարժումները 19-րդ դարի 60-80-ական թվականներին» դրսևորական ատենախոսության հիմքում»³:

Մ. Ներսիսյանի կարծիքով, շարունակում է Ար. Հովհաննիսյանը, հայկական ազգային շարժումը կրում է գյուղացիական-դեմոկրատական բնույթ և նրանում զլխավոր դերը կատարում էր գյուղացիությունը: Այս «հայեցակարգը հակասում էր ազգային շարժման մասին մարքսիստական-լենինյան ուսմունքին, որը զարգացրել և հիմնավորել էր ընկ. Ատալինը»⁴: Առաջնորդը սովորեցնում էր, որ ցանկացած ազգային շարժում կապիտալիզմի դարաշր-

¹ Նույն տեղում:

² ՀՀ ՀԲԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց.33, գ.34, ք.16:

³ Նույն տեղում, ք.25:

⁴ Նույն տեղում, ք.25:

ջանում հանդիսանում էր իր բնությով և իր էությանը բուրժուական (Երկեր, հ.2, էջ 311):

Նամակի էջերում Աբ.Յովհաննիսյանը վերլուծում է Մ.Ներսիսյանի վերոհիշյալ աշխատության «սխալները» և վերջում նշում. «ես կարծում եմ, որ անհրաժեշտ է հասնել նրան (որը ես չեմ կարող անել), որպեսզի ընկ.Ներսիսյանը այս կամ այն ձևով բացահայտի իր սխալները և միջոցներ ձեռնարկի դրանք ուղղելու համար: Առանց դրան անհնարին է իրագործել կենտրոնական կոմիտեի և անձամբ Ձեր տրված ցուցումները «միասնական հոսանքի» բուրժուա-ազգայնական հայեցակարգի դրսևորումները մինչև վերջ արմատախիլ անելու մասին, մասնավորապես 19-րդ դարի 2-րդ կեսի հասարակական-քաղաքական հոսանքների գնահատման հարցում»¹: Իր համոզմունքը նամակագիրը բացատրում է նրանով, որ ոչ հեռավոր անցյալում ինքն էլ է գտնվել նման վիճակում, սակայն երբ կենտրոնական կոմիտեն 1950թ. ապրիլի 5-ին քննարկել և բացահայտել էր նրա «Ռուսաստանը և հայ ազատագրական շարժումը 18-րդ դարի 80-ական թվականներին» մենագրությունում թույլ տված սխալները, նա հանդես էր եկել ինքնաքննադատական հողվածներով՝ մվիրված այդ սխալներին, ապա համոզվել է, որ բարձրացել է իր հեղինակությունը հասարակության մեջ²:

Կենտկոմի առաջին քարտուղարի հանձնարարությամբ պատմաբան-կուսաշխատողներ Ծատուր Աղայանը, Յովհաննես Ինճիկյանը, Լևոն Բաբայանը, Վարդան Ավետիսյանը և նամակի հեղինակ Աբգար Յովհաննիսյանը 1953թ. հունվարի 6-ին ՅԿԿ Կենտկոմ են ներկայացնում բանավեճերի արդյունքների մասին զեկուցագիր, որտեղ Մ.Ներսիսյանի հետ ներկայացվում են նաև Վ.Պարսամյանի և Վ.Ռշտունու «սխալ հայեցակարգերը»³:

Հաջորդ օրը, հունվարի 7-ին ՅԿԿ Կենտկոմի բյուրոն քննարկում և ընդունում է «ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակագիտական բաժանմունքի անցկացրած բանավեճերի մասին» որոշումը, որը հանդիսացավ Կենտկոմի՝ «միասնական հոսանքի» քննադատության վերջին անդրադարձը:

ՅԿԿ Կենտկոմի որոշման արձանագրային մասը հիմնականում կրկնում էր Աբգար Յովհաննիսյանի նամակի և 5 պատմաբանների զեկուցագրի բովանդակությունները, միայն ավելացված էր այն, որ Վ.Ռշտունու և Վ.Պարսամյանի աշխատանքները գրված են պատմաբաններ Լեոհի և Աշոտ Յովհաննիսյանի բուրժուա-ազգայնական հայեցակարգի ազդեցության տակ⁴:

ՅԿԿ Կենտկոմի բյուրոն հանձնարարում է ԳԱ հասարակագիտական բաժանմունքի հերթական «Հեղափոխական շարժումները և բուրժուա-ազգայնական հոսանքները ու կուսակցությունները 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին» թեմայով բանավեճում ընդգրկել և խորությամբ լուսաբանել նաև 19-րդ դարի 2-րդ կեսի ազգային-ազատագրական շարժումներին և հա-

¹ Նույն տեղում, ք.26:

² Նույն տեղում, ք.35:

³ Նույն տեղում, ք.15-24:

⁴ Նույն տեղում, գ.26, ք.5:

սարակական-քաղաքական հոսանքներին վերաբերվող հարցերը, մերկացնել բուրժուա-ազգայնական սխալների դրսևորումները պատմաբանների և գրականագետների տվյալ ժամանակաշրջանին վերաբերվող աշխատություններում¹:

ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշման ոգով «Սովետական Հայաստան» և «Կոմունիստ» թերթերը հունվարի 9-ին հրապարակում են «Արմատախիլ անել բուրժուա-նացիոնալիստական իդեոլոգիայի ամեն մի դրսևորումը սովետահայ պատմագիտության և գրականագիտության մեջ» վերնագրով խմբագրական հոդվածներ, որտեղ նշվում է, որ բանավեճերի «անբավարար ընթացքը, քննադատության և ինքնաքննադատության թույլ ծավալումը ցույց տվեցին, որ ՀՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը, հասարակական գիտությունների բաժանմունքը (բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար Աբ. Հովհաննիսյան) և սկզբնական պարտիական կազմակերպությունները անհրաժեշտ լրջությամբ չեն զբաղվել դիսկուսիաները նախապատրաստելու և անցկացնելու խիստ կարևոր գործով»²:

Այս անհիմն մեղադրանքներին ծայրակցեց «Պրավդա» թերթը: Հունվարի 14-ին թերթում տպագրվեց հայաստանյան թղթակից Գ.Հայրյանի «Վճռականապես արմատախիլ անել գիտական աշխատանքներում եղած թերությունները» հոդվածը ՀԽՍՀ ՊԱ հասարակական գիտությունների բաժանմունքի, գրականության և պատմության ինստիտուտի, փիլիսոփայության սեկտորի «աշխատանքների անբարեխիղճ վիճակի» մասին: Հոդվածագիրը, ներկայացնելով այդ ինստիտուտներում տիրող «խորթ բարքերը, փոխադարձ երաշխավորությունները, սխալների փոխադարձ ներումը», անզուսպ մեղադրանքների էր ենթարկում առանց այդ էլ կործանման եզրին հայտնված մի շարք պատմաբանների և գրականագետների՝ Աբ.Հովհաննիսյանին, Գ.Սկրյանին, Աշ.Հովհաննիսյանին և ուրիշների: Հատկանշական է, որ հոդվածում ներկայացված էին նաև Կենտկոմի քարտուղար Ջ.Գրիգորյանի և զեղարվեստական գրականության ու արվեստի բաժնի վարիչ Գ.Մամիկոնյանի «ամենակոպիտ սխալները»³:

Այս հոդվածից շատ չանցած՝ հունվարի 26-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն կատարում է «կազմակերպական հետևություն» պատմության և գրականության ինստիտուտների տնօրեններ Աբ.Հովհաննիսյանը և Մ.Ակրյանը ազատվում են զբաղեցրած պաշտոններից⁴: Գրականության ինստիտուտի տնօրեն է նշանակվում կուսակցական աշխատանքում թրծված Գ.Ամիկոնյանը, իսկ պատմության ինստիտուտի տնօրեն՝ Ս.Երեմյանը:

Խորհրդահայ մտավորականության դեմ ձեռնարկված «միասնական հոսանքի» կեղծ արշավն ավարտվեց Ստալինի վերահաս մահով և անհնարին է կանխատեսել, թե ինչ կլինեք, եթե այդ մահն ուշանար մի քանի տարի:

¹ Նույն տեղում, թ.6:

² «Սովետական Հայաստան», 1953, 9 հունվարի:

³ Правда, 1953, 14 января.

⁴ ՀՀ ՀԶԿՓ ԿՊԱ, ֆ.1, ց.33, գ.26, թ.109-110:

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ¹

Подлинно-объективную, научную и целостную историю холодной войны, причины ее возникновения, отдельные аспекты, последствия необходимо изучать именно сейчас, когда, во-первых: на пространстве распавшегося Советского Союза образовались независимые национальные государства, отсутствует навязанная ее народам коммунистическая идеология. Во-вторых: объективную и правдивую историю любого исторического периода возможно дать лишь спустя определенное время, ведь на изучение периода, который еще не закончился, не стал „историей,,„ наложит свой отпечаток фактор субъективизма, невозможности использования засекреченных архивных документов. Не секрет, что один или несколько секретных документов могут изменить всю картину того или иного исторического события. В-третьих: имеется возможность изучать историю холодной войны не изолированно и односторонне: с позиций США-Запада или СССР-Востока, НАТО или Варшавского блока, а сообща, скоординированно, с учетом сложившихся новых геополитических ситуаций, политико-идеологических, военно-экономических, национально-культурных, психологических реалий. В этом отношении приобретает большое значение налаживание международных контактов и совместная работа ученых. В истории холодной войны не второстепенное место занимает Армянский вопрос - поднятие которого на заре начала холодной войны некоторыми, в основном западными, исследователями связывается с “планами экспансии Сталина в отношении Турции”, “расширением коммунизма на Ближнем Востоке”.

Как известно- по московскому русско-турецкому договору от 16 марта 1921г. Советской Россией были незаконно уступлены Турции /вопрос ре-

¹ Статья в виде доклада была представлена на состоявшемся в г.Тбилиси 2 октября 2000г. Международном семинаре по теме „Азербайджан, Армения, Грузия и холодная война,,. Созданный в 1999г. по инициативе Архива национальной безопасности при Университете Джорджа Вашингтона /США/ в партнерстве с Проектом международной истории холодной войны при международном Центре Вудро Вильсона /США/ международный проект „Грузия, Армения, Азербайджан в период холодной войны,, имеет цель привлечь ученых – историков, архивистов, социологов и т.д. – стран Закавказья к международной исследовательской деятельности по освещению неизвестных аспектов „холодной войны,, , ее начала и конца, ее кризисов и последствий, имевших место оттепелей и т.д. С армянской стороны на семинаре выступил также к.и.н. А.Вирабян. Участникам международной встречи было зачтено приветствие и некоторые предложения относительно повестки дня предстоящей в 2001г. Международной конференции Академика НАН РА Г.А.Австисяна.

шался без участия армянской стороны/ территории Армении-Карс и Ардаган, Сурмалинский уезд /со священной для армян горой Арарат/; под протекторат Советского Азербайджана был передан Нахичеванский уезд /спустя несколько месяцев большевиками Азербайджану был незаконно передан и Нагорный Карабах/. Вопрос о Западной Армении на конференции вообще не поднимался. В дальнейшем он был захоронен международной дипломатией на Лозаннской конференции 1922-1923гг. С этого периода восприятие Армянского вопроса предполагает восстановление исторической справедливости во всем ее объеме: всемирное признание геноцида армян 1915-1923гг., возмещение Турцией моральных, материальных и территориальных убытков.

В условиях, когда находившаяся в составе СССР Советская Армения была вынуждена определенное время хранить молчание, дело борьбы за справедливое решение Армянского вопроса возглавила армянская диаспора. Являясь одним из последствий геноцида и выступая носителем исторической памяти, армянская диаспора стала движущей силой борьбы за восстановление исторической справедливости, своих прав на историческую родину - Западную Армению. Надо отметить активную этнополитическую деятельность армянской диаспоры, всех ее организаций, армянских национальных партий, общественных движений, армянской церкви в деле возвращения Армянского вопроса в сферу международной политики с целью воссоединения отторгнутых армянских территорий к Советской Армении. К концу Второй мировой войны, в ходе которой десятки тысяч армян диаспоры сражались в армиях союзников, в рядах сопротивления и партизанских отрядах, оказывали материальную и финансовую помощь /в 1943г. в Нью-Йорке была создана антифашистская организация армян США в целях оказания помощи СССР и Советской Армении/, успехи Красной и союзнических армий возбудили в диаспоре надежду на справедливое решение Армянского вопроса. Надежды усилило и заявление Советского правительства от 19 марта 1945г. о денонсации советско-турецкого договора от 17 декабря 1925г. о дружбе и нейтралитете, как не соответствующего новой международной обстановке и нуждающегося в серьезном улучшении¹. Уже 7 апреля 1945г. действующий в Нью-Йорке Армянский Национальный комитет направил телеграмму Маршалу Сталину с надеждой, что тот не забыл декрет Советской России „ О Турецкой Армении „от 29 декабря 1917г. и содействует справедливым требованиям армянского народа². Особенно большие надежды были связаны с открывающимся в апреле 1945г. в Сан-Франциско конференции Объединенных Наций. Армянские национальные

¹ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы, т.3, Москва, 1947, с.146.

² ЦГА ДОПО РА, ф.1, оп.26, д.47, лл.145-146.

организации США обратились к конференции меморандумами по Армянскому вопросу, требуя его справедливого решения¹. Отмечалось, что это даст возможность армянам диаспоры наконец вернуться к своим потерянным очагам. В дальнейшем диаспорскими организациями были представлены обращения также к руководителям держав победительниц на Берлинской /Потсдамской/ конференции /август 1945г./, сессии Совета Министров иностранных дел в Лондоне /сентябрь 1945г./, Московскому совещанию министров иностранных дел трех держав /декабрь 1945г./, 1-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН в Лондоне /январь 1946г./ и т.д. 29 ноября 1945г. Католикос всех армян Геворг 6-ой обратился к главам правительств СССР, США и Великобритании с требованием о присоединении к Советской Армении территорий отторгнутых Турцией. Эти и многочисленные другие документы под грифом „совершенно секретно,, переправлялись советскому руководству².

Вопрос возвращения армянских территорий, поднятый диаспорой с конца 1944г., был поддержан правительством Советской Армении и поднят перед правительством СССР. Заметим, что добавлением к Советской Конституции от 1 февраля 1944г. республикам СССР предоставлялось право руководить делом своей национальной обороны и внешней политики. 15 мая 1945г. первый секретарь ЦК компартии Армении Григор Арутюнян обратился к И. Сталину с просьбой разрешить организовать возвращение зарубежных армян в Советскую Армению³. 6 июля Арутюнян вновь обращается к Сталину и Молотову с сообщением, что в Армении и диаспоре широко поднимается вопрос возвращения армянских территорий и есть надежда, что Советское правительство, которое содействовало объединению украинского, белорусского и других народов, пойдет навстречу желаниям армянского народа и на предстоящей „встрече трех руководителей великих держав будет ставить вопрос об объединении с территорией Советской Армении-территорий, отошедших к Турции после первой мировой войны“. В письме дипломатически намекалось, „что надо требовать восстановления границ 1914 года и передачи бывшей Карсской области и Сурмалинского уезда Армении“, указывалось, что с этим связывается также вопрос переселения зарубежных армян⁴. Интересен тот факт, что на состоявшихся в Москве в июне 1945г. советско-турецких переговорах об урегулировании отношений в связи с денонсацией договора 1925г. советская сторона уже заявила, что не против заключения союзнического договора на условиях, если Турция вернет некоторые армянские и грузинские территории. Соглашение не состоялось.

¹ Там же, оп.34, д.28, лл.46-64.

² Там же, ф.1, оп.26, д.47, оп.34, д.28 и т.д.

³ Там же, ф.1, оп.034, д.27, лл.33-34.

⁴ Там же, лл.40-43.

Вопрос возвращения территорий Карса и Ардагана был поднят советской делегацией на Берлинской /Потсдамской/ конференции, однако-встретив упорное сопротивление США и Англии, она не настояла на его включение в повестку дня конференции. Несмотря на это-вопрос на конференции все таки был затронут в связи с вопросом о черноморских проливах Турции. На шестом заседании 22 июля 1945г. У.Черчилль обращает внимание И. Сталина на недопустимость пересмотра восточной границы Турции и об необходимости урегулирования советско-турецких отношений. По указанию Сталина Молотов заявляет, что советская сторона считает советско-турецкую границу несправедливой, так как Турция в 1921г. аннексировала известные территории Карса, Ардвина и Ардагана у Советской Армении и Грузии - во имя справедливости Турция должна вернуть эти территории. 23 июля вопрос в том же духе затронул и Сталин, заявив, что если Турция хочет подписать союзный договор, то должна пересмотреть советско-турецкую границу, в противном случае-вопрос о союзе исключается. Советская сторона выразила готовность подписать отдельное соглашение по вопросу черноморских проливов¹. В связи с этим надо отметить, что у некоторых исследователей вопроса сложилось определенное мнение, что территориальные требования СССР однозначно являлись лишь средством - нажима на Турцию с целью пересмотреть режим черноморских проливов и добиться их контролирования. Такие документы в армянских архивах встречаются², но есть и другие, например, американский политический - обозреватель Р. Миллер комментируя вопрос замечает, что не одобряя политику СССР по отношению Ирана, Маньчжурии, Восточной Европы, находит, что по отношению к Турции Советское правительство поступает правильно, поддерживая требования армян. Вместе с тем он считает, что - "американское правительство в данном случае не должно противодействовать желаниям армян, а наоборот, выразить симпатию русским начинаниям в этом деле"³. Отметим, что уже осенью 1945г. движение за воссоединение армянского народа и возвращение отторгнутых Турцией армянских территорий приняло в США довольно-таки значительные размеры. Группой видных американских политических, религиозных деятелей, искусства и культуры был создан "Американский комитет борьбы за права армян". Комитет, развернувший широкую кампанию в поддержку армянских требований, направил ряд обращений в ООН, в частности к делегации США, а также государственным деятелям США, совместно с

¹ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941-1945гг.Т.6.Берлинская /Потсдамская/ конференция руководителей трех союзных держав-СССР,США и Великобритании.Св.док. Москва,1984,док.#1,с.37-38, док.#13,с.135-136, док.#16,с.149.

² ЦГА ДОПО РА, ф.1,оп26,д.47,лл.161-166.

³ Тамже, л. 172.

“Армянским Национальным Советом в Америке” организовал в США ряд митингов в защиту Армянского вопроса. В письме, опубликованном в мае 1946г. в „Нью-Йорк Таймсе„, председатель „Американского комитета борьбы за права армян„ Эдвин Смит пишет, что некоторые влиятельные американские круги, к сожалению, возражают против справедливых требований армян лишь по той причине, что это послужит стратегическим и экономическим интересам СССР. По этому поводу Смит заявляет: „Этот аргумент представляет собой призыв игнорировать требования человечности и справедливости только потому, что в результате будет случайно оказана помощь одному из великих союзников в недавней войне. Такая позиция не соответствует идеалам, за которые сражались и умирали американцы, русские, англичане и армяне. Армянский вопрос был создан черными страницами прошлой истории Турции, а не Советским Союзом„¹.

По нашему мнению — территориальные требования Советского правительства по отношению Турции нельзя объяснить ни „планами экспансии Сталина„, ни „расширением коммунизма на Ближнем Востоке„. Здесь уместно говорить о желании Советского руководства пойти навстречу требованиям армянского и грузинского народа, восстановить историческую справедливость. Заметим, что наличие большого контингента советских войск на советско-турецкой границе в годы Второй мировой войны было мерой не наступательного, а оборонительного характера. Известно, что по германотурецкому официальному соглашению — после возможного падения Сталинграда 26 турецких дивизий, сосредоточенных на границе с Советской Арменией и Грузией, должны были вступить в Закавказье. Турецкое командование с нетерпением ждало вести о захвате фашистами Сталинграда, чтобы отдать долгожданный приказ о переходе советско-турецкой границы.

Борьба армян за справедливое решение Армянского вопроса продолжалась и в следующие годы холодной войны, начало которой, как принято считать, положила речь У.Черчиля, произнесенная в присутствии президента США Г.Трумэна в Фултоне 5 марта 1946г. Турции отводилась роль преграды на пути „расширения советского влияния„ на Ближнем Востоке, против „восточного коммунизма„. Состоявшийся весной 1947г. в Нью-Йорке Всемирный армянский конгресс, в работе которого приняли участие 715 делегатов из 22 стран мира, представляющих 70 зарубежных армянских организаций и 275 их отделений, 31 церковную епархию, поднял вопрос о возвращении Турцией армянских территорий. Выступивший на открытии конгресса сенатор Чарльз У.Тоби высказался за справедливое решение Армянского вопроса, за возвращение армянам Армении в границах предложенных В.Вильсоном в ноябре 1920г. Сенатора поддержали его коллеги, делегаты конгресса. Образованная последним делегация 12 мая

---

¹ Там же, лл.175-178.

представила заместителю госсекретаря США меморандум, прося правительство США внести в повестку дня сессии ООН вопрос о территориальных требованиях по отношению Турции. Решение конгресса было передано также в секретариат ООН¹. Однако требования конгресса не нашли защиту в условиях холодной войны, в аспекте нового политического курса США. Принятая в начале апреля 1947г. „Доктрина Трумэна,, под предлогом защиты от „коммунистической опасности,, предусматривала оказание широкой финансовой и военной помощи Турции, гарантируя ее территориальную целостность.

Таким образом, рассматривая любые территориальные требования к Турции через призму „развертывания коммунизма,, США и западноевропейские державы на начальном этапе холодной войны отказались встать на защиту Армянского вопроса. В свою очередь, нарастание напряженности в международных отношениях, образование военно-политических союзов, подписание в апреле 1948г. договора о Североатлантическом союзе /НАТО/, вступление в него Турции, привело к тому, что руководство СССР, игнорируя чаяния армянского народа, 30 мая 1953г. заявило, что „во имя сохранения добрососедских отношений и укрепления мира и безопасности правительства Армении и Грузии сочли возможным отказаться от своих территориальных претензий к Турции...Советский Союз не имеет никаких территориальных претензий к Турции,,².

Начиная с 1965г., когда армяне всего света широко отметили 50-летнюю годовщину геноцида армян, армянский народ вступил в новый активный этап борьбы за справедливое решение Армянского вопроса.

---

¹ Армянский вопрос, энц., Ереван, 1991, с.105.

² Берлинская /Потсдамская/ конференция ... с.477.

**ԳՐԱԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Մշակութային դարավոր պատմություն ունեցող հայ ժողովուրդն առանձնահատուկ վերաբերմունք է դրսևորել գրադարանային գործի հանդեպ: XIX դարի սկզբներին Հայ առաքելական եկեղեցու հովանու ներքո գործող մատենադարանների կողքին, աշխարհիկ գործիչները ևս ստեղծեցին գրադարաններ, որոնց գրքային հավաքածուներն աստիճանաբար համալրվում և հարստացնում էին: Արդեն XX դարի սկզբին հայ իրականության մեջ գործում էին բազմաթիվ գրադարան-ընթերցարաններ, որոնք նպաստում էին պատմական ճակատագրի բերումով երկփեղկված հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության և կուլտուր-կրթական մակարդակի բարձրացմանը: Դժբախտաբար, առաջին աշխարհամարտի հետևանքով գրադարանային գործը հետագա զարգացում չունեցավ: Գրադարանների մեծ մասը փակվեց:

1918թ. մայիսին Հայաստանի հանրապետության հռչակումը պայմաններ ստեղծեց ազգային մշակույթի զարթոնքի համար:

Հայաստանի Հանրապետության առաջին կառավարությունը վարչապետ Հովհ. Քաջազնունու գլխավորությամբ հարկադրված էր գործել մղձավանջային իրադրության մեջ: Երկիրը գտնվում էր տնտեսական փլուզման, պարենային սուր ճգնաժամի, գաղթականության հոծ զանգվածների առկայության պայմաններում: Այդպիսի իրավիճակում մշակութային, կրթական հարցերը դիտում էին երկրորդական. «Դա խոշոր ու այժմեական պետական գործ չէ համարվում», - նշում էր Հովհ. Քաջազնունին¹:

Նորաստեղծ իշխանությունը տվյալ ասպարեզում ապավինում էր դարավոր մշակութային պատմական արժաններ ունեցող ժողովրդի ստեղծագործական ուժին և ոգուն:

1918թ. ինչպես մշակութային բոլոր հիմնարկները, գրադանները ևս գտնվում էին քայքայման եզրին: Միայն հասարակական լայն խավերի աջակցության շնորհիվ հնարավոր էր վերաբացել նախկինում գործող գրադարանները և հիմնել նորերը: Քաղաքային գործադիր խորհուրդների ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ 1919 թ. ընթացքում վերաբացվեցին Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Նոր Բայազետի քաղաքային գրադարանները: Գրադարանային համակարգի ստեղծման գործում իրենց ներդրումն ունեցան հանրապետությունում գործող հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները: Հատկապես այդ գործում զգալի դեր խաղաց Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը և կուսակցությունը, որի ջանքերի շնորհիվ 1919 թ. փետրվար-մայիս ամիսներին Երևանում բացվեցին «Ազատության լույս» և «Ախպեր-Ռաֆայելյան» գրադարան-ընթերցարանները: Այս գրադարաններն ունեին հայերեն և օտար լեզուներով գրքերի հարուստ հավաքածուներ: Ընթերցողների մեծ մասն արևմտահայ գաղթական մտավորականությունն էր: Հետագայում բացվում են Հայ օրիորդաց կոմիտեի «Ռոստոմի» և Սարիղամիշի գավառային կոմիտեի «Միխո» գրա-

¹ Չանգ, 14 օգոստոսի, 1918թ., N 45:

դարանները: Հայ մեծանուն բանաստեղծ Յովի. Թումանյանի անվամբ գրադարան է ստեղծվում նրա ծննդավայրում՝ Դսեղ գյուղում, որի գրքային հավաքածուն համալրելու նպատակով գյուղացիությունը հանգանակություն է կատարում¹:

Վերաբացվում են նաև դպրոցական գրադարանները: Բավականին հարուստ գրադարաններ ունեին Երևանի ուսուցչական սեմինարիան, արական գիմնազիան, Գայանյան, թեմական դպրոցները²: Գավառային ինքնավարությունների տարրական դպրոցների մեծ մասում գործում էին փոքրիկ գրադարաններ:

1920 թ. սկզբին հանրապետության տարածքում սկսեց գործել մի քանի զեքատեսչական գրադարան՝ խորհրդարանի, արտաքին գործերի, աշխատանքի նախարարությունների և այլն³:

Գրադարաններին կից մեծ մասամբ գործում էին ընթերցարաններ, որոնք ոչ միայն բավարարում էին ժողովրդի ընթերցասիրության պահանջը, այլև օգտագործում էին որպես հասարակական-քաղաքական տարբեր միջոցառումների անցկացման օջախ:

Բնակչության կուլտուր-կրթական մակարդակի բարձրացման գործը նոր հիմքերի վրա դնելու նպատակով 1920 թ. մայիսին նախարարների խորհուրդն ընդունեց օրենք՝ քաղաքներում և գավառներում Աշխատանքային կոմիսարիատներին կից աշխատավորական գրադարան-ընթերցարաններ հիմնելու մասին: Աշխատանքի նախարարությանն այդ նպատակով հատկացվեց 1 մլն. ռուբլի վարկ⁴:

Այսպիսով, կարելի է նշել, որ 1920 թ. աշնանը հանրապետությունում վերականգնվել էր նախկինում գործող գրադարանային համակարգը, ինչպես նաև հիմնվել էին նոր գրադարաններ: Չնայած որոշ քանակական աճին, դեռևս սակավաթիվ էին հարուստ գրքային հավաքածու ունեցող գրադարանները:

Գրադարանային համակարգի ստեղծման ուղղությամբ հատկապես եռանդուն գործունեություն էին ծավալել տարբեր համակարգերում Հանրային կրթության և արվեստի ԴԿԱՆ/ նախարարության նախարարներ Գ. Մելիք-Ղարաօյրոյանը, Ս. Տիգրանյանը, և Աղբալյանը և ուրիշներ, որոնց օրոք մշակվեցին և ընդունվեցին մի շարք կարևոր օրենքներ, ֆինանսական օժանդակություն ցույց տրվեց գրադարաններին:

Հանրապետության մշակութային կյանքում կարևոր երևույթ էր հանրային գրադարանի հիմնադրումը: 1919 թ. փետրվարին նախարարների խորհուրդը հավանություն է տալիս ԴԿԱ նախարար Գ. Մելիք-Ղարաօյրոյանի առաջարկությամբ՝ հանրային գրադարան հիմնելու մասին⁵:

Հայ մտավորականության մշանավոր ներկայացուցիչները վաղուց էին երազում մայր հայրենիքում ունենալ ազգային գրադարան: Ուշագրավ է, որ դեռևս 1918 թ. նոյեմբերին «Աղբյուր» և «Տարագ» հանդեսների խմբագիր Տիգրան Նազարյանը դիմել էր նախարարին՝ ցանկություն հայտնելով իր տոհմական հարուստ գրադարանը նվիրել ապագա ազգային գրադարանին: «Իմ բոլոր արժեքավոր գույքը, գրել է նա, նվեր սրբազան հայրենիքի լուսավորության գործին»⁶: Հայ մտավորականության մեկ

¹ Աշխատավոր, 15 մայիսի, 1919թ., N 20, Աշխատանք, 20 մայիսի, 1919թ., N 22:

² Երկանյան Վ., Հայկական մշկույթը 1800-1917թթ., Երևան, 1982, էջ 77:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 66, ք. 59: Ժողովուրդ, 7 փետրվարի, 1920թ., N 26:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց.1, գ. 168, ք.1:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 57, ք. 139:

⁶ Նույն տեղում, գ. 26, ք. 7:

այլ ներկայացուցիչ «Գեղարվեստ» հանդեսի խմբագիր Գարեգին Լևոնյանը գեկուցագիր է հղում հանրային կրթության նախարար Գ. Մելիք-Ղարազոյանին, ուր հիմնավորում էր Հայաստանի մատենադարանի /գրադարանի/ կազմակերպման անհրաժեշտությունը, ներկայացնում աշխատանքային ծրագիր և նախահաշիվ: «Հայ պետականության ստեղծման դժվարին գործը հրամայականորեն պահանջ է առաջացնում պետության կենտրոնում ունենալ անհրաժեշտ գրքերի մի հավաքածու, եթե Հայաստանում համալսարան է բացվելու /որը միանգամայն կասկածից դուրս է/, ապա այդ համալսարանից ոչ շատ հեռու պետք է հիմնվի մի անկախ հարուստ և ճոխ ազգային մատենադարան», - գրում է Գ. Լևոնյանը¹:

1919 թ. հուլիսի 4-ին նախարարների խորհուրդն օրենք ընդունեց պետական հանրային մատենադարան հիմնելու մասին: Հաստատվեց գրադարանի հաստիքային ցուցակը և շուրջ 100 հազ. ռուբլի հատկացվեց արժեքավոր և հազվագյուտ գրքերի գնման համար: Գրադարանի վերատեսուչ նշանակվեց մանկավարժ և բանասեր Ստեփան Կանայանը²: Նա եռանդուն գործունեություն ծավալեց գրադարանի և պետական այլ հիմնարկների համար անհրաժեշտ գրականության հայթհայթման ուղղությամբ: Հանրային կրթության անունից կոչ հղվեց համայն հայությանը նվիրատվություններ կատարել գրադարանային ֆոնդերի ստեղծման համար³: Արտերկրում գտնվող Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին հանձնարարվեց կազմակերպել գրքերի նվիրատվության գործը: «Ձեր կողմերի հայաշատ վայրերում գտնվող ականավոր և ազդեցիկ անձերի հանձնարարեք, որ հորդոր կարդան իրենց շրջանի հայերին գրքեր, ձեռագրեր, լրագրական ժողովածուներ, հնություններ և նման իրեր ներաբերելու մեր մատենադարանին», - ասված է «Կոչում»⁴:

1920 թ. մարտին Հայաստանի խորհրդարանը հաստատում է Հանրային գրադարանի կանոնադրությունը: Այն բաղկացած էր 14 կետից: Կանոնադրության մեջ նշվում էր. «Հայաստանի պետական հանրային գրադարանը հիմնվում է պետության մեջ գիտական գործունեության զարգացման և հատկապես Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի հին ու նոր ժողովուրդների բազմակողմանի ուսումնասիրությանը նպաստելու համար»⁵:

Գրադարանը պահվում էր պետության միջոցներով և մասնավոր նվիրաբերություններով: Գրադարանն ստանում էր էրեք օրինակ բոլոր հրատարակչություններից, որ լույս էին տեսնում Հայաստանում⁶: Գրադարանի գործունեությունը ղեկավարելու նպատակով ստեղծվում էր խորհուրդ, որի կազմում էին Պետական համալսարանի, ազգագրական-մարդաբանական թանգարանի ներկայացուցիչները, գրադարանապետը և նրա ավագ օգնականը⁸:

Արդեն 1920 թ. ամռանը Ստ. Կանայանի ջանքերով Թիֆլիսում կենտրոնացվել էր 20.000 կտոր գիրք: Գրադարանի համար զնվել էր Ն. Արղության-Երկայնաբա-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 57, ք. 139:

³ Հառաջ, 11 հունիսի, 1919, N 31:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 26, ք. 5:

⁵ Նույն տեղում, գ. 26, ք. 134:

⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 26, ք. 5:

⁷ Նույն տեղում, գ. 26, ք. 134:

⁸ Հայաստանի հանրապետության օրենքների հավաքածու, 10 ապրիլի, 1920 թ., N 6:

գուկի հարուստ և արժեքավոր գրադարանը, որը բաղկացած էր 10.000 կտոր գրքից¹: Այդ հարուստ գրքային հավաքածուն ընդգրկում էր նվիրատվություններ՝ գրականագետներ Մ. Բերբերյանի, Տ. Նազարյանի, գրող Մուրացանի և այլոց գրադարանները: Փարիզում Հայաստանի հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ավ. Ահարոնյանի կողմից ուղարկվել էր 5000 ֆրանկ արժողությամբ եվրոպական լեզուներով գրականություն²: Գրքերի հավաքածուներ էին ուղարկվել Կ.Պոլսից: Կովկասի հայոց բարեգործական և Հայոց ազգագրական ընկերություններն իրենց գրադարանների մի մասը նվիրել էին Հայաստանին:

Գրադարանային ֆունդերի ստեղծման գործում իրենց ներդրումն ունեցան Մայիսյան եղբայրների կողմից վարձակալած գրախանութը Թիֆլիսում և Կ.Պոլսում գտնվող «Կիլիկիա» կոտուկը, որոնք գնում էին մասնագիտական գրականություն հանրապետության համար³:

Անդրկովկասի հանրապետությունների միջև մրցակցություն էր սկսվել գրքերի ձեռքբերման համար: 1920 թ. մարտին ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը տեղեկացնում էր ՀԿԱՆ նախարարին, որ Ադրբեջանի վարչապետ Ուսուբբեկովը թույլ չի տալիս Հայաստան տեղափոխել Բաքվի հայոց մարդասիրական ընկերության գրադարանը, քանի որ դա քաղաքի միակ հարուստ գրադարանն էր, որից օգտվում էին ամբողջ բնակչությունը, առանց ազգային խտրականության: Ադրբեջանի կառավարությունը համաձայնվում է միայն անհատական գրադարանների տեղափոխմանը⁴: Վրաստանի կառավարությունն իր հերթին բազմաթիվ արգելքներ էր հարուցում Հանրային մատենադարանի գրքային հավաքածուն և գույքը Թիֆլիսից Հայաստան տեղափոխելու հարցում: Միայն 1921 թ., երբ հաստատվել էին խորհրդային կարգեր երկու հանրապետություններում, հնարավոր եղավ տեղափոխել արժեքավոր գրքային հավաքածուն:

Այդպիսով, իր գոյության երկու և կես տարիների ընթացքում Հայաստանի Հանրապետությունում զգալի աշխատանք կատարվեց գրադարանային համակարգի ստեղծման գործում: Դրվեց Հանրային պետական գրադարանի հիմքը:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 156, ք. 48, ֆ. 207, ց. 1, գ. 334, ք. 12:

² Ժողովուրդ, 9 մայիսի, 1919 թ., N 49, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 334, ք. 12:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 23, ք. 14, ֆ. 207, ց. 1, գ. 334, ք. 183:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 334, ք. 16-17:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Է. ՂԱՆԻՆԵԼՅԱՆ ՎՈՒՍՄԱՊՈՒՎ ԱՐՔԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄԸ ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԻՆ	3
Ե. ՂԱՆԻՆԵԼՅԱՆ ԱՍՏՎԱՏԱՇՆՉԻՆ ԱՆԴՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՊԱՏՄԱ-ՀԱՍԵՍԱՏԱԿԱՆ ՄԵԹՈՂԸ	7
Կ. ՄԵԼԻՔՅԱՆ ՀԵՏՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆԻ /V ԴԱՐԻ II ԿԵՍ-VI ԴԱՐ/ ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԻ ԸՈՒՐՁ	12
Ա. ՇԱԴՆԱԶԱՐՅԱՆ ՋԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԲՈՒՆ ՏՈՎՄԱՆՈՒՄԸ	18
Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ԱՆՍԼՑԽԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ԸՍՏ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԿԱՑՈՒՑԱԿՆԵՐԻ (16-ԲԴ Դ. ՎԵՐՁԸ - 18-ԲԴ Դ. ՍԿԻՋԲ)	26
Հ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ ԷՋՄԻԱՏԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՌՄՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ /16-18-ԲԴ ԴԴ./	41
Վ. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԿԱՐՄԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ 19-ԲԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՄՆԱՅԱԿՈՒՄ	51
С. МИНАСЯН УЧАСТИЕ АРМЯН НА КAVKAZСКОМ ФРОНТЕ РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ 1806-1812	60
Հ. ԳՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽՈՒՐԱԲԱՇՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՁ	65
Ո. ՂԱՄՊՈՐՅԱՆ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ 19-ԲԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԻ Ե 20-ԲԴ ԴԱՐԻ ՍԿՋԲԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ	81
Ա. ՄԻՐՁՈՅԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽՏԻՍՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԿԱՍՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ	91
Վ. ԽԱՈՍՅԱՆ ԼՈՌՈՒ ԵՎ ԱՆՍԼՔԱՆԱՔԻ ՀԱՐՑԸ 1919 Թ. ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՈՒՄ	98
Մ. ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՄՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՌՄՆՁԻՆ ԴՐՎԱԳՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ /1918-1920թթ./	104

Ա ԹԱՌԵՎՈՍՅԱԼ	
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ	108
Ա. ՎԻՐԱԲՅԱԼ	
«ՄԻԱՄՆԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔԻ» ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 1952-1953ԹԹ.	118
Կ ԽԱՇԱՏՐՅԱԿ	
АРМЯНСКИЙ ВОПРОС НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ	126
Գ. ՎԱՐԴԱՆՅԱԼ	
ԳՐԱԴԱՐԱՆԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ	132